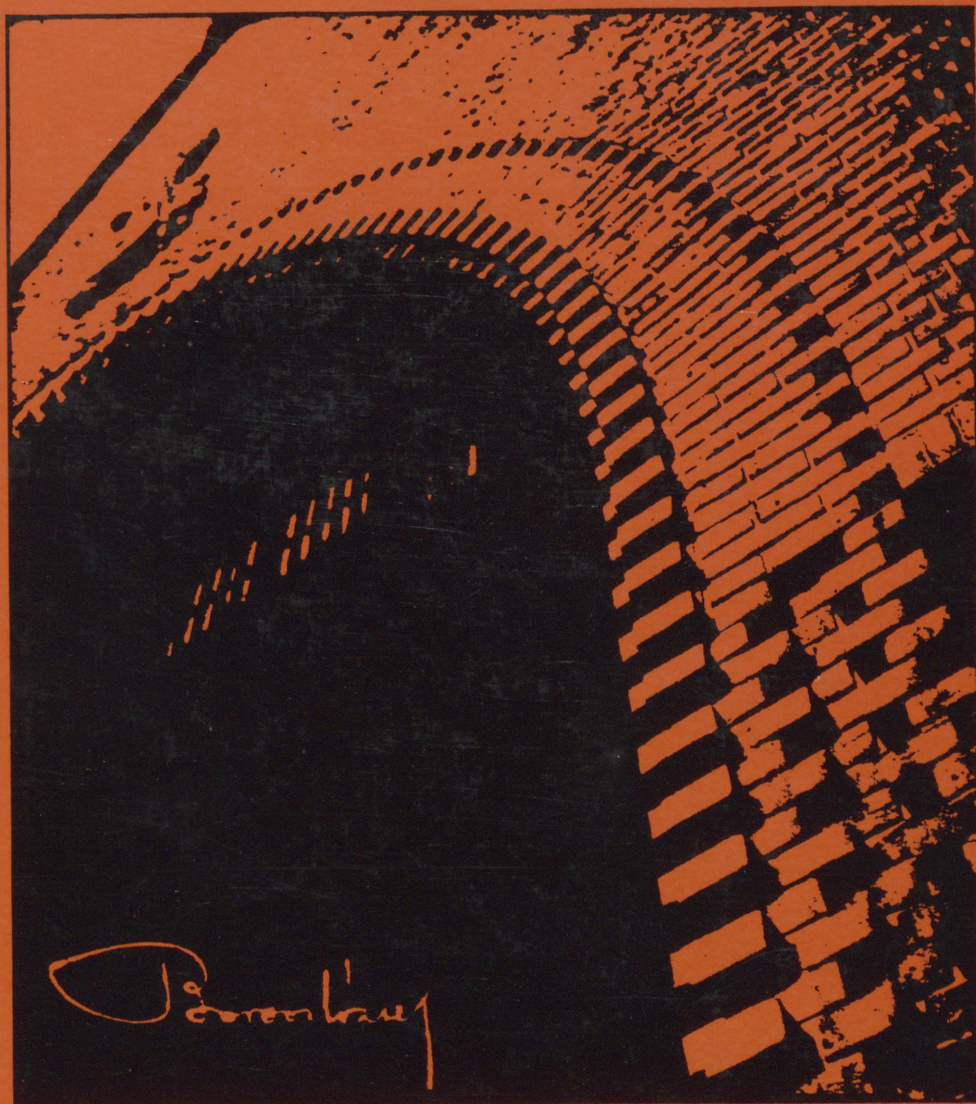

MC
110.709

RÁCZ ZOLTÁN

**Borsos József
és Debrecen
korai
modern építészete**

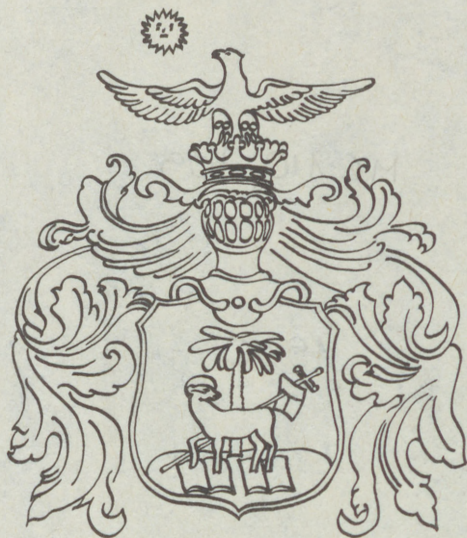

RÁCZ ZOLTÁN
BORSOS JÓZSEF
ÉS
DEBRECEN KORAI MODERN ÉPÍTÉSZETE

RÁCZ ZOLTÁN

**Borsos József
és Debrecen
korai
modern építésze**

DEBRECEN, 1990

Lektorálta:
DR. VÁMOSSY FERENC

A címlapon:

Borsos József:
Ravatalozó, Debrecen

A belső címoldalon:
Debrecen város címere

A könyv megjelent a Debrecen Megyei Városi Tanács
támogatásával

MC 110.709

1990

A címlaptervet és az épületek fényképeit Rácz Zoltán készítette

A tervek reprodukcióit a Debrecen Megyei Városi Tanács
Mikrofilm-technikai Osztálya készítette

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
BORSOS ÉPÍTÉSZETE	9
A felkészülés évei	9
Az első épületek	10
A jó tanítvány	12
Az önálló alkotás útján	17
A cívisváros szolgálatában	23
Újrakezdés	27
A hímezett ház	33
A részletek kiteljesedése	36
Debrecen városáért	42
Egy máig ható program	46
A mű	51
Magyarság, debreceniség	57
Örömteli játék	59
A hivatali munka befejezése	62
Kényszer hatására	63
Bölcs megnyugvás	67
Utolsó próbálkozás	73
A befejezetlen templom	77
BORSOS ÉS A REFORMÁTUS TEMPLOMÉPÍTÉSZET	81
BORSOS DÍSZÍTŐMŰVÉSZETE	93
BORSOS HELYE ÉS SZEREPE DEBRECEN ÉPÍTÉSZETÉBEN	109
Borsos utazásai és beszámolói	146
JEGYZETEK	147
BORSOS ÉPÍTÉSZETI MŰVEI	151
KÉPEK JEGYZÉKE	153
SUMMARY	155

„A
nel

ke
nel
ink

tes
me
ok
leg
ék

dó
ga
mú
de

ba
Gy
tág
Ri
cer
Bo
a s

tek
div
is

lyá
ny

ne

ELŐSZÓ

„A mi históriánk a mi temetőnk. És nincs ilyen gyönyörű temetője senki más nemzetnek. Históriája sem...”

„A mi temetőnk nem búsbánatos halotti házak, a mi temetőink nem halálra emlékeztetők, nem néznek az élőkre gödrös halotti szemmel. A mi temetőink nem hirdetnek elmúlást, de életet, örökkévalót. A mi vénséges domboldali kálvinista temetőink.”

Kós Károly idézett szavait igazolja az 1932-ben épült debreceni köztemető fás, ligetes parkja és egyedülálló ravatalozója is. „A terveket Borsos József, Debrecen érdeemes műszaki tanácsosa, sok bűvárkodás és külföldi utazások után leszűrt tapasztalat okos felhasználásával készítette, minek eredményeként jutott a város Európa egyik legmodernebbül felszerelt és megkapó, művészi külsejű temetőjéhez – s abban, mint ékszerben drágakő – a ravatalozó és krematórium épülethez.”

A Debreceni Képes Kalendárium 1933-ban így méltatta Borsos életének kiemelkedő alkotását, s Debrecen legszebb téglapavilonját. Honnan, hogyan jutott el erre a magaslatra? Hogyan vívott ki vezető szerepet a város életében ez a hódmezővásárhelyi művész, amikor neves budapesti építészek tervezték a legjelentősebb épületeket minden vidéki városunkban.

Debrecenben is Hübner Tibor, Körmendi Nándor, Padányi Gulyás Jenő tervezett bankot a harmincas években, az egyetemi városrészt Korb Flóris, a Déri Múzeumot Györgyi Dénes és Münnich Aladár, a hősök mauzóleumát dr. Lechner Jenő és Szontágh Pál, a Csapó utcai bérházat Gábor László tervezte, s a Nagyerdőn villákat épített Rimanóczy Gyula és Dávid Károly is. Ezt az építészeti hagyományt törte meg Debrecen műszaki tanácsosa, városi főmérnöke, aki szívvel-lélekkel ennek a városnak élt: Borsos József, akinek munkássága meghatározója lett a város építészeti fejlődésének a század tízes éveitől a második világháborúig.

Borsos József nem debreceni születésű volt, s első fontosabb munkái sem itt épültek, mégis debrecenivé vált. Munkásságát a megfontolt tudatosság jellemezte, s nem a divatirányzatok állandó követése. Így lehetett életműve egységes, s ezért időszerű ma is tanulmányoznunk és tanulni belőle.

Kutatásom alapját Borsos pályázatait, terveit tartalmazó építészeti hagyatéka s pályája derekán fogalmazott rövid önéletrajza képezte, melyhez Sági Lajos tanulmányai, s szóbeli közlései adtak értékes kiegészítést.

Ezenkívül tanulmányozhattam az amerikai s európai utazásairól készített diáit és negatívjait, melyből kiderült, milyen épületekkel találkozott, milyen irányzatok fog-

lalkoztatták. Útjairól több előadást tartott a Magyar Mérnök és Építész Egylet debreceni ülésein a Déri Múzeum nagytermében. Az előadások nagy számából úgy tűnik, akkoriban sokkal nagyobb volt az érdeklődés az építészet iránt, mint ma. Sajnos, előadásai írásban nem maradtak fenn, ám építészetéből, terveiből is rengeteget tanulhatunk.

A munkámhoz nyújtott segítségért, szeretetteljes támogatásáért külön köszönetet kell kifejeznem e könyv lapjain is Borsos Idának és Árpádnak, az építész gyermekeinek, hogy a hagyatékot rendelkezésemre bocsátották, és Sági Lajosnak, Borsos egykori munkatársának.

Hálás vagyok Gerle Jánosnak szakmai segítségéért, Buka Lászlónak a templom teológiai értelmezéséért, s végül, de nem utolsósorban Radnai Pál városi főépítésznek, aki a könyv megjelenését lehetővé tette, s munkámat figyelmével és érdeklődésével megtisztelte.

Megköszönöm a műszaki segítséget Lakatos Ferencnek, aki a tervek reprodukálását végeztette el, és Pintér Lászlónak, aki fényképfelvételeim kidolgozásánál nyújtott értékes támogatást.

Kötetemet elsősorban Debrecen város polgárainak ajánlom. Szeretném azonban hinni, hogy minden építészettörténet iránt érdeklődő olvasó haszonnal forgathatja.

Debrecen, 1989.

Rácz Zoltán

BORSOS ÉPÍTÉSZETE

A felkészülés éve

A pályakezdés éveiről maga Borsos József így vallott:¹

„Születtem 1875. évben Hódmezővásárhelyen. 1894. évben ott érettségiztem, közben II. gimnazista koromban latinórán olyan jól lerajzoltam tanáromat, hogy ő maga is meg volt vele elégedve. Szabadtéri rajzlapjaimat a szertár számára mintalapoknak viszatartották.

1898-ban a budapesti műegyetemen építészmérnök oklevelet szereztem. Utána állami ösztöndíjjal Németországban a középkori építészet tanulmányozására körutat tettem, amelynek végén Münchenben maradtam építési irodában.

1899-ben Budapesten a Korb és Giergl irodában a tőzsde pályázaton dolgoztam.

1900-ban a Magyar Kir. Államvasutak Igazgatósága magasépítési osztályba kerültem s szabad időmben részt vettem néhány tervpályázaton. A telepes templomok tervpályázatán díjat, a hódmezővásárhelyi Fekete Sas szálloda és vigadó pályázatán dicséretet nyertem. S igyekeztem a budapesti túlekedésből vidékre menekülni. Előbb azonban 1903 tavaszán Észak-Olaszországot utaztam be. 1903 nyarán Hódmezővásárhely thj. város mérnöki hivatalának vezető főmérnökévé neveztek ki. 5 évi működésemnek a város fejlesztése érdekében végzett küzdelmeimet itt nem említem, csupán a képzőművészeti vonatkozásukat.

Terveztem ott egy tanyasi iskola és tanítói lakásnak egy tömbbe helyezett megoldását, mely gazdaságossága mellett mint nyers téglá épület megjelenésében a tanya világtéres síkságán monumentálisan képviselte a kultúra tanyáját.

A képzőművészet iránti érdeklődés felköltésére előadást tartottam az építészeti irányokról, különös tekintettel a Budapesten akkor lábra kapott Secesszióra s annak helyes irányául a magyaros stílus törekvéseket jelölvén meg.

A nem méltányolt ottani festők és szobrászok megismertetésére és felkarolására művész estélyt rendeztem azok közreműködésével. Festők voltak: Endre Béla, Rudnay Gyula, Tornyai János, Várady Gyula (ez utóbbi mint hegedű készítő is nevet szerzett), szobrászok: Pásztor János, Keviczky.

Annyi eredménye volt is a mozgalomnak, hogy javaslatomra a törvényhatóság – nem nagy ellenzéssel – megbízást adott Pásztor Jánosnak egy díszkút mintázására. Ott is áll a parasztleányt ábrázoló bronz alak a Kossuth téren a főút tengelyében.

Ez időre esik, hogy Kalotaszeget megismertem! Bánffi-Hunyadon telepedve meg az egész vidéket bejártam, a Körösfő, Bikal Kettesd, Nyárszó, Magyar Valkó stb. falvak szebbnél szebb tornyait, faragott házait, festett bútorait, utolérhetetlen szépségű hímzéseit tanulmányoztam, megismerve nagyon, de nagyon megszerettem.

Mellékesen megterveztem az ottani egyik városrész, »Tabán« részére egy román elgondolású nyers téglá templomot, melyben a szószék feletti körablak üvegmozaikja magyaros megoldása a festők közt is feltűnést keltett.”

Az első épületek

A lexikon tömörségű önvallomásból tehát az derül ki, hogy Borsos József szakmai pályáján Hódmezővásárhely városában indult el. Ott kapta élete első nagy megbízását. A tabáni református templom terveit 1900-ban készítette el, s ezt 1905-re fel is építtették. Ez a terv közvetlenül a müncheni külföldi út után érzékelhetően annak hatását tükrözi. A historizmus román és gótikus formanyelvén beszél, s szinte összetéveszthető Pecz Samu modorával. Aligha véletlen ez, hiszen Borsos egyetemi éve alatt Pecz a műegyetem I. középítéstan tanszékének vezetője volt,² s Borsos is épp ezt a stílust tanulmányozta Münchenben.

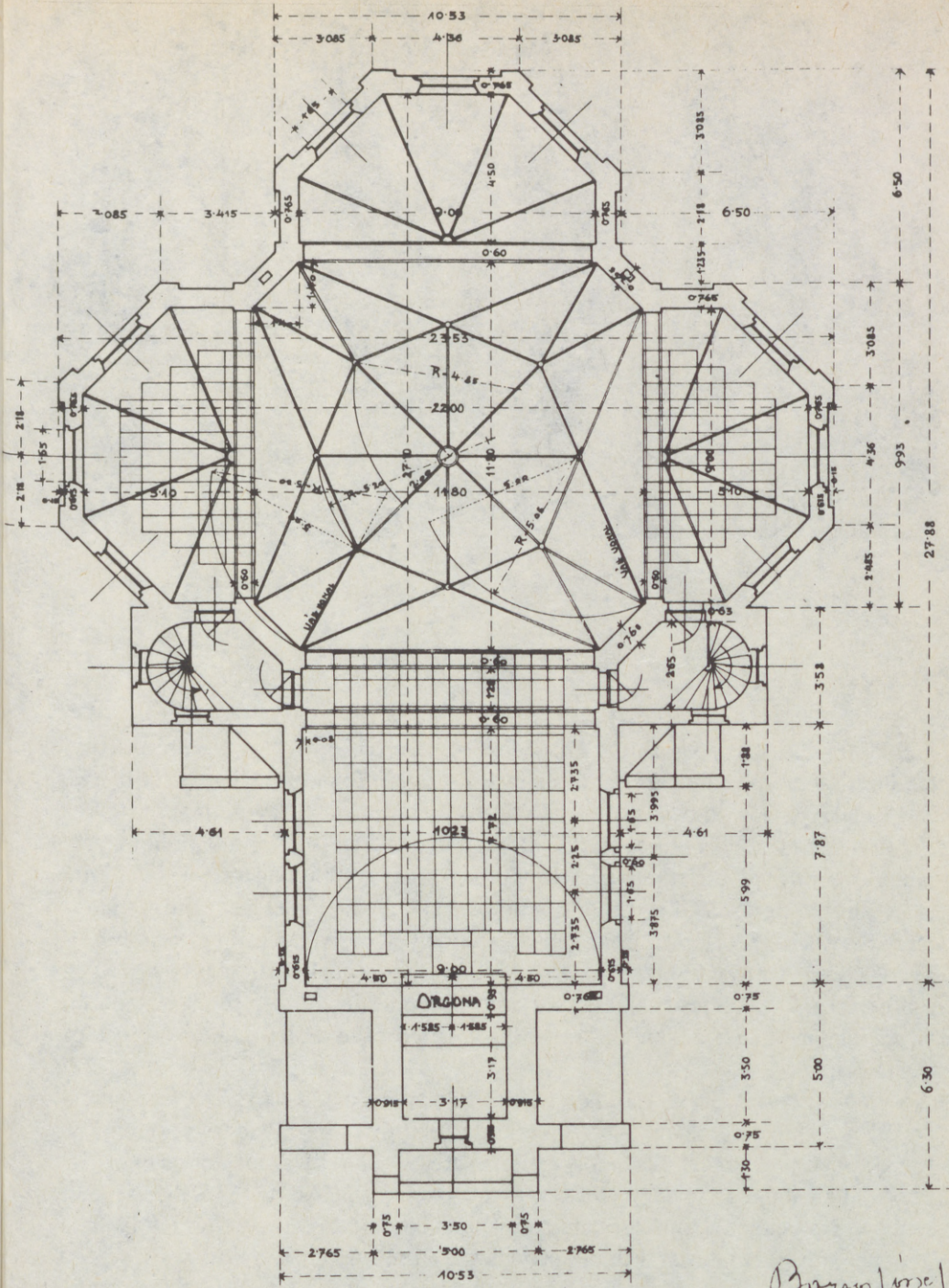
A templomra két vázlattervet készített. Az első változat egy szerényebb, egyhajós tégláépület, egyenes szentélyzáródással. Ez a meghatározás nem tévedés, inkább a terv tévedésére hívja fel a figyelmet.

Borsos itt még a historizáló stílussal együtt a katolikus alaprajzot is átvette, amely elentmondásra a későbbiekben a templomokról szóló fejezetben bővebben kitérek.

A második, gazdagabb változat épült meg, melynek hosszházához három oldalról egy-egy nyolcszögű záródású apszis csatlakozik. Ezek között a tér lesarkításával kitágított négyzetben finom arányú bordás boltozat lebeg, s fogja össze a templom körben csoportosuló tereit. Az épület minden részében a hármasság jelenik meg, a Szentháromság tárgyi megerősítéseként három apszis, az apszisokban három ablak, a tömegben három torony: egy nagy és két kicsi.

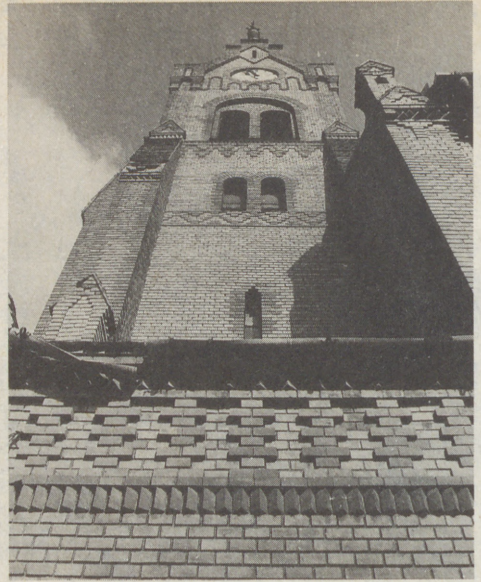
Belső tere a református szellemhez igazodóan tágas, világos, mértéktartóan ünnepléses. Tömegének szigorú kompozícióját élvezetes téglapárkányok és díszítések oldják fel. Borsosnak ezen az első művén feltűnik, milyen nagy kedvvel használja, dolgozza fel a megtanult stílust.

A pályakezdő építész útkeresésének egyik állomása az a kőszegi villa, melyet 1902-ben Miczky Ferenc grófnak tervezett. Történelmi forrásból összeállított romantikus kastélya szép és „méltóságos” lakhely, ám Borsos egyéniségét még nem csillantja fel.

MÉTRES=1:100.

Projet de
escaliers

2
3

A jó tanítvány

Steindl Imre mellett dolgozott az Országház tervezésén Sándy Gyula építész, aki aztán Pecz Samu irodájában folytatta pályáját. A felső építőipariskolában tanított, amíg 1913-ban át nem vette Tandor Ottótól a II. Középipariskola tanszék vezetését.³ Ő tervezte a vásárhelyi kaszinó épületét, amely 1889–90-ben készült el. Karakteres homlokzatának kompozíciója ismerhető fel Borsos tervén, melyet 1906-ban a szentesi református körhöz alkotott. Szimmetrikus homlokzatának enyhe kiülésű középrizalitján ismétlődik a három körlezárású nagy ablak, a nagy gyülekezeti terem megvilágítására és kiemelésére. Arányai finomabbak, s a homlokzat vörös téglarchitektúrája egységesebb, szépen fogja össze az ablakok, párkányok, oromzatok rendszerét. A téglaburkolat alul alig mozdul ki a homlokzat síkjából, míg fent játékos, fantáziadús változatosságba csap át.

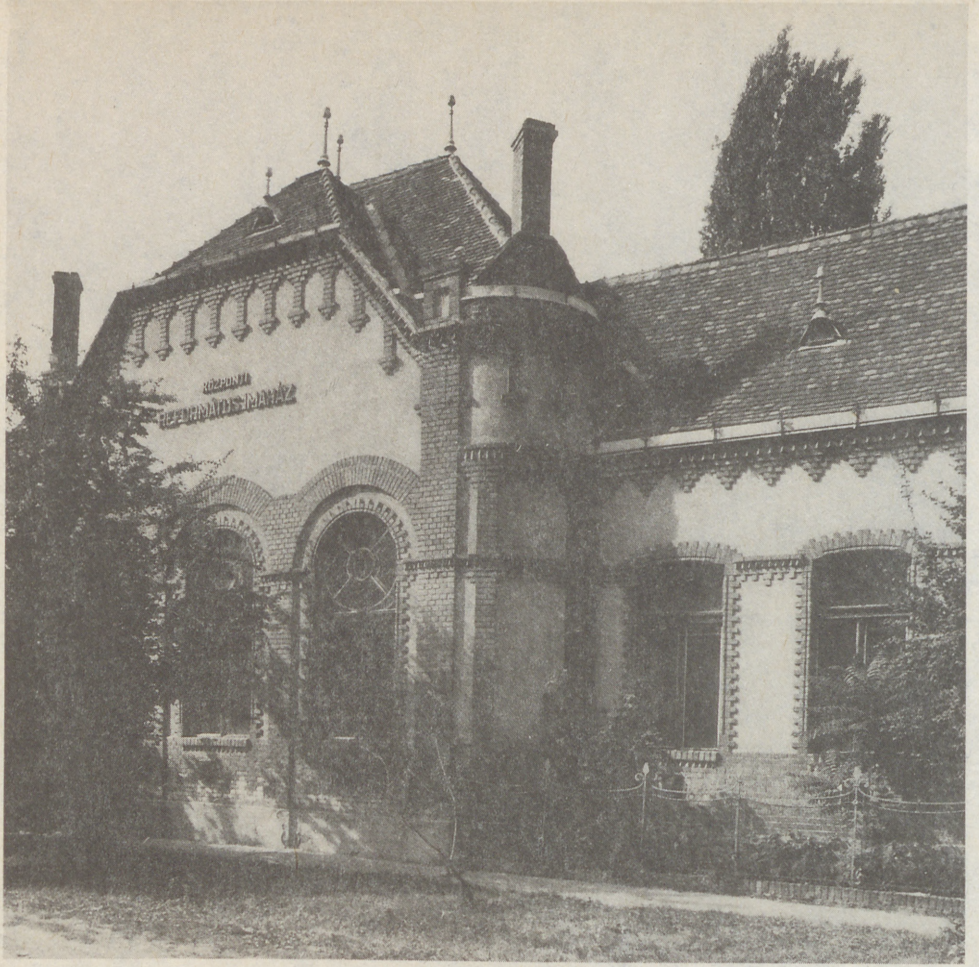
Különös kerítést tervezett Borsos historizáló épülete elé. A vaspálcák felszabadult ívelése, az RK betűk szellemes összefonódása az európai Jugendstil vagy art nouveau formálását csillantják fel. A komoly épületen még kicsit iskolás megoldásai után a kerítés volt alkalmas arra, hogy végre szárnyalhasson formálódva? De még különösebb, ahogy belopja a külföldi tanulmányútjain ellesett szecessziós formákba a magyar népművészet virágait. Amint az önéletrajzából is kitűnik, ő is nagy csodálattal járta végig a Kodály, Bartók, Kós Károly által kijelölt utat, s az erdélyi népművészet felfedezésének friss élményét igyekezett már a református körnél megörökíteni.

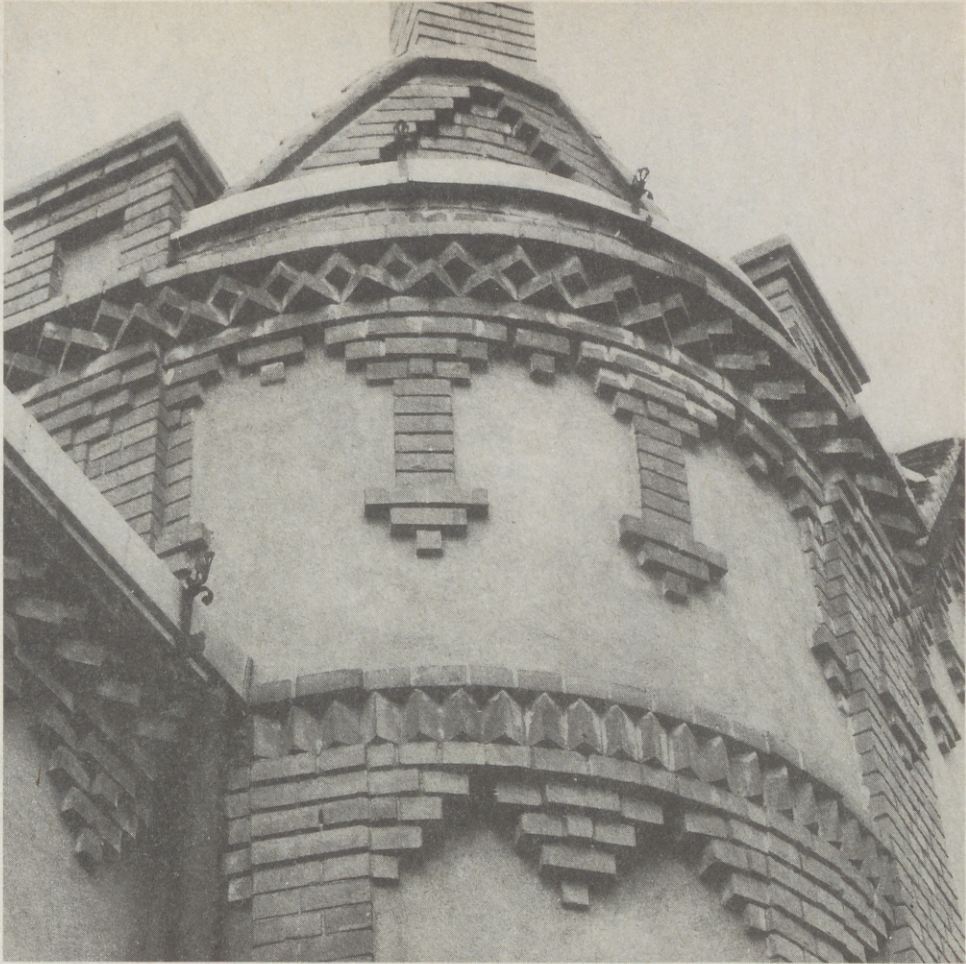
Tobzódó, hímzésszerű festést tervezett meg virágmintákból, s ezek szépségét csak 70
 kiemelte az a meghökkentő megoldás, hogy ezek a virágok, indák a régi jó historizáló 71
 tagozatokat, boltozatokat lepik el. 72

Sajnos ma a kerítés csak nyomaiban őrzi a terv vonalait, s a virágdíszes festés helyén csak fehérre meszelt boltozatok ásítóznak.

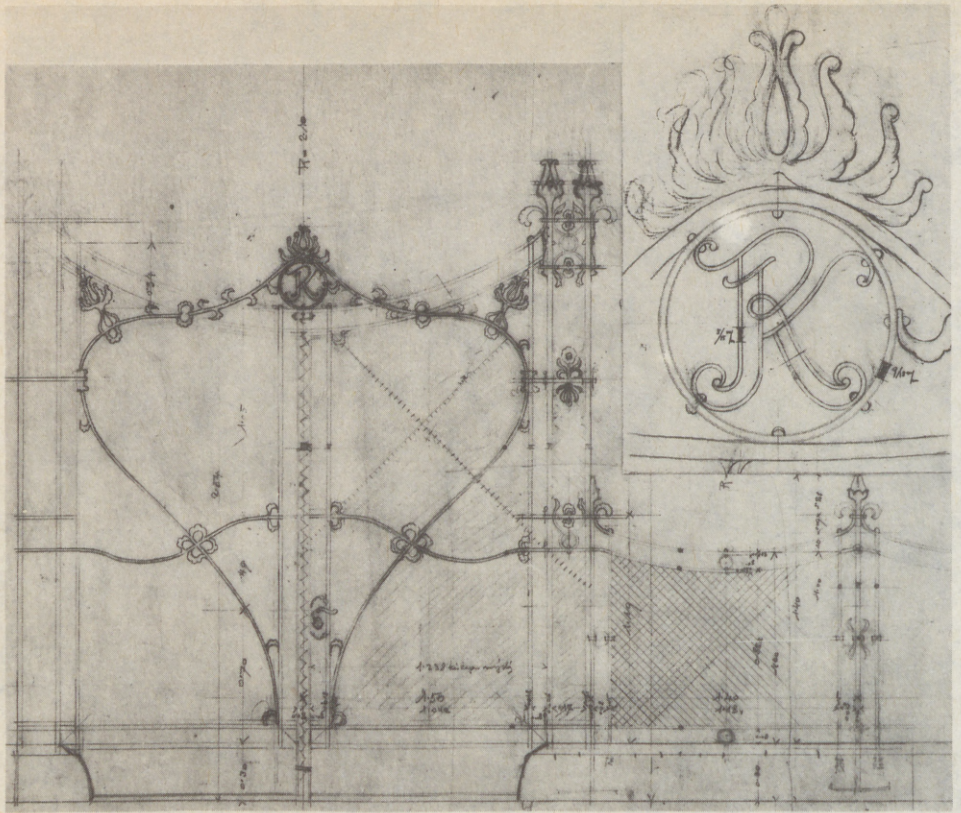
Borsos átlagon felüli díszítő kedve párosult a korszak nagy művészeti áramlatával, a szecesszióval. Dr. Mónus János számára tervezett lakóházat ugyanebben az évben Hódmezővásárhelyen, az akkor Hódi Pál nevét viselő utcában. A jómódú kisvárosi 8
 polgárház őrzi a történeti stílusok tengelyes szerkesztésmódját, de fellazított formákkal keretezve, lendületes, szimmetrikus növényi díszítéssel dúsítva. Sajnos az épület ma már nem áll.

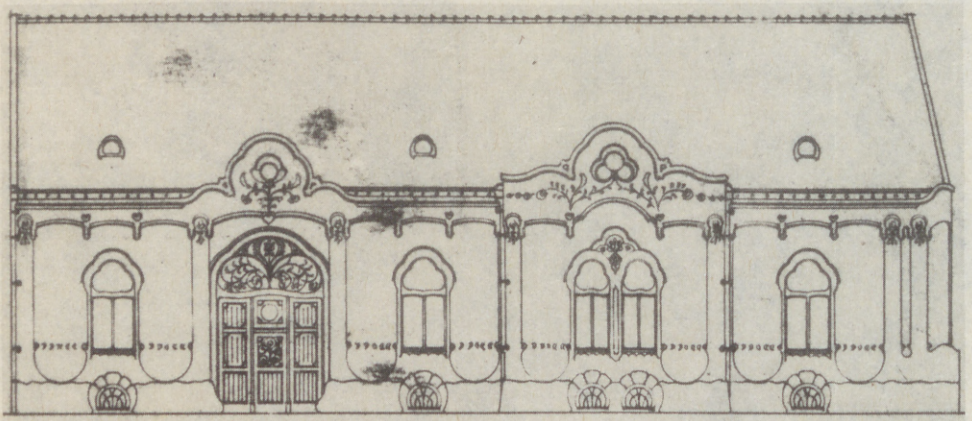

7

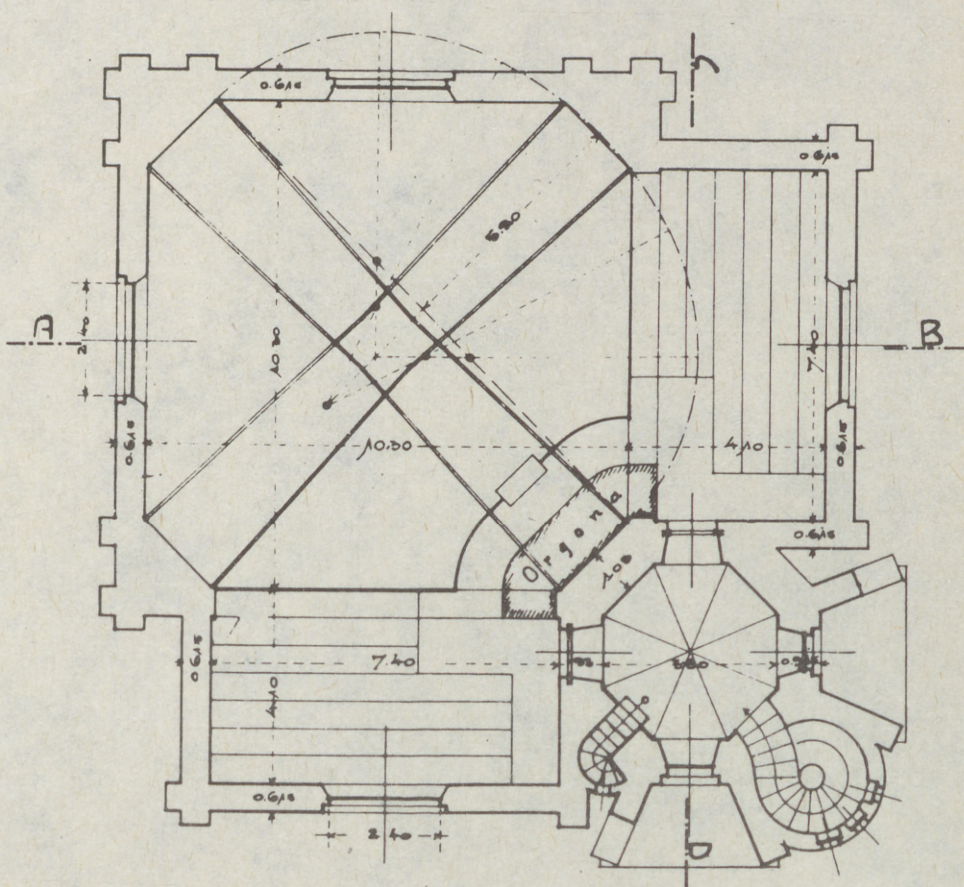
8

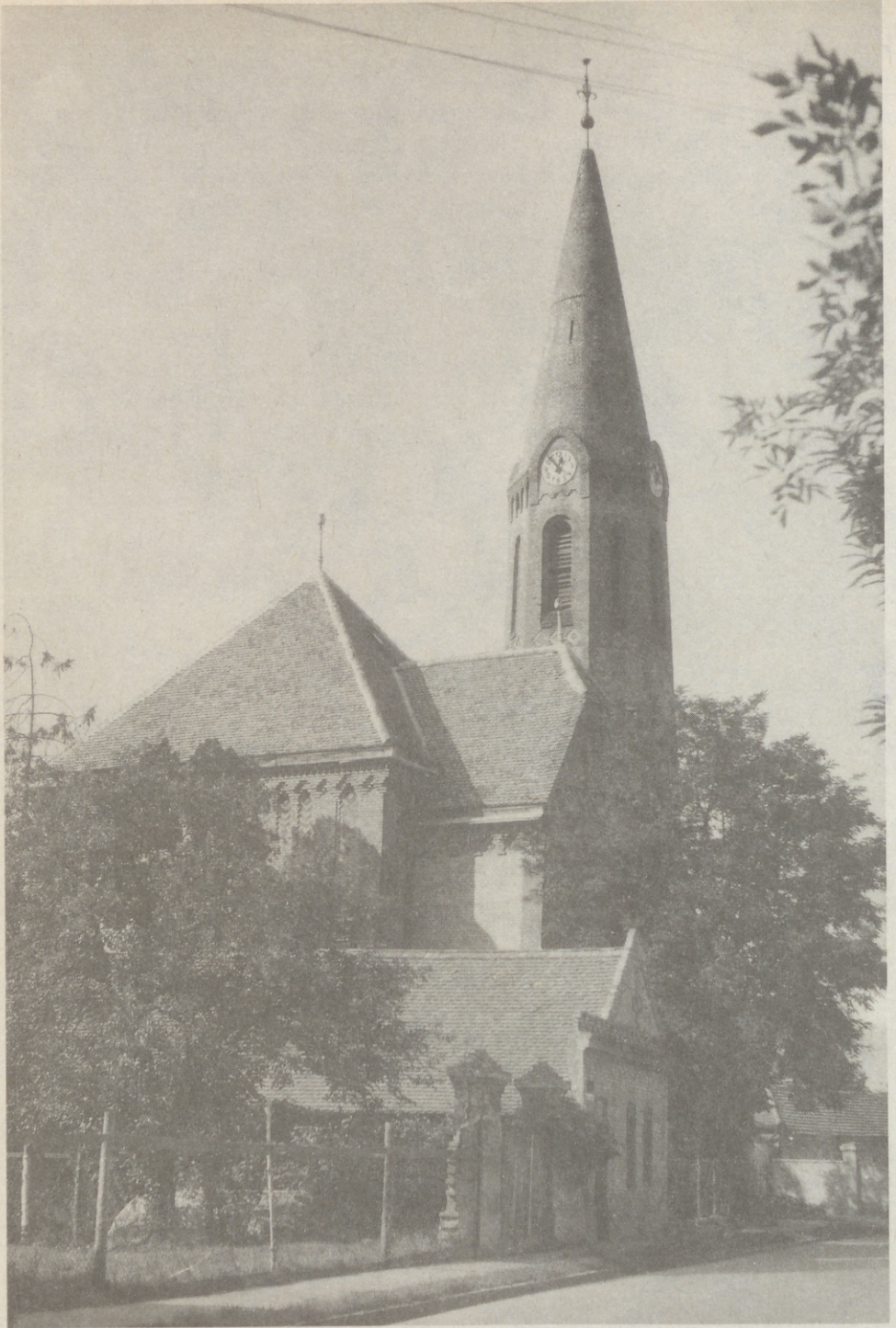

Az önálló alkotás útján

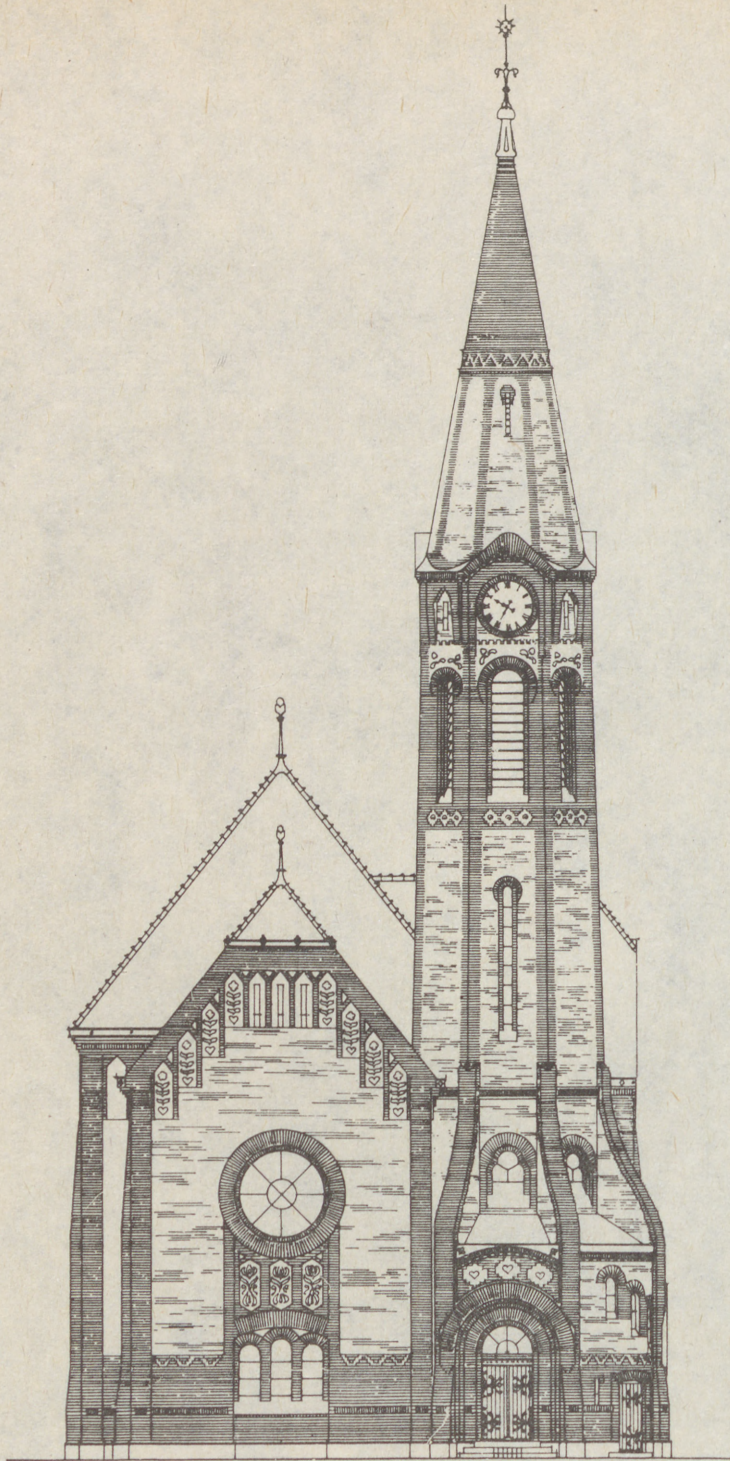
Újabb templom tervezésére a tabáni templom sikere után nyert megbízást, s az 1909-es dátumozású tervből 1910-re lett kész az épület a Klauzál és Sugár utca sarkán. Ez az épület már azt jelzi, hogy tervezője itt korábbi épületeiből kiszűrve a visszahúzó elemeket, fiatalkori építészetének kiemelkedő állomásához érkezett. Furcsa módon ön-életrajzában említést se tesz erről a vásárhelyi épületéről.

Négyzetes, átlós szervezésű alaprajzát a templomokról írott fejezetekben méltatom. E helyen a külső formálás egyéni erejét érdemes kiemelni. A városrésze jellemző téglalapítmény környezetében többféle színűre égetett téglával építi meg tiszta téglatemplomát. Azaz hogy majdnem tiszta, mert a téglacsipkék között a kiemelt keretelésű foltokban vakolatból készült sgraffitós díszítést használ, ahol a szürke vakolat alól virítanak a korábban csak másolt népi virágminták egyéniségének megfelelően átdolgozott vörös formái. Oromzatán a jáki kapu szoborfülkés keretelését idézi a pár-

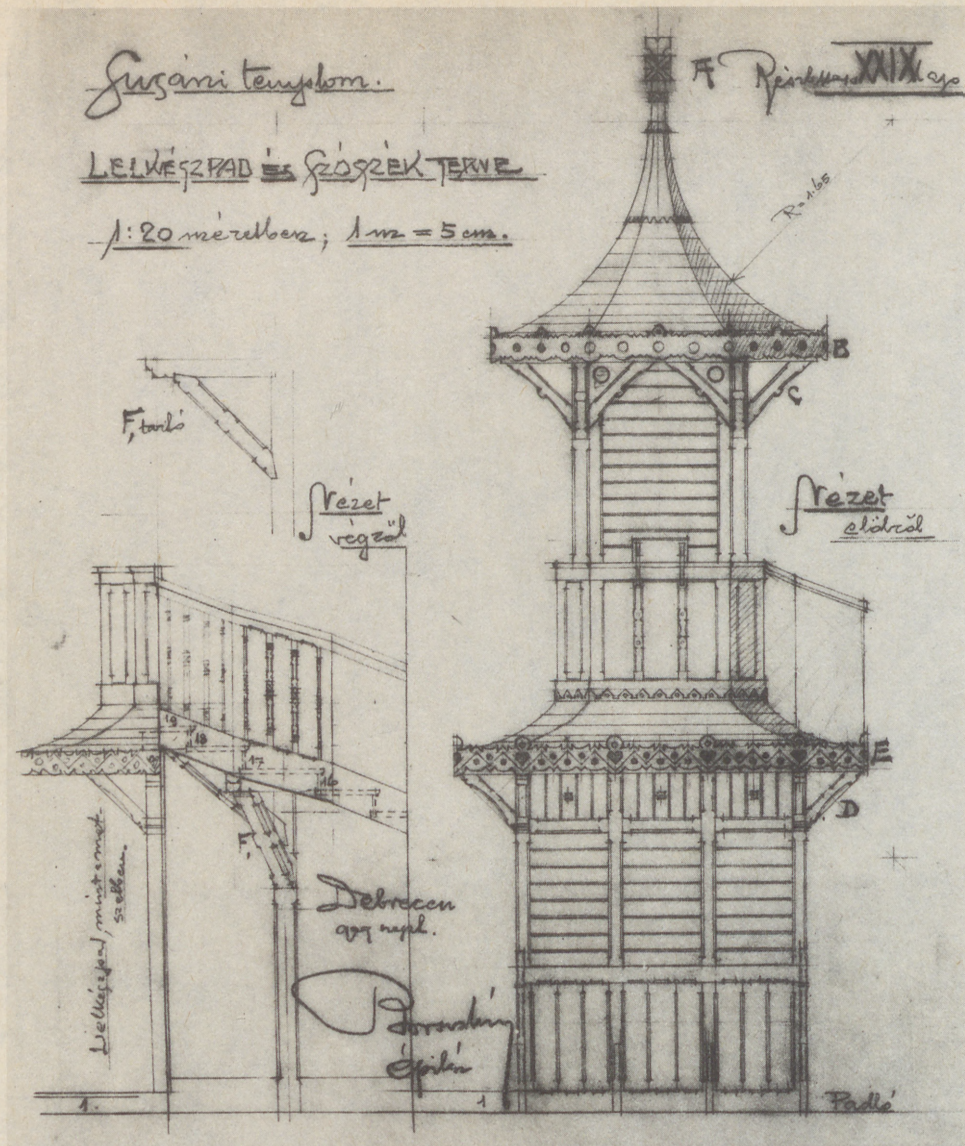

- 13 kánydísz közepén hármasszert közrefogó két négyes csoportja, ami talán a Szentháromságot körülvevő tisztelet kifejezésére utal. Ez keretezi a nagy körablakot, a kerek egészet, mely maga is három összetevőt hordoz magában, lágoló növényi mintákkal. Ceruzahegyszerű tornyát lágyan ívelő támívek tartják, s a hajladozó növényi díszítések nagyméretű ismétléseként szinte belesiklik az égbe. Szerkezete esetlegesen csatlakozik a szabályos templomtesthez, s éppen így tölti be feladatát: itt zavar támad a zárt rendszerben, alkalom nyílik a behatolásra. S valóban itt is találjuk meg a bejáratot. El-

helyezése forgalmi és morfológiai szempontból is jól sikerült, mivel a négyzetes épületnek az útkereszteződés felőli sarkán áll.

Érdemes kiemelni, hogy Borsos itt is maga tervezte magyaros mintájú üvegablakait, s a berendezést is, a gyönyörűen faragott szószékkal együtt.

14

Ezt a templomot azonban már nem Vásárhelyen tervezte, hanem munkásságának második helyszínén, Debrecenben.

A cívisváros szolgálatában

Vásárhelyi éveiről így ír Borsos: „Ezek azonban nem elégtették ki építési ambícióm, s midőn 1908-ban Debrecenben, a városi építészeti állásra pályázat volt hirdetve – bár ez a hivatali ranglétrán az én vezető állásomhoz képest kisebb volt – eljöttem abban a reményben, hogy építészeti alkotásokra itt több terem nyílik.”

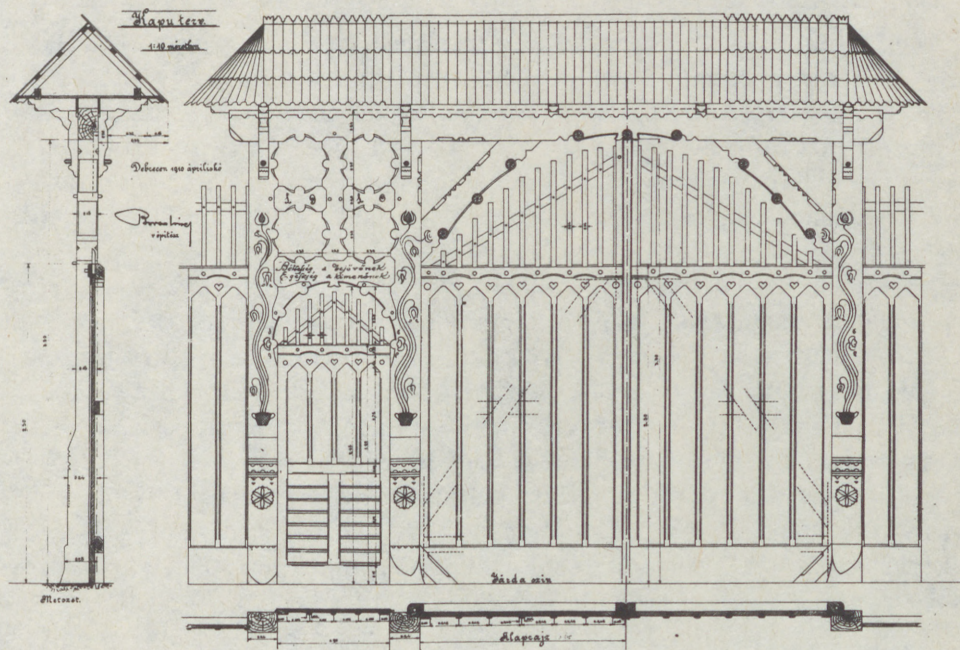
Közben 1910-ben ismét elutazott Olaszországba.

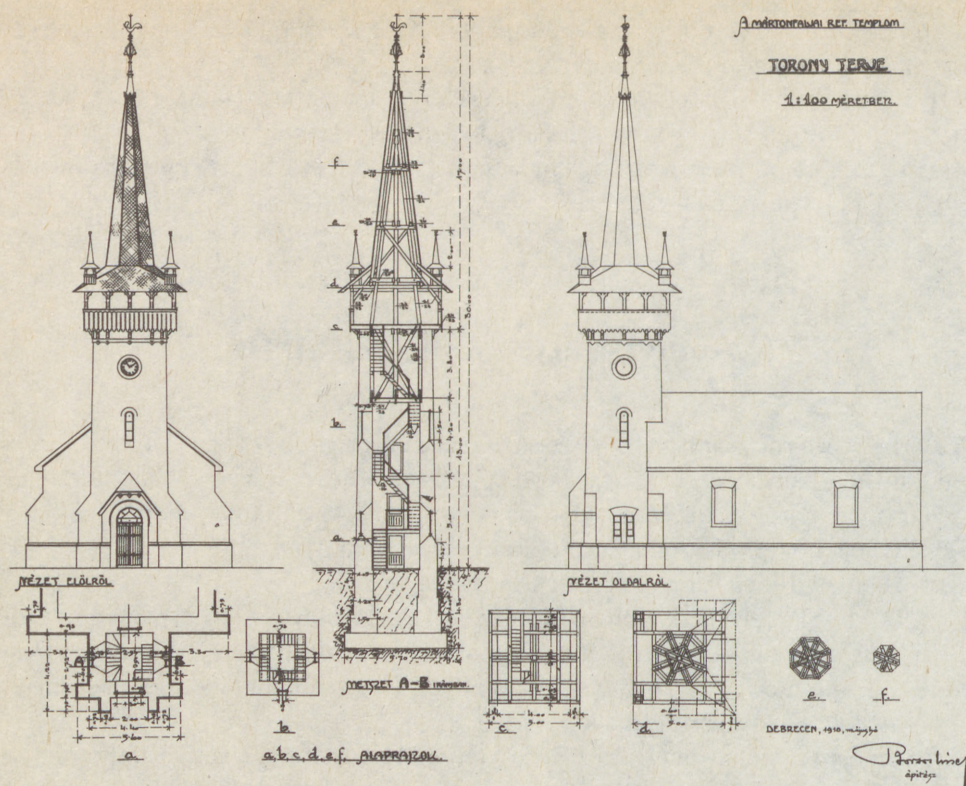
„1911-ben Erdélyt barangoltam be, Háromszéket, a Maros völgyét, gyalog, faluról falura a galambdúcos kapukat, a hímes kapuzatokat rajzolgatva. Ez út hatása alatt készült a Csapó utca 52. sz. ház faragott kapuja.” Sajnos a kapu ma már nincs meg. (A ma álló székely kapu nem azonos ezzel.)

15

Talán elírás lehet az önéletírásban említett 1911-es dátum, hiszen a székely kapu

15

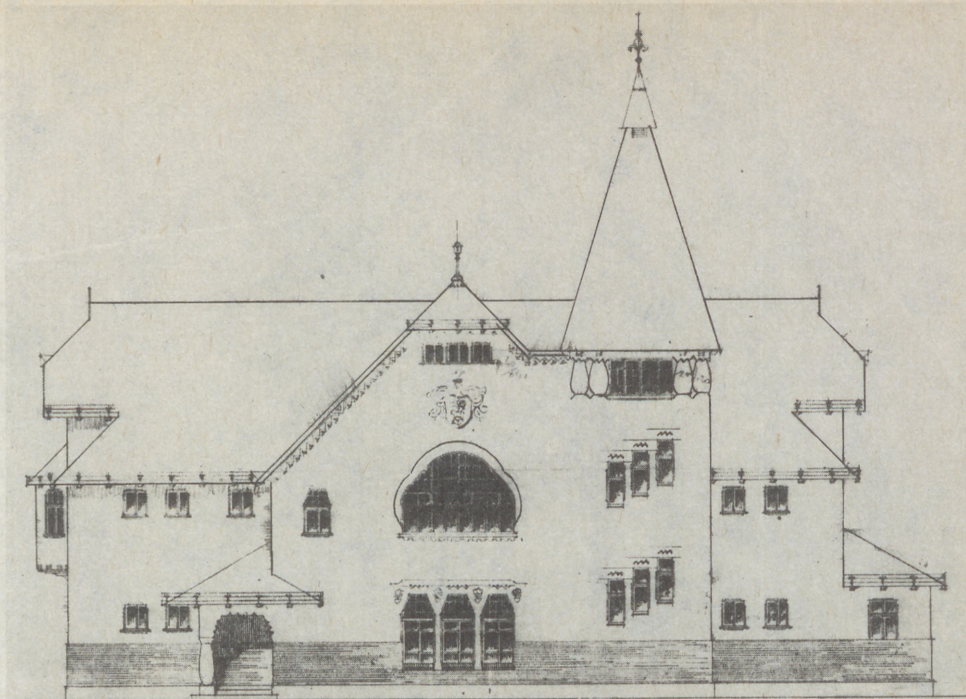

- 16 tervén 1910 szerepel. Ebből az évből még két olyan tervet ismerünk, amely arról vall, hogy Borsos ezekben az években Kós Károssal párhuzamos utat próbált járni. Kalotaszeg, Háromszék, a Maros völgye formai hagyományainak alapos tanulmányozása tükröződik a mártonfalvi (talán a mai Nyírmártonfalva) református templomhoz tervezett karcsú torony rajzán és a debreceni korcsolyacsarnok tervén. Mindez csak ujjgyakorlat maradt, ám az építész szakmai fejlődésének irányát alapvetően befolyásolta.

„1912-ben Düsseldorfban a városépítési, 1913-ban Leipzigben a nemzetközi építési kiállítást tanulmányoztam. Erről a két útról szóló szigorúan szakszerű jelentésem a Város című hivatalos közlöny 1913. évi utolsó, 1914. évi első számában van benne.”

Igen figyelemreméltó, hogy Borsos milyen tájékozott volt a világban. Nyelvtudása és érdeklődése sok helyre elvitte, s nagyon becsülendő, hogy tapasztalatait nemcsak hasznosította, hanem előadások, publikációk formájában másoknak is átadta. Magyarországa azonban mindig központi szerepet játszott művészetében. Magyar építészetet akart művelni, s ihletért gyakran visszatért Erdélybe. A külföldi hatásokat – például a téglapítészetet – pedig átértékelve, feldolgozva próbálta magyar felfogásához alkalmazni.

E nagyarányú hazai és nemzetközi tájékozódás mellett kellő energiája maradt hivatalára is és tervezésre is.

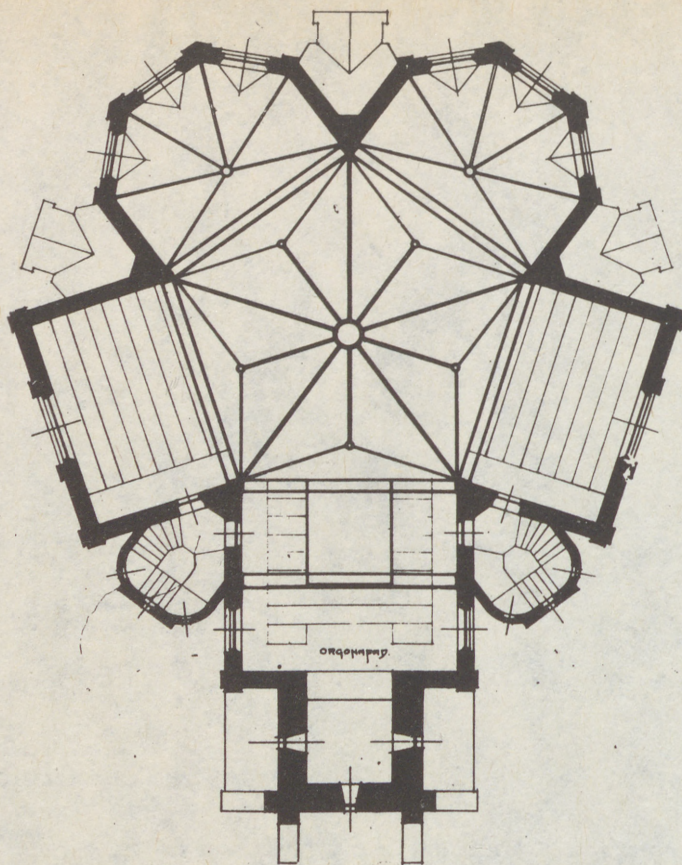
Debrecen építészete ekkoriban a historizmus, az eklektika korát élte. A várost északról határoló Nagyerdő beépítése is vegyes: megtalálhatók itt a „svájci házak”, a lombfűrészkes, növényi díszítésű oromzatok, északi eredetű lépcsős oromzatok, de kézen áll már Pecz Samu Vörös temploma is a Kossuth utca végén. A város igen jó gazdasági helyzetben, Aczél Géza főmérnök irányításával jelentős fejlődés elé nézett. Nagy építkezéseket terveztek, s ezek megoldásában Borsos is részt vett. Magántervezőként a város négy pontjára szánt Közművelődési Házak vázlattervét készítette el, de ezek nem épültek fel.

„Az ez idő tájt épült Arany Bika és Piac utcai városi bérház tervezésénél nem jutottam szóhoz, mert a város a hasznosítással együtt hirdette meg a tervpályázatot.”

1908 körül készítette „KÁLVIN” jellegű pályázatát a debreceni Árpád téri református templomra.⁴ A hódmezővásárhelyi tabáni templomot próbálta továbbfejleszteni, feltehetőleg Schulek szegedi református templomának tanulságai alapján, az eredmény azonban, mint azt a templomépítészetről írt fejezetben fogom részletesebben kifejteni, nem hozta meg a várt javulást. Alaprajza, tömegképzése elbizonytalanodott, s csak szerzőjének elégedetlenségét jelzi a historizáló formákkal szemben. Ennél szeretett volna továbblépni homlokzatával is, amelynek ívelődő vonalai, újszerű ab-

18

19

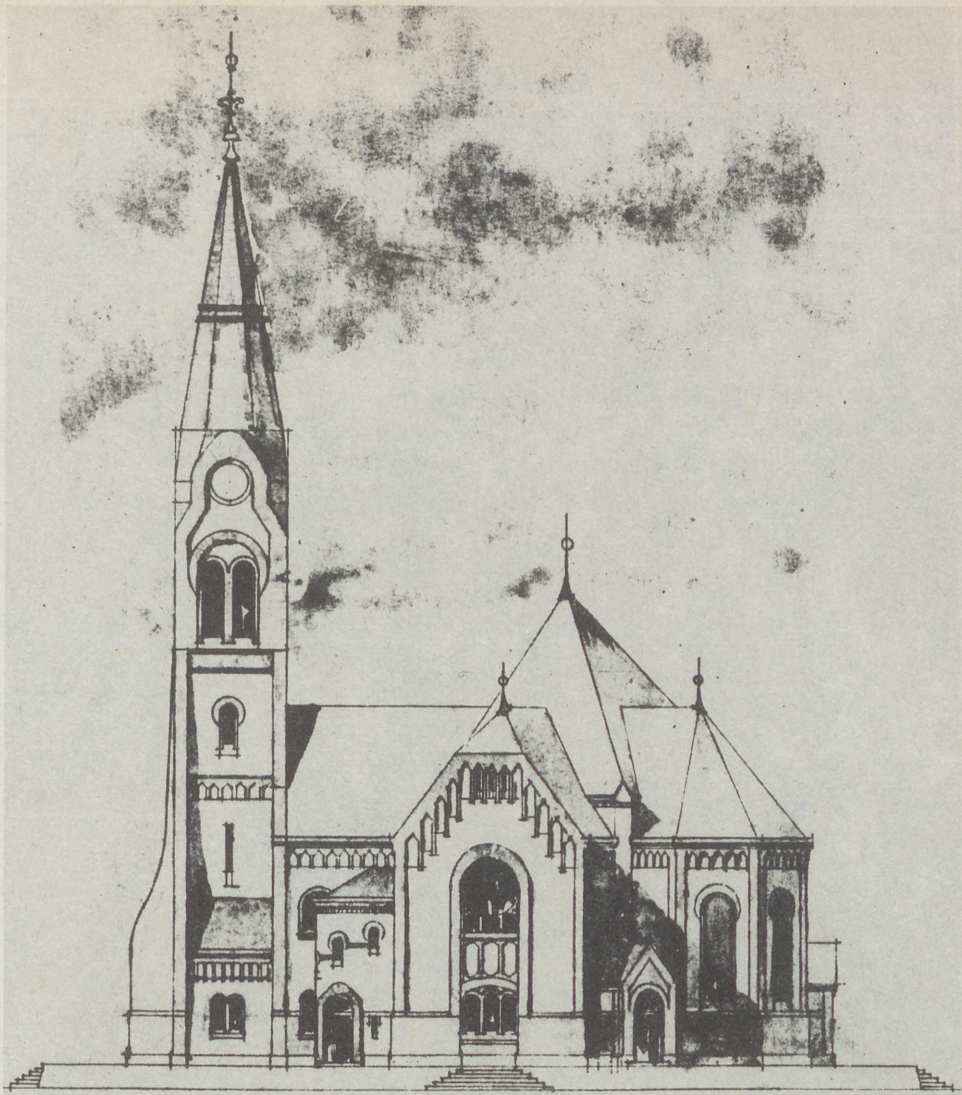

lakkeretezései már a következő, 1909-es susáni templomnál kivirágzó egyéniségének előhírnökei voltak.

A két templom tárgyalási sorrendjének felcserélése nem véletlen, hiszen a susáni templom vásárhelyi korszakának csúcsa, a KÁLVIN-pályázat viszont első debreceni próbálkozásainak egyike volt.

1911-ben készült bérpalotaterve a Csapó utca–Piac utca sarkán alaprajzából ítélve Rimanóczy Gyula Kossuth utcai bérházának szecessziós szellemében készült, de ez sem épült fel.

Végül néhány magánházzal mégis szerencséje volt.

Újrakezdés

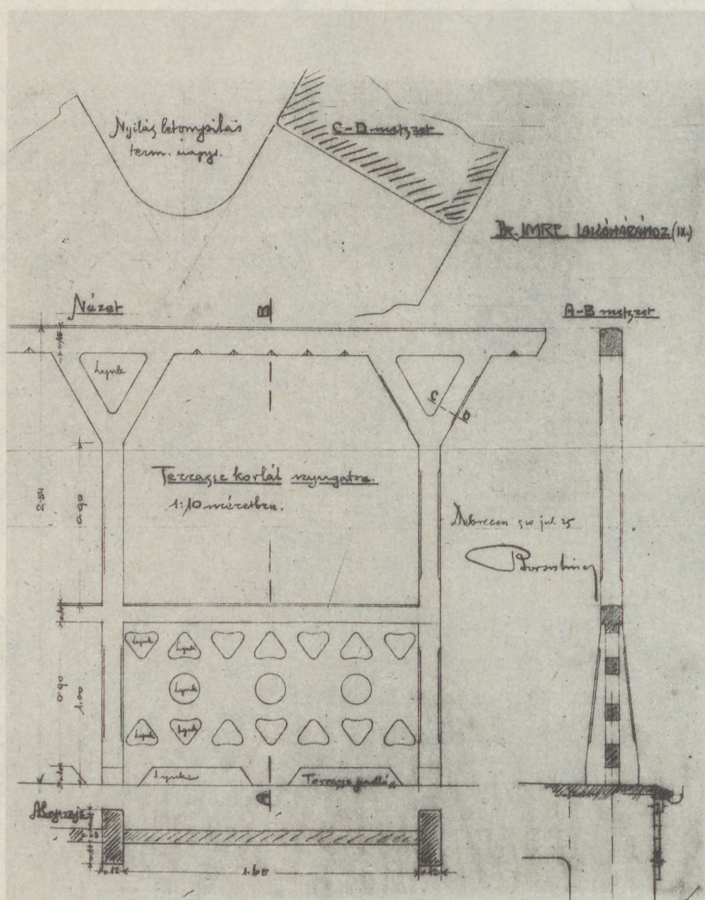
A susáni templom mellett jutott ideje dr. Imre József orvosprofesszor kolozsvári lakóházának tervezésére. A professzornak Vásárhelyen is volt háza, s bizonyára még ott ismerte meg Borsost. Valószínűleg ezért bízta meg a kolozsvári, Mikó utca 28. számú telekre építendő villa tervezésével. A homlokzatokra tekintve rögtön az a gyanú ébred

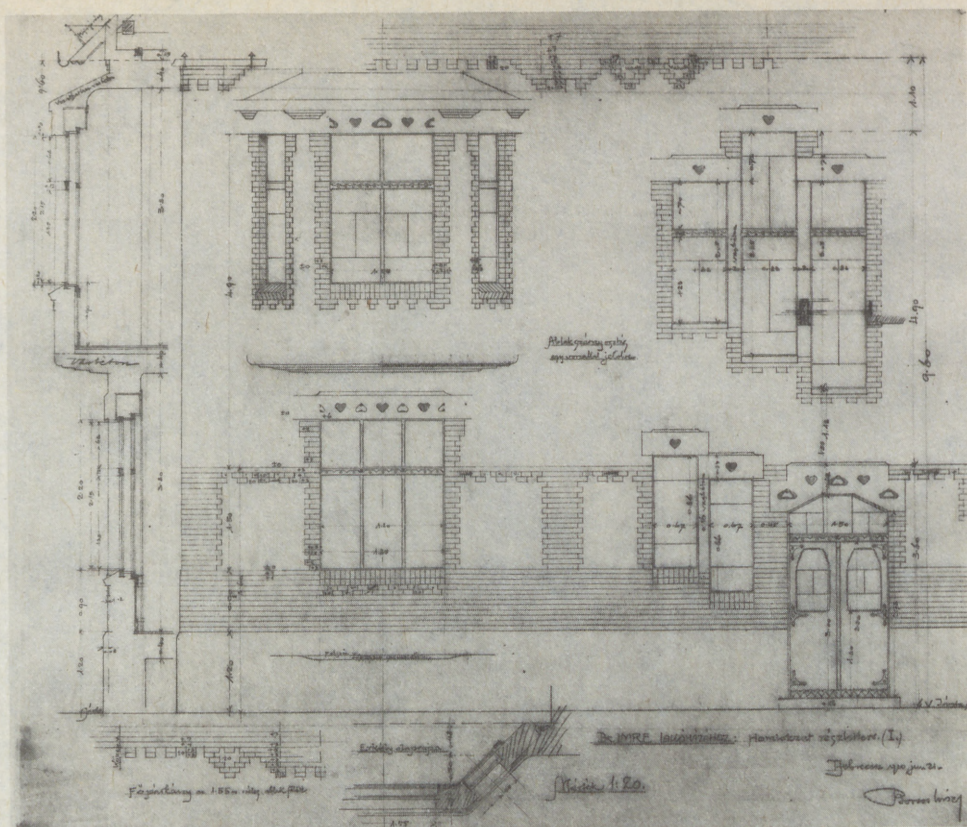
a szemlélőben, hogy ez a ház alkalom volt számára a kísérletezésre, olyannyira más jellegű, mint a susáni templom.

Mi készítette erre a fordulatra? A választ biztosan nem tudhatjuk, de ha kortársának, Medgyaszay Istvánnak a műveit megfigyeljük, közelebb jutunk a kolozsvári villa rejtélyének magyarázatához is.

20 Medgyaszay 1904-ben merült el az erdélyi ősforrás tanulmányozásában, s őt is anynyira megragadta az érintetlen magyar kultúra, hogy az későbbi építészetét meghatározta.⁵ Ugyanakkor érdeklődése középpontjába került az új szerkezet, a vasbeton, melyet már az 1904–1906 között tervezett gödöllői villáin is használt. A modern szerkezet és a népi formakincs, a tiszta, egyszerű tömegképzés és a mitikus keleti díszítőművesség küzdelméből, ötvözetéből épült házai alighanem Borsos figyelmét is felkeltették. Ő azonban visszafogottabban, racionálisabb szemlélettel közelítette meg a vasbetont: betongerendáin csak halvány jelzések utalnak a fafaragásra, kitámasztásai jobban megfelelnek a vasbeton száraz, kemény megjelenésének, míg Medgyaszay betonelemeit a fafaragás formátára korlátlanul díszíti.

20

A felületek díszítésénél is a betonba nyomott ismétlődő minták uralkodnak, míg Gödöllőn ezek a kerámiaformák a téglafalazatban gazdagítják a mellvédeket. 21

A betont Borsos saját természetének határain belül igyekszik felhasználni, a téglát a régi módszer szerint a falsíkok, nyílások keretezésére tartja fenn. A mintás beton szemöldökök adnak alkalmat a falsík elemeinek megkülönböztetésére. Ugyanakkor terve levetkőzte a historizmus terjengős formáit. Alaprajza egy mértani formába tömörítette a helyiségeket, csak minimális jelzésekkel – zárterkélyek, tetőterasz – emelve ki a szobák fontosságát. Díszítései csak a szükséges nyílások, illetve a párkány, lábazat keretezését szolgálták. A lépcsőház homlokzati kiemelésénél is új elem jelent meg, a boglyárvához közelítő formában, mely későbbi munkáiban majd még sokszor felbukkan alapvetően fontos motívumként.

Saját házát is felépítette a Vénkertben, a Domokos Lajos utca 13. szám alatt, s ez arra enged következtetni, hogy debreceni lehetőségeit jónak látta, s véglegesen a városhoz akart kötődni. 1912-ben tervezett otthona az Imre-villa szellemét idézi, de letisztult formában. Idegenszerű betonpergoláit elhagyta, díszítést egyáltalán nem használt. A zárt tömegből kidudorodó zárterkélyt finom jelzéseként meghagyta, s erdélyi vonzódását is csak apró tetőidomokkal mutatta ki. Épületelemeit felszabadult rend- 22

szertelenségben, a funkciónak megfelelően, de jó homlokzati arányokat alkotva helyezte el. Különös, hogy az az épület, mely élete végéig otthona maradt, a legkevésbé tükrözi építészetének jellegzetes vonásait. Bár az is lehet, hogy ezt kell természetesnek vennünk, ha elképzeljük, hogy nem akart mindennap saját magával szembekerülni.

Az épület ma múzeum. Nem építészeti múzeum – az irodalmárok foglalták el. Szakmaszeretetük dicséretes. Mégis alkalmasabb lenne a ház talán egy debreceni építészeti múzeum létrehozására, ahol Borsos megmaradt tervei is helyet kaphatnának. Ezzel fejezhetné ki legjobban Borsos építészeti küldetését, s csendesen figyelmeztetne korunk építészeti visszásságaira. Egy emberséges kis ház az arc nélküli panelrengeteg gyűrűjében.

Debrecen a század elejére kinőtte a történeti város belső településének a határait. A tehetősebbek igyekeztek a zöldövezetbe költözni. A sestakerti szőlők helyére egyre-másra emelkedtek az új villák. A Simonyi úton, a nemzetközi historizmus kis kastélyai után a Nagyerdő tövében, a 40. számú házat dr. Sz. Kun Béla jogászprofesszor számá-

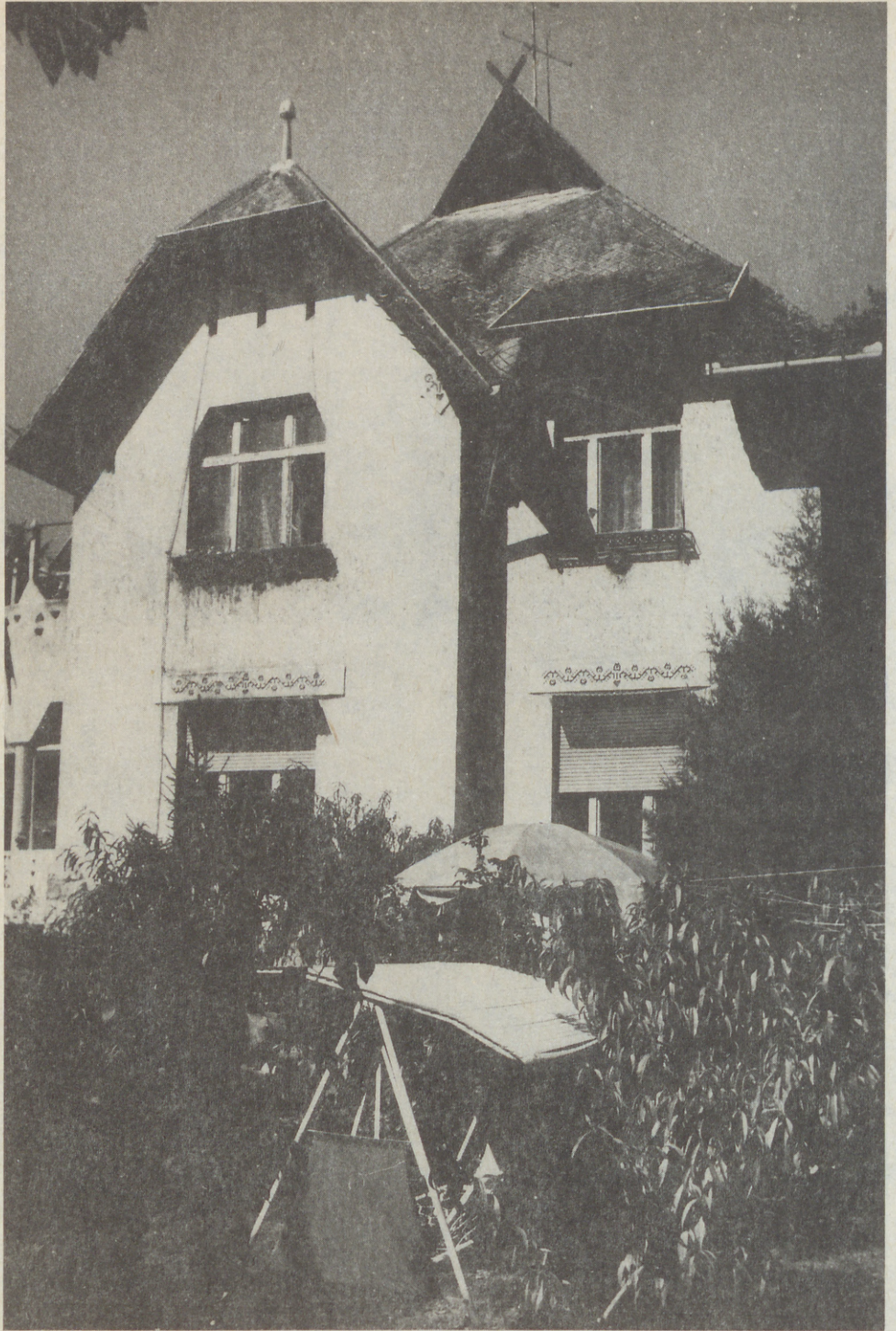

ra tervezte Borsos József 1912-ben. Az emeletes villában a földszint a nappali funkciókat látta el, a felső – részben tetőtéri szint – a lakás személyes övezete volt. Méretei tükrözték egy közéleti ember igényeit, lehetővé tették otthoni munkáját, s egyben a családi élet zavartalanságát is. Földszinti nappali terei alkalmasak voltak arra, hogy a család irodalomtanárnő tagja rendszeres heti teák alkalmával egészítse ki az iskolai oktatást baráti beszélgetések formájában osztályával. 23

Borsos ezt a házat már gazdagabban alakítja ki, mint a korábbi villáit. A betonarchitektúra itt is feltűnik, de az alaprajz tagoltsága, a tetők erdélyi hatású metszései, az eresz fagerendáinak faragása, a mértéktartó geometrizált növényi díszítés kellemes összhangban egyesül az egyszerű falfelületekkel, s Borsos további fejlődésének irányát sejtetik. 24

Az épületet ma három család lakja, de az átalakítások során szerencsére csak kevés helyen, a bejáratnál, az előlépcsőnél és az oldalsó lépcsőnél szenvedett változásokat.

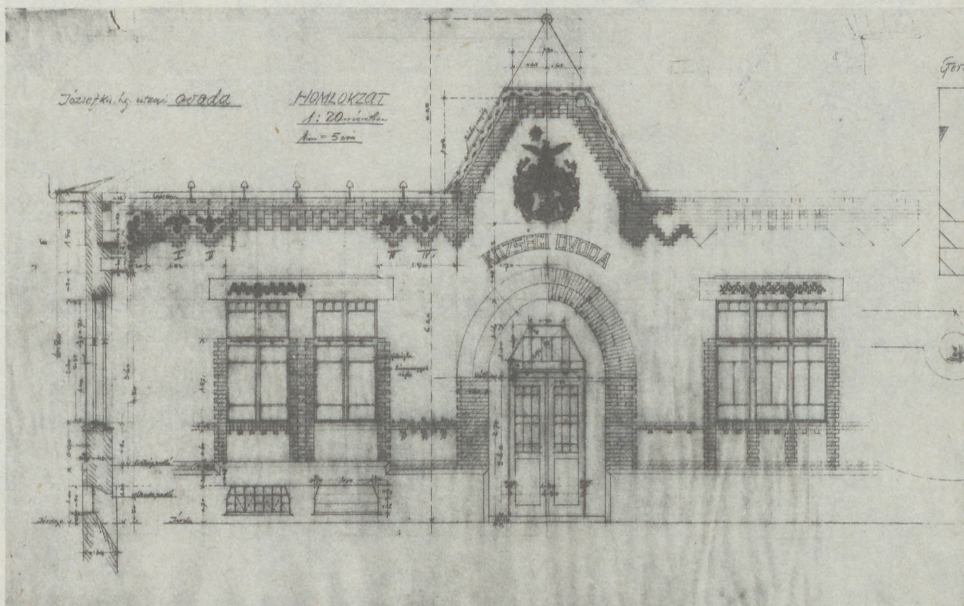
A hímzett ház

Városi építészként „...Első művem a József kir' herceg utcában épült óvoda volt, melynek alaprajzában az óvónői lakás nemcsak szerencsésen, de szépen is van elválasztva. Homlokzatán téglakeretek között magyaros sgraffito dísz van.” A mai Bajcsy-Zsilinszky utcában áll ez az óvoda, melynek egyszerű tömegét, sík homlokzatát a bejárat kiemelésével, oromzattal tagolja, s a kalotaszegi keresztzemes hímzésre utaló tég-

25

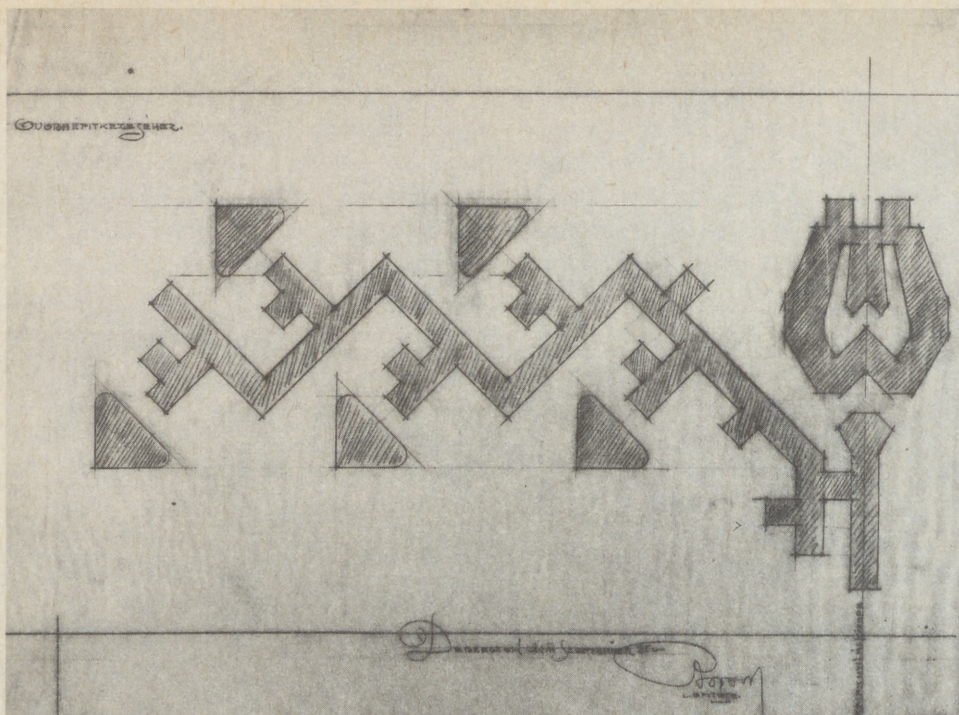
26

25

26

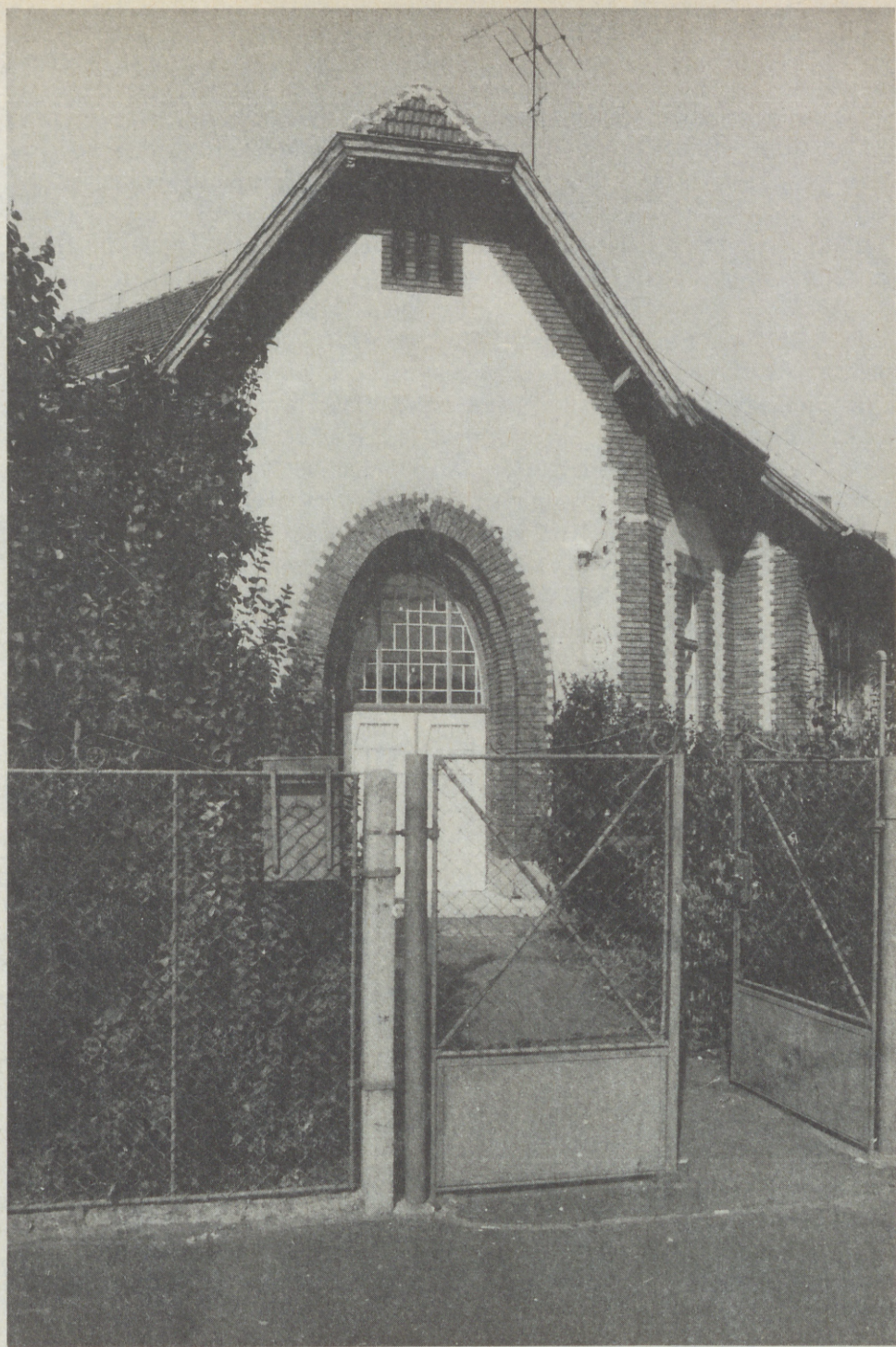
33

laberakással díszíti. Ez a háló a ház legfontosabb részeit emeli ki: a lábamatot, az ablakokat, amelyek így nem pusztán lyukak a falon, hanem a homlokzat szerves részeivé válnak. Az ereszt alatt pártázattal díszíti a ház „homlokát”. Felöltözteti, miként egy embert, s mindezt erdélyi díszekkel. Gondosan formálja meg a fejét, vagyis a kaput, amely barlangszerű nyílás érzetét kelti. Talán először használja teljes meggyőződéssel a boglyaívet a kapunál, mely később jellegzetes motívummá vált. Amennyire lehet, szereti megmutatni a faszerkezetet – bizonyára ácsmester édesapjától eredő szeretettel. A fedélszék gerendáit túlnyújtja az ereszt alá, s faragással díszíti. Mennyivel szebb megoldás ez, mint mai túlfajlett építészetünk hatalmas bedeszkázott ereszhazugságai! Mai igényeinknek az ablakszemöldökök sgraffitodíszje sem kellett – bevakolták egy tatarozás alkalmával.

27 „Majd a nyilastelepi és Rakovszky utcai elemi iskolákban mutattam meg, hogy a semmitmondó sablonnal szakítva, megfelelő homlokzati tagozással egyszerű eszközökkel is ki lehet emelni az iskola, a középület jellegét.”

A szabadságtelepi és a Fürst Sándor utcai iskola igazolja szerzője szándékát, s azt, hogy Borsos ezeknél az épületeknél nem hivalkodó, de igen egységes műveket alkotott. A Fürst utcai saroképület toronyszerű bejárata két védőszárnyával óvja a két szárny(!)épületet s egyszerű tetőfelülettel vonja őket egybe.

A részletek kiteljesedése

1914-ben nagyszabású feladatot kap Borsos a várostól. Így ír erről:

- 29 „Több vázlattervet dolgoztam ki a rendőrségi palota létesítésére arra a telekre, melyen később a pénzügyi palota épült meg. Ekkor jött egy magánépítész azzal az ötlettel, hogy a rendőrségi palota épüljön az ő Kossuth u. 20. és 22. sz. telkén, melyet utcanyitással kettéosztott. Felajánlotta, hogy az én vázlatomat ingyen átdolgozza erre a telekre. A város elfogadta az ajánlatot, a terveket fel is terjesztették kormányhatósági jóváhagyásra. Azt azonban nem nyerte meg, mert homlokzata »középületre« nem volt alkalmas. Ekkor készítettem el néhány hónap alatt az új terveket, távlati képpel együtt, melyet a Műpártoló egyesület kiállításán ki is állítottam. Tervem észrevétel nélkül nyert jóváhagyást. A megindult építkezést a világháború kitörése tetőállításkor érte. Én hadba vonultam – a város engem nem mentett fel –, de annyira szívemen viseltem az épület sorsát, hogy a szerb harctérről sokszor igazán nem rajzolásra berendezett tűzvonalból küldözgettem haza a részletterveket, s így sikerült eszméimet néhány részlettől eltekintve, érvényre juttatnom.

A rendőrségi épület alaprajza a keskeny telekhez mérten gazdaságos és világos elrendezésű. Széles folyosó helyett a közönség számára várakozófülkéket terveztem, melyben az íróasztal mellett mindjárt megírhatta volna a fél az esetleg szükséges beadványt, vagy pótlást. Az államrendőrség kezdte, a város folytatta a fülkéknek elfalazá-

29

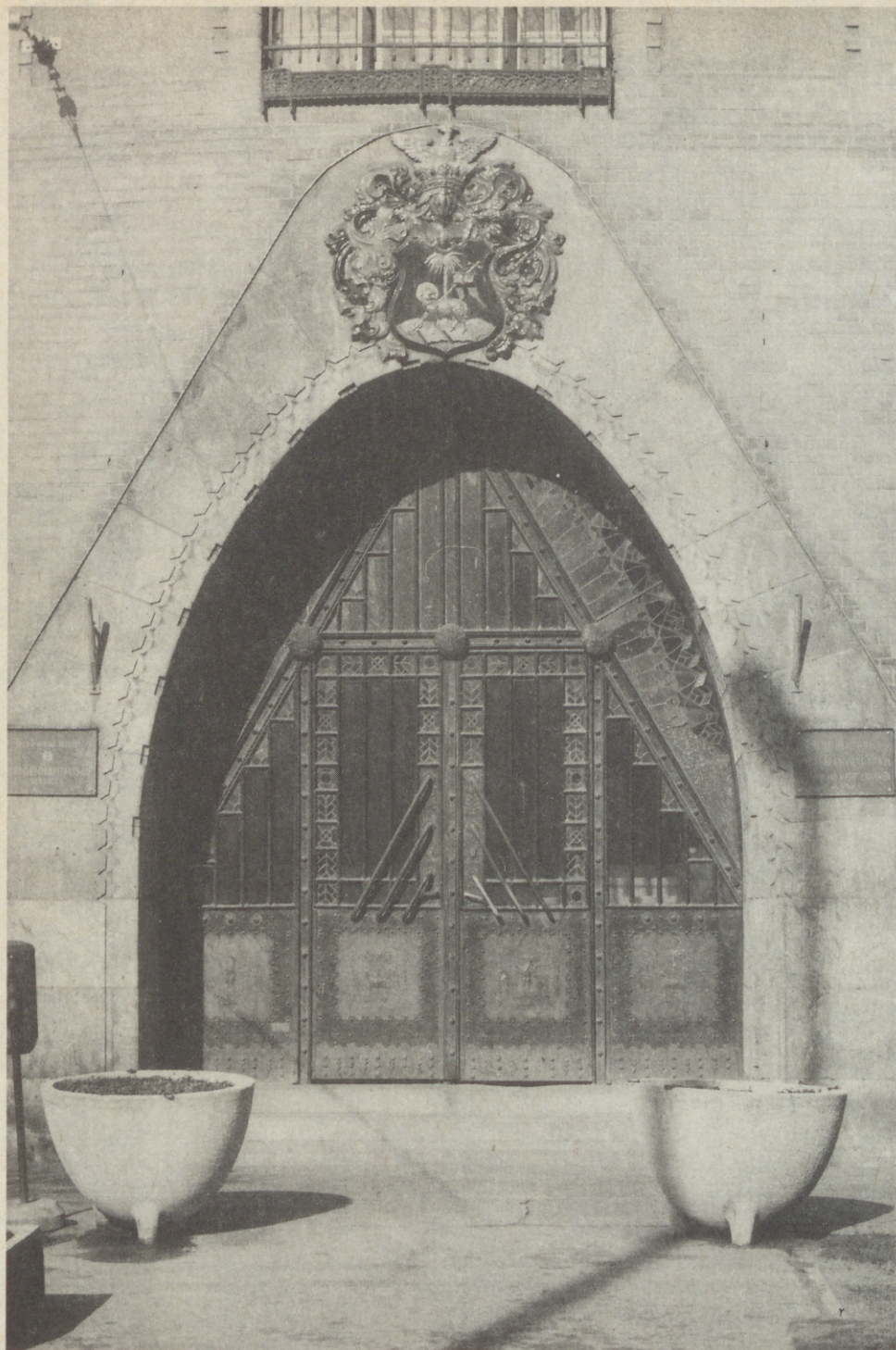
sát és más célra felhasználását figyelmen kívül hagyva, hogy ezáltal a folyosót elsötétítik. A főbejárati csarnok sötétsége is a tervtől eltérés következménye.

Ugyanis az előcsarnok ablaka fölél az I. emeleten teraszt létesítettek és az ablakokat szerencsétlenül sötét színű üveggel látták el a világos, fényszóró ornemens üveg helyett. Homlokzata a háború előtti idők magyaros stílustörekvésének megfelelő téglarchitektúra, itt először alkalmazott mosott kavicsos vakolattal. A főpárkány majolikabetétjei, a lépcsőrácok, a főbejárati vaskapu díszítése és üvegmozaija a magyar díszítőipar remekei.”

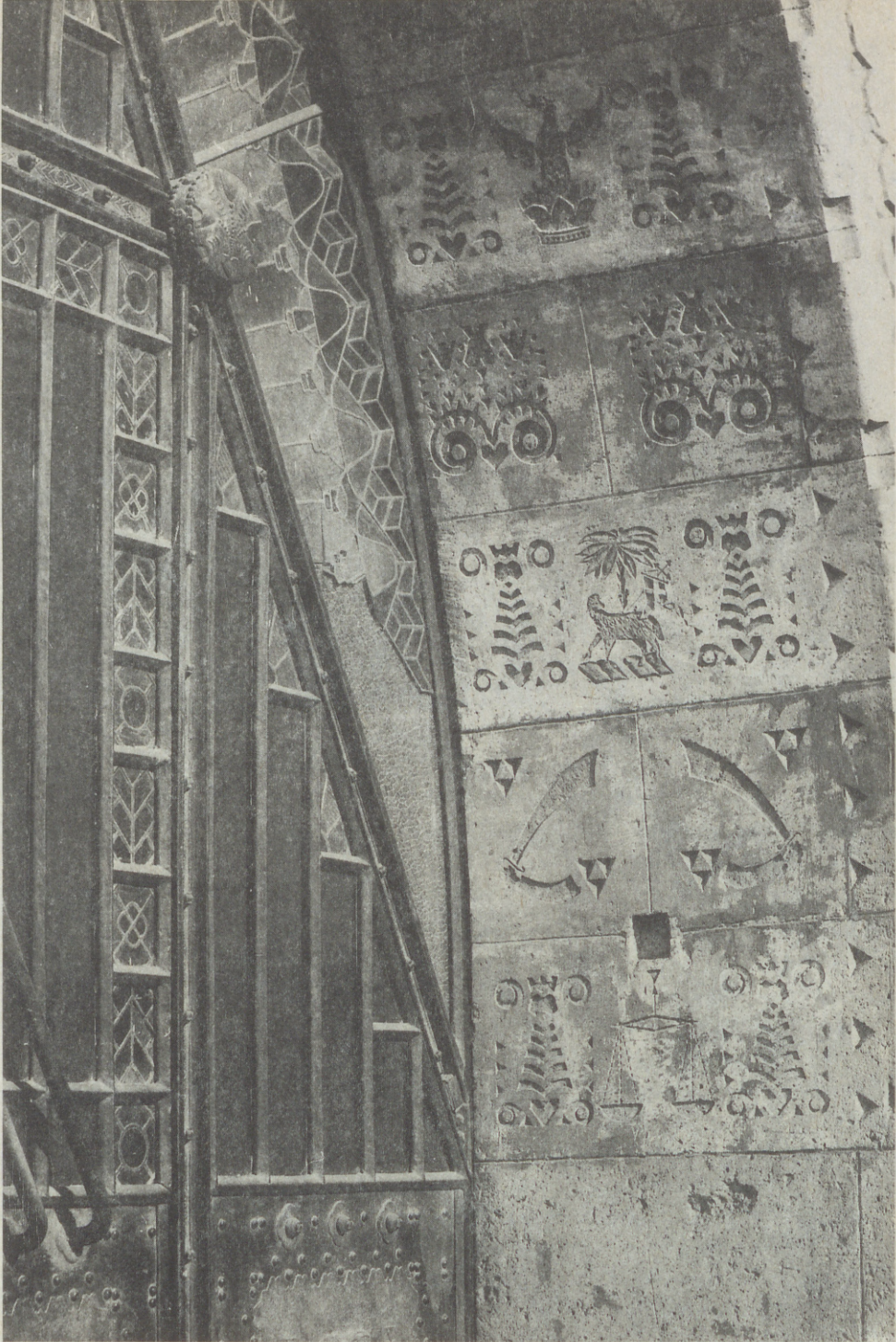
A terjedelmes épület érdekében tehát megnyitották a szűk, mai nevén Újházi Ede utcát, így a hosszú oldalhomlokzat erre fordul. Ezért ezt csak enyhe kiülésű rizalitokkal tagolja, s a hosszú épület két végére, a Kossuth utcára és a párhuzamos Blaháné utcára nyitja a bejáratokat, a téglapítész szabadságát kihasználó, lekerekített sarkokra. A külső zárt, egyenes homlokzaton a már kialakult formáit, díszítéseit használja, továbbfejlesztve a feladatnak megfelelően. A kapu parabolaívét masszív kőburkolat emeli ki, s ad tiszteletet parancsoló bejáratot.

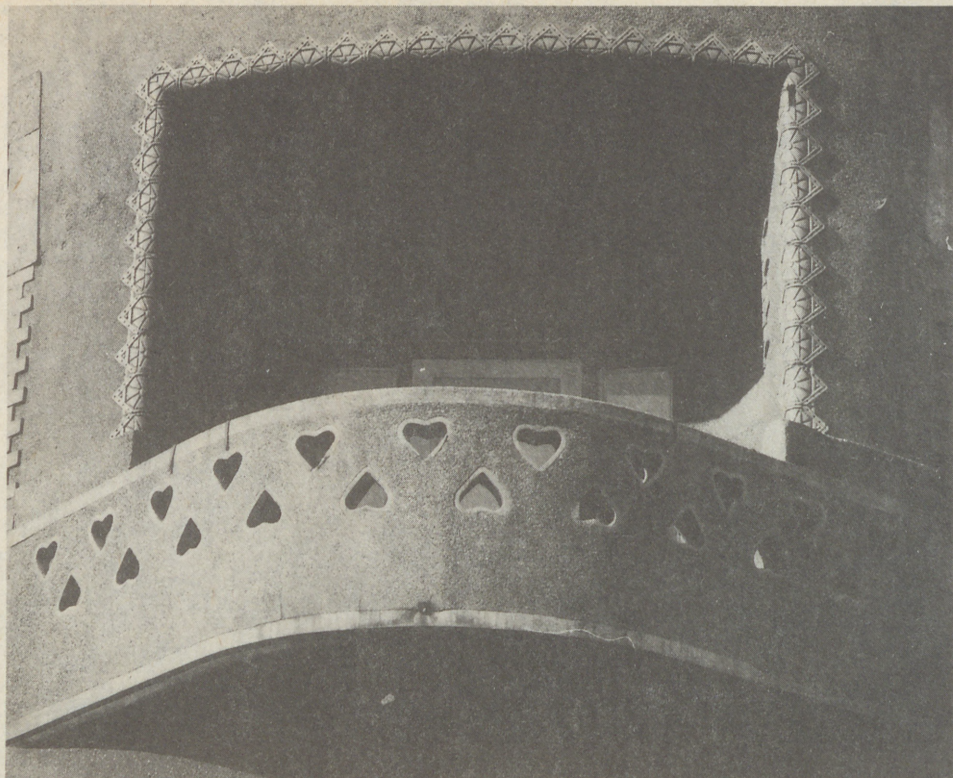
Az ereszképzést a nagyobb épület arányában nagyobb léptékben oldja meg, hogy a homlokzat teljes magasságában is jó arányú legyen. Az épület három fő tömegét meredek hajlású fedélsíkokkal tagolja. Ez a módszer a ravatalozónál tökéletesedik, itt a rálátás hiánya, a szűk utca miatt ez nem feltűnő. Az ereszaljak alsó, vakolt felületén egyedi tervezésű, magyaros mintával díszített zománcozott kerámiapalmettákat helyez el, ezzel hangsúlyozva, díszítve az épület felső lezárását. Ezeket vásárhelyi barátja, Baán Imre készíti számára. Lényeges eleme építészetének az ereszképzés, hiszen a népi építészet is okkal fordít erre annyi gondot. A harmincas évektől napjainkig is tartó geometrikus tömegformálás – felül párkány, attika nélkül – egyszerűen abbamaradó falai többnyire léptéktelenek, nem mutatják meg, hogy milyen közeghez tartoznak. A megfelelően kialakított ereszt adja a hozzánk kapcsolódó léptéket ég és föld között.

Épületein szívesen alkalmazza a társzművészek munkáit: kerámiát, szobrokat, domborműveket, fafaragást, freskókat, színes üveglablakokat, s ezekből sokat maga tervez. Utóbbiak a ravatalozóban jutnak fontos szerephez. A rendőrség kettős boglyaívű bejáratának kőburkolatán fél centiméteres bemélyítésű magyaros minták között az igazság mérlegét, a debreceni címer zászlós bárányát és a főnixmadarat láthatjuk kifaragva, míg a záradékban egykor a címer állt kerámiából. Örvendetes, hogy az egykor levett címert ma újra láthatjuk. Az ajtókeretek kövein pásztorfaragásra emlékeztető kőmetszések készültek. Ezzel az igényes kialakítású kapuval a középkori templomok kapuját idézi, melyek szobordíszekkel magyarázták el a templom funkcióját, s kifejezték építőjük szellemiségét. Borsos hasonló szereppel képezte ki kapuját, de díszítőmunkái már nem azonos lényegűek a népi díszítéssel. Utóbbi ugyanis általában nem öncélú, nem pusztán a gyönyörködtetés a célja. Kifejezői az embert körülvevő természet, a kozmosz rendjének, változásainak, tulajdonságainak, benne az emberrel. Ma már ezt a nyelvet nehezen értjük, s Borsos díszítőművészete sem ismerte, értelmezni nem tudta. Magyarosak a mintái, s lényegük a gyönyörködtetés mellett az utalás a nép mű-

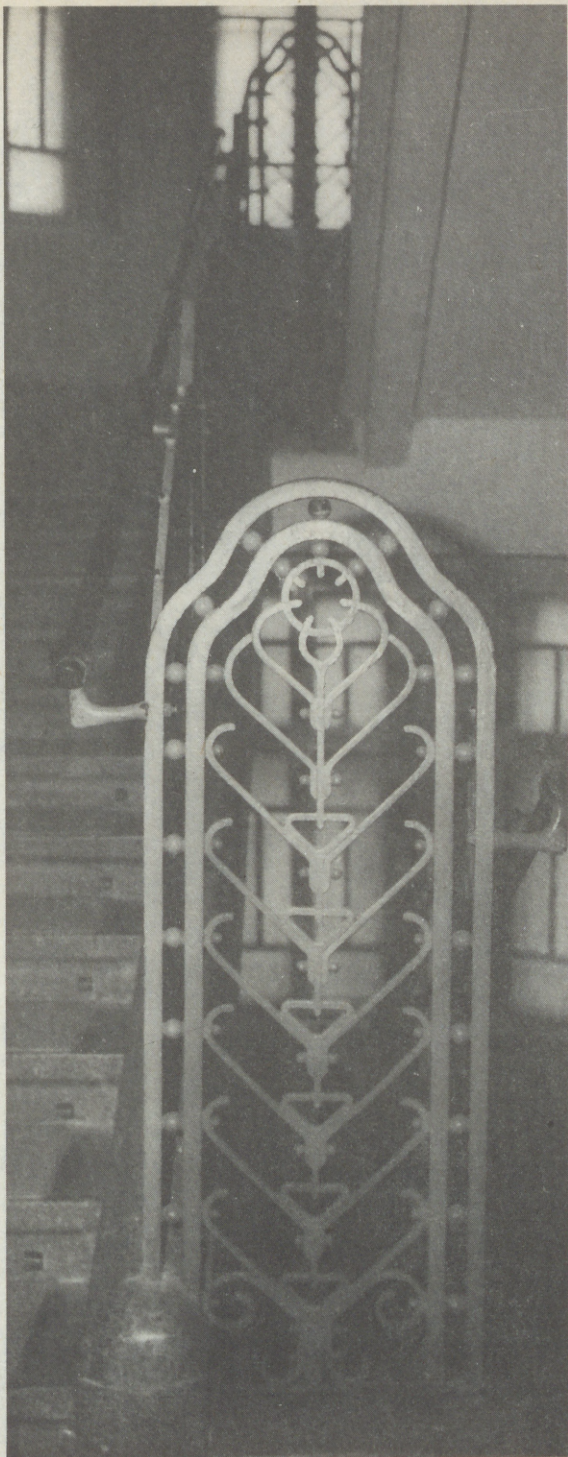
- 33 vészetére. Épületdíszei együtt élnek házaival, s az ő művészetének jellemzői, a népművész alkotásainak értelmét azonban elveszíti. A homlokzatot díszítő kerámiatáblák a rendőrség épületén nincsenek mindenütt szerves kapcsolatban az egészsel, mondtázsszerűvé válnak.

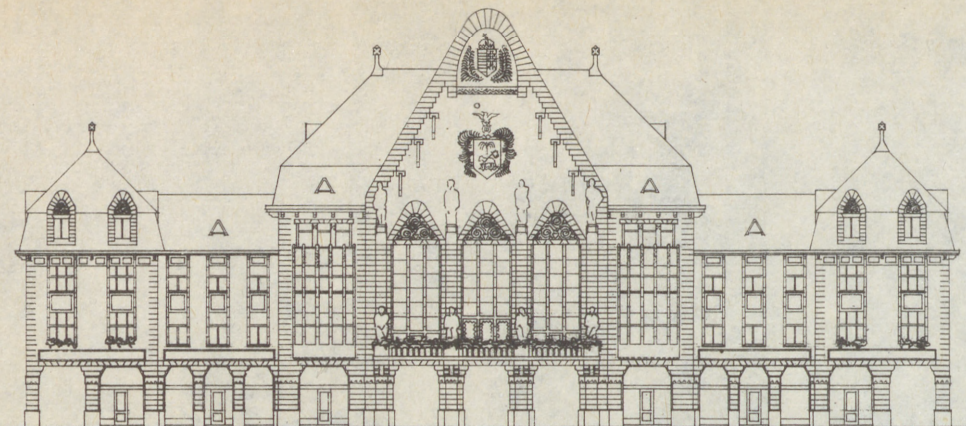
A Tér és Forma c. lap hasábjain a harmincas években építészetünk magyar jellegéről folytatott vitában megállapították: a népi építészet felhasználásában nem Kodály módszerét, hanem Bartók újratemető művészetét kell követni. Úgy tűnik, hogy ennek a megállapításnak az igazságát csak napjainkban kezdik igazán felismerni, de elmondható, hogy már Borsos is ért el eredményeket ezen a téren.

„Budapesti építészek vették észre az épület szépségeit, s ennek a figyelemnek köszönhettem, hogy a múlt évben Budapesten tartott XII. nemzetközi építészkonferencián magyar kiállításán úgy a rendőrségi palota, mint a susáni templom terve a bírálóbizottság döntése alapján bekerült és igen jólesett, hogy dicsérő elismerést is nyert” – olvashatjuk Borsos önvallomásában.

A háborúból visszatérő építész újra bekapcsolódik a város életébe, s 1923-ig vázlatot dolgozott ki a városháza bővítésére, új városházra és köztemetőre.

- 34 1922-ben készítette el az új városháza tervét. Ebben szépen egyesítette a historizáló, szimmetrikus tömegképzést, árkádokat, manzárdtetőt, a rendőrségnél már kidol-

gozott boglyaíves, magyaros díszítésű formákkal. 1931-ig ez a vázlattevé maradt érvényben, amikor is nagyszabású pályázatot írtak ki az új városháza tervezésére. Az elképzelések azonban sohasem valósultak meg.

Debrecen városáért

1923-ban Aczél Géza nyugdíjba vonult. Ekkor így emlékezik Borsos:

„...átvettem a műszaki ügyosztály vezetését és egy vetített képes előadást tartottam a városépítésről, mint művészi feladatról. Ebben tulajdonképpen programot adtam és a bemutatott külföldi példák­ból vezettem le, melyek a közeljövő feladatai Debrecen fejlesztése szempontjából.”

Debrecen építészetét a húszas évek végéig a leromlott gazdasági helyzete alapvetően visszafogta.⁶ A város veszteséges gazdálkodása, rendezetlen pénzügyei, költségvetésének egyre növekvő deficitje sürgős megoldást követeltek. Ezt sürgette a kormányzat is, de 1924-től kezdve minden segítséget megvont, s így Debrecennek, mint szabad királyi városnak, önállóan kellett kötelezettségeit rendeznie. Ebben a súlyos helyzetben a kiút a nagy összegű külföldi kölcsönök felvételében kínálkozott. Dr. Vásáry István, a polgármester azzal érvelt, hogy az ország konszolidációjának érdeke a politikai és társadalmi nyugalom. Ehhez pedig elsősorban munkát kell biztosítani. Az új beruházások a lakosság ezreinek teremtenének kereseti lehetőséget, gyarapítanak a város vagyonát, s a kölcsönök törlesztése után új értéket termelnének. Elsőként 1924-ben 60 ezer svájci frank (58 ezer pengő) értékű kölcsönt vett fel a város, majd több hazai és külföldi hitel után 1928-ban megkapta az amerikai ún. nagykölcsönt, mely 35 évre szólt, rendkívül magas, 75%-os kamattal. Debrecen öt év alatt összesen mintegy 40 millió pengő értékű óriási-összegű kölcsönhöz jutott.

Vásáry feljegyzései szerint Debrecen életében az 1928 és 33 között eltelt évek voltak a legkiegyensúlyozottabbak a politikai közéletben, s a lakosság helyzetében is. A kölcsönökből megvalósított nagy beruházások, melyek még a nagy gazdasági világválság idejére is átnyúltak, hosszú távon megalapozták a városfejlődés lendületét. A város vezetősége a közérdeket figyelembe véve hasznosan gazdálkodott. Ennek eredménye többek között a városi téglagyár, mely Borsos javaslatára klinkertéglát gyártott, s ebből debreceni épületeken kívül Szegedre is jutott. Ez a munka váltotta valóra Borsosnak azokat a városrendezési elképzeléseit, amelyek ma is nélkülözhetetlen elemei a város életének.⁷

„Az ügyosztály-vezetői teendők annyira lekötik időmet, hogy 1923 óta – kivéve a köztemetői építkezést – magam nem tervezhettem, de irányításom s művészi felfogásom azért azóta emelt épületekben is megállapítható” – olvashatjuk tovább Borsos önvallomását.

A háború után az elszakított országrészekből beköltöző menekültek számára, a lakásínség enyhítésére, a lakászsora letörésére a város új bérlakások építésével jelentős összeget (3,1 millió pengőt) használt fel.⁸ Ekkor készültek el a Hajnal, a Dobozi utcai és a Szoboszlói úti háromemeletes alacsony bérű kislakásos bérlházak. A terveket Borsos irányításával munkatársa, Zeleznik Gyula készítette 1926-ban, de ezeken a 44 lakásos házakon is megfigyelhetők Borsos jellegzetes stílusjegyei: a mozgalmas, de nem nyugtalan tömeg, melyet azzal ért el, hogy a három lépcsőházas épület szélső lakásegységeit fél emelettel feljebb indította; a meredek tető székelyes visszametszésekkel; az eresz és az épület helyes aránya; a tégladíszítés; a szénaboglyaív, mely a balkonokhoz készült.

Ugyancsak közösen tervezték Zeleznik Gyulával az ipariskolát a Csapó utca és Burgundia utca sarkán. Ezt is a képzőművészet jelenléte jellemzi, domborműves bejáratú oszlopaival. Sajnos a második világháborúban elpusztult a sarki bejárat fölötti kupola, s a földszinti üzletek domborműves bronzkapui sem láthatók már.

A két világháború között Debrecenben a nagyarányú beruházások kiterjedtek az oktatási létesítményekre is. Építésüket Klebelsberg Kunó kultuszminiszter irányította. Az egyetem mellett iskolákat, óvodákat is építettek, s kialakították a tanyasi iskolahálózatot is. A budapesti építész, Kotsis Iván títusterveit alkalmazták Debrecenben is, de azokat Borsos ízlése szerint áttervezték.⁹ 1918–29. folyamán sok ilyen óvoda, iskola épült, például a Nyilas (Szabadság-) telepen, a Szoboszlói úton, a Böszörményi úton, ahol az iskola az óvodával együtt épült, s fürdőház is került mellé (a mai nevelési központok elődje). Közös ismertetőjelük a félreismerhetetlen „Borsos-stílus”: magastető, tégladíszítés, s az elmaradhatatlan városi címer a zászlós báránnyal és a főnixmadárral.

„Az ipariskola, a 44 lakásos bérlháztömb, az iskolák és óvodák mind úgy készültek, amint azt a Nyilastelepen megkezdtem. Kivétel a Szent Anna utcai bérlház, amelynek barokk homlokzatát – bármennyire utálok, nem tudtam megakadályozni.

Annak az illusztrálására, hogy még olyan esetekben is, amidőn idegen tervező építész van a városnak, mint pl. a Déri Múzeumnál volt, az ügyiratok tanúsága szerint öt-

lettel, javaslattal mennyire bele kellett folyni az építésbe, röviden felsorolom, hogy a nagyteremnek 2 ablakkal 5,8 m-rel való meghosszabbítása, a két udvarnak kiállítási terem céljaira lefödése, az egész épületnek a mai járdáig való felemelése, a Déri térnek lemélyített tükörrel kiképzése, mind az én javaslatom volt. Nem is említve, hogy az egész Déri tér kialakítását, a szabályozási tervbe való beillesztését, beépítési módjának meghatározását mind én készítettem. S midőn majd a tér teljesen kiépül, vagy csak a Nemzeti Bank palota nyugatról is határolja, akkor fogja mindenki látni, milyen szép, intim hatású a tér – és senki sem keresi, ki tervezte azt így!”

Az önéletrajz fogalmazásakor, 1931-ben elkészült Münnich Aladár postaépülete, s 1934-re a hiányolt bank is, Hübner Tibor szépen alkalmazkodó terve szerint, s igazolódott Borsos jóslata: Györgyi Dénes és Münnich Aladár múzeuma valóban a város legszebb, legbensőségesebb terének díszévé emelkedett.

„Ez azonban a jobb eset, midőn úgy alakul ki, ahogyan a tervező elgondolja. De nem mindig így történik. Itt van a Tisza István tér az egyetem központi épülete előtt. Az egyetemet az ősi nagyerdő százados tölgyei közé helyeztük el, csak az épületek és legszükségesebb utak helyén vágták ki a fákat. Ehhez az ősi erdőhöz illő, annak folytatását képező teret alakítottam ki a város szabályozási tervében, egyenes fasorral határolva s az épület elé nagy nyugodt víztükröt helyeztem. A kultuszminisztérium díszítésében azután a fasor helyett tört vonalú nyírott sövény képezi a határt és a víztükrő negyedrésze csökkent különböző magasságokon tagolva és szökőkutakkal is megosztva a tükröző vízfelületet. Én az épületért terveztem a vizet, most az öncélú jelentőséget nyert. Az épülethez és a nagyerdőhöz illő nagyvonalúság helyett lesz rokokó aprólékoság.

Ez ugyan már nem is tartozik ide, mert ebben arról van szó, amit nem én csináltam. Állásomból folyólag ugyanis sok mindenért kell a felelősséget vállalnom, de azt, ami annyira felfogásom ellen van, le kellett szögezmem.”

Az egyetem központi épületét 1927-ben kezdte tervezni Korb Flóris. Az az építész, akinek irodájában Borsos megkezdte pályáját. A Klinikatelep tervezője az egyetemet már nem tudta teljesen befejezni, 1930-ban meghalt. A fenti leírásban említett parkot pedig Kertész K. Róbert kultuszminiszteri államtitkár tervezte.¹⁰ Korb Flórisal úgy tűnik sikeres volt Borsos együttműködése, de a kerttervező – valószínűleg hatalmas szóval – érvényesíteni tudta Borsossal ellenkező szándékait.

A város építészetét ebben az időszakban a teljes pluralizmus jellemezte, s látható, hogy a műszaki osztály vezetőjének ez nem kevés gondot jelentett.

Megjelent ugyanis Debrecenben is, már a harmincas évek elején a CIAM csoportjának hatása, elsősorban fővárosi építészek révén. Dávid Károly, Rimanóczy Gyula viláiknál képletekké alakították, elemeire szedték, s tiszta kubusokból újra összerakták házaikat. Hatásukra a legjobb helyi építészek, Jost Ferenc, Vári Szabó Tibor is létrehozták kockaházaikat, dísztelen homlokzatokkal, tiszta tömegekkel, szabad tömegugrálással. Borsos, mint engedélyező hatóság képviselője, soha nem akadályozta az új irányzat térhódítását, de ő maga nem is állt az oldalukra. Példa erre a toleráns magatartásra Vári Szabó Tibor terve a fürdőhöz, mely a BAUHAUS elveit követi, s Borsos aláírásával engedélyezték. Belátó magatartása érthető volt.

Komoly gondot okozott az építőknek a hagyományokkal radikálisan szakító új építészet. A ferde tetőhöz szokott polgárok furcsa kevert stílusú épületeket hoztak létre az egyre divatosabb formákból. Még az újbarokk hajlandóság is felelevenedik, karcsú, sima pillérekkel, lemezfödémekkel egyedve.

Eközben Borsos nem hanyagolta el a világban való tájékozódást sem. Továbbra is sokat utazott. Tőle tudjuk, hogy – saját szavaival – „... 1925. évben városi segéllyel a párisi építész kongresszuson vettem részt és a díszítő művészeti kiállítást – különösen

az egyes nemzetek pavilonjait tanulmányoztam. Hazafelé Lyon, Marseille, Riviera, Genf, Milánó, Bern, Zürich temetőit és városi székházait néztem meg. 1926-ban milánói Kongresszus, az 1927. évben Csobán Endre társaságában London, Amsterdam és Utrecht-Düsseldorf, Köln és Rajnán le Basel került sorra...”

„Az 1928. évi amerikai Kossuth zárandok utat is tanulmányozásra használtam, az erről szóló vetített képes előadásban az amerikai építészet teljes képét nyújtottam, a felhőkarcolóktól kezdve a kis családi házakig mindent ismerttem.”

Ezzel eljutottunk ahhoz a fejlődési ponthoz, amikor már lehetőség nyílt Borsos számára, hogy egy nagyszabású tervben fogalmazza meg addigi elképzeléseit, úgy is mint építész, úgy is mint városi hivatalnok.

Egy máig ható program

Debrecen gazdasági fejlődése – erre már előbb is történt utalás – a húszas évek végére lehetővé tette a város jelentős terebélyesedését. Az utolsó városrendezési tervet még 1907-ben Aczél Géza és Hathy Kálmán készítette.¹¹

A Nagyerdő rendezése és annak a városhoz való kapcsolódása, a városi beruházással épülő strand, gyógyfürdő, fedett uszoda, csónakázótó, népfürdő, az ország első stadionja, a köztemető, a klinikatelep mellett az új egyetemi központ s az ugrásszerűen megnőtt lakásépítési kedv új területeket, új városrendezési tervet követelt. Ezt az óriási programot a város képes volt magas színvonalon rövid idő alatt megvalósítani, s ez máig meghatározója Debrecen életének. Az ehhez szükséges koncepciót és terveket Borsos József készítette 1928–30 között.

Rendezési terve elsősorban az ősi városmag környékét, a tőle északra fekvő területeket és a Nagyerdőt érintette, mivel délről az országos vasútvonal akadályozta a terjeszkedést.

Borsos a várost három építési övezetre osztotta: I. belsőség, II. kertség, III. külsőség; ennek megfelelően igyekezett kialakítani az úthálózatot.¹²

Az ősi városmagot, amelyet a XIX. század közepéig árok és sövénykerítés vett körbe, megóvta a változásoktól, s az egykori árok mentén egy külső körúttal övezte, mely a városba vezető forgalmat vezethette volna le. Az észak–déli Péterfia utca tehermentesítésére két párhuzamos utat tervezett, többnyire már meglévő utakból, ezzel egy belső kiskörutat képezve.

A mai várostervezés részben ezt használja fel, de a rendkívül logikus, s féldoldalasan ma is működő külső körút helyett a tehermentesítő forgalmat a Péterfiával párhuzamos két út folytatásával oldja meg, továbbvezetve azokat, erősen beleavatkozva az ősi városszerkezetbe.

Borsos a külső körút északi szélén, a Libakert kertjeinek helyén, nagyszabású sportterületet, sportcsarnokot tervezett, ez azonban nem épült meg.

Majdnem egészében megvalósult azonban az a terve, hogy a város két művelődési

centrumát, az egyetem központi épületét és a Déri Múzeumot egy sugárúttal kösse össze. Mivel a múzeum háttal áll az egyetemnek, mögötte, a sugárút fogadására művelődési ház épült volna.¹³

A sugárút egyben a Péterfia-Simonyi út észak-déli forgalmát is megosztotta. A gyors forgalmat közbeiktatott terekkel lassította, mint például a mai Március 21. tér. Ennek kör alakját azonban később a forgalom gyorsítása érdekében kiegyenesítették, s csak egy szobornak hagytak középen helyet. A sugárút indítására az egyetem előtt nagyszabású teret tervezett.

Ezzel a sugárúttal és a térrel emelkedett az egyetem arra a rangra, mely Közép-Európa legszebb intézményévé avatta. A sugárútnak csak az volt a hibája, hogy ilyen formában nem illett túlzottan a város szerkezetébe. Ennek ellenére kár, hogy a város felőli utolsó szakasza nem valósult meg, s így nem teljesült szép eszmei tartalma. Ma a sugárút a Honvéd utcánál elkanyarodik, s a múzeum elkerülésével, elsekélyesedve csatlakozik a városközpontozhoz.

A Nagyerdő területén tervezett gyalogúthálózattal alakította ki a Parkerdőt, melyet egy kis- és nagykörúttal vett körül, s kapcsolt az egyetemhez. A belső körút övezi a stadiont, fürdőt, csónakázótavat, a külső vezet a köztemetőhöz.

Borsos tervezte az ország első stadionját. A játéktérrel kiemelt föld alkotja a lelátók részsűjét. Ehhez a gyönyörű környezetű pályához tervezett 1933-ban Sajó István tribünt és bejárati épületeket.

Borsos megszüntette a városban szétszórt felekezeti temetőket és a Parkerdő mellett kijelölte az új Köztemető helyét. Körutas, íves sétányainak fókuszába állította a Ravatalozót, s ennek tengelyében sugárutat nyitott a Csónakázótó felé. Ez az erdőben vezető, fásoros sugárút (ma Ady sugárút) az ókori templomok felvezető útját, dromoszát idézve közelít a gyönyörű Ravatalozó épülethez. Borsosnak jó érzéke volt a nagyszabású együttesek létrehozására. Fő rendező elve volt a szimmetria s az íves vonalvezetés, a lendületes formák. Az épület felől jól közelít a legapróbb részletek felé. Ugyanezt a léptékváltást Borsos a nagyobb, városi méretek felé is kitűnő érzékkel oldotta meg. Pályája az ajtókilincstől a városi körutak, sugárutak léptékéig átfogja építési lehetőségeit.

Városrendezési tervében foglalkozott a terjeszkedést akadályozó nyugati vasútvonal kihelyezésével is. Ezt a második világháború megakadályozta, s csak napjainkban került újra napirendre. (Akkor, amikor már megépült a túloldalán egy városméretű lakótelep, a Tócsóskert.)

A belváros zöldterületének növelésére csak az utak szélesítésével nyert zöldsávokat tudta felhasználni. Így kötötte össze a Nagyerdőt a város déli szélén lévő Nagyállomással egy zöld érrel, a fásított Piac és Péterfia utcával.

Borsos kezdeményezésére a város klinkertéglagyárat épített. Ezzel új építészeti irányzatoknak teremtette meg a feltételét. Ez a szép és tartós építőanyag gyorsan népszerű lett, még Szegeden is – erről már szó esett –, ahol Rerrich Béla is felhasználta a Fogadalmi tér kiépítésénél.

Borsos elégedetten nyugtázhatta:

A mű

A Nagyerdőn sétálva, a Csónakázótó, a Vidámpark, az Állatkert, a Stadion, a Strand eleven, örömteli életét élvezve minduntalan keresztezzük az őket egy tengelyre fűző sugárutat, melynek nyárfasora, mint az egyiptomi templomok dromosza, végtelen távolinak tűnő, méltóságteljes állandóságot sugárzó épület képét villantja fel. S aki megteszi az egy kilométernyi sétát a tengely mentén, az élet kertjéből a halottak kertjébe jut. A mérleg két végén a két véglet. S az egész – az élet és a halál, a világ egysége.

A vidám parkok szabad rendezetlensége után az örökkévalóság jelenik meg előttünk. Egy szimmetrikus épület, függőleges tengellyel. Elnyújtott, földhöz tapadó tömege az előtte feszülő víztükörben ismétlődik. A két merőleges szimmetriatengely, a kereszt, a világot alapvetően felmérni tudó, felosztó koordinátarendszer. A harmadik dimenzió tengelye a házat felmérő pillantásunk vízszintes sugara. Ha beállunk abba a tengelybe, melyen érkeztünk, magunk is részeivé válunk a tökéletes egésznek. A víz azonban némi kitérésre kényszerít. S abban a pillanatban, ahogy a házat ölelő körsétányra lépünk, a tökéletes lény szinte robbanásszerűen átcsap a formák, tetők, tömegek életet teremtő erejű mozgásába, s hátul látnoki megfogalmazású két hatalmas képmény alkot feszültséget a vízszintes tömeg és az égbe törő oszlopok között, melyeken jelképesen a lélek távozik, míg földi létünk pora lent marad.

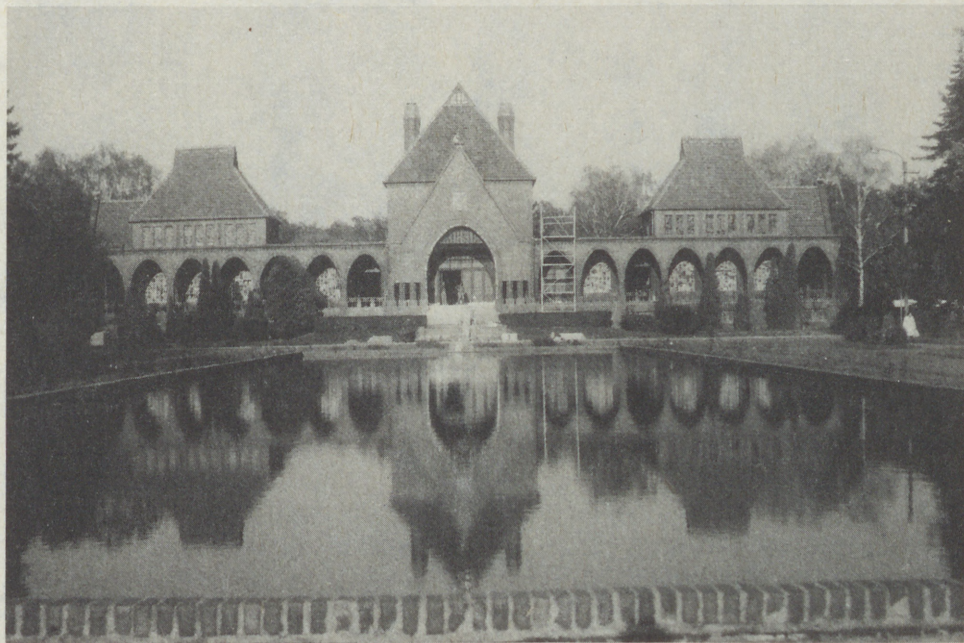
Ha sikerül tárgyi műveltségünket kívül hagyva tiszta szemmel közelíteni az épület

38

39

40

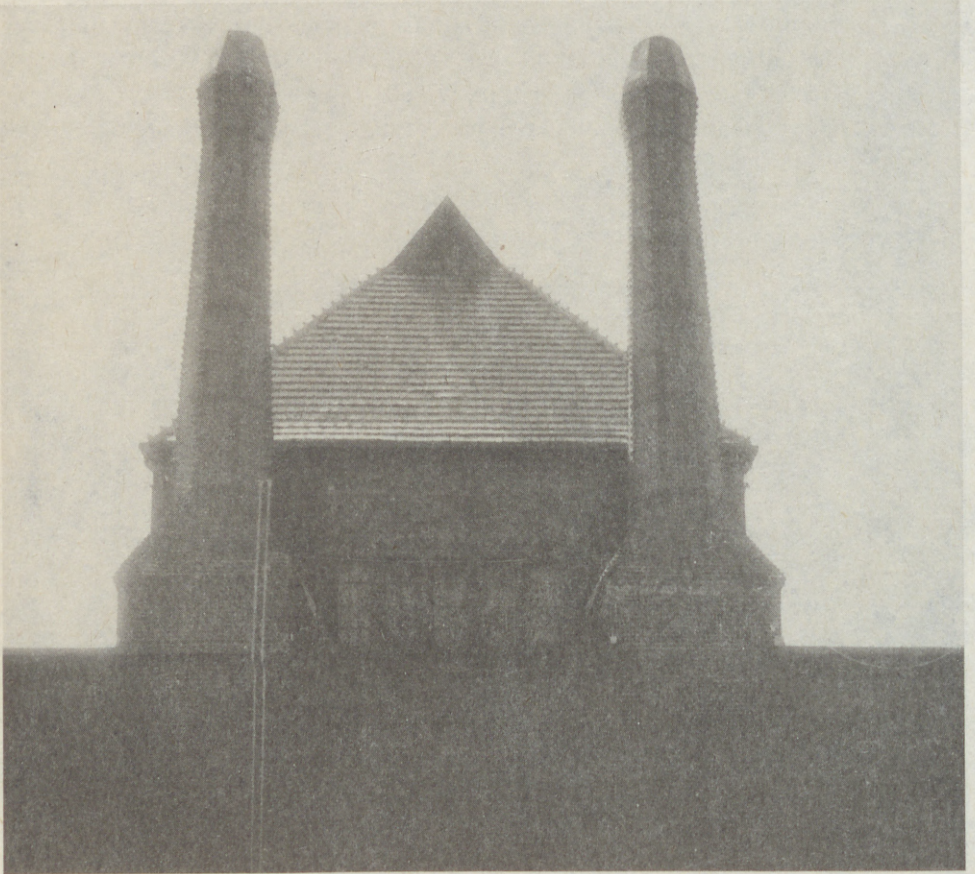
38

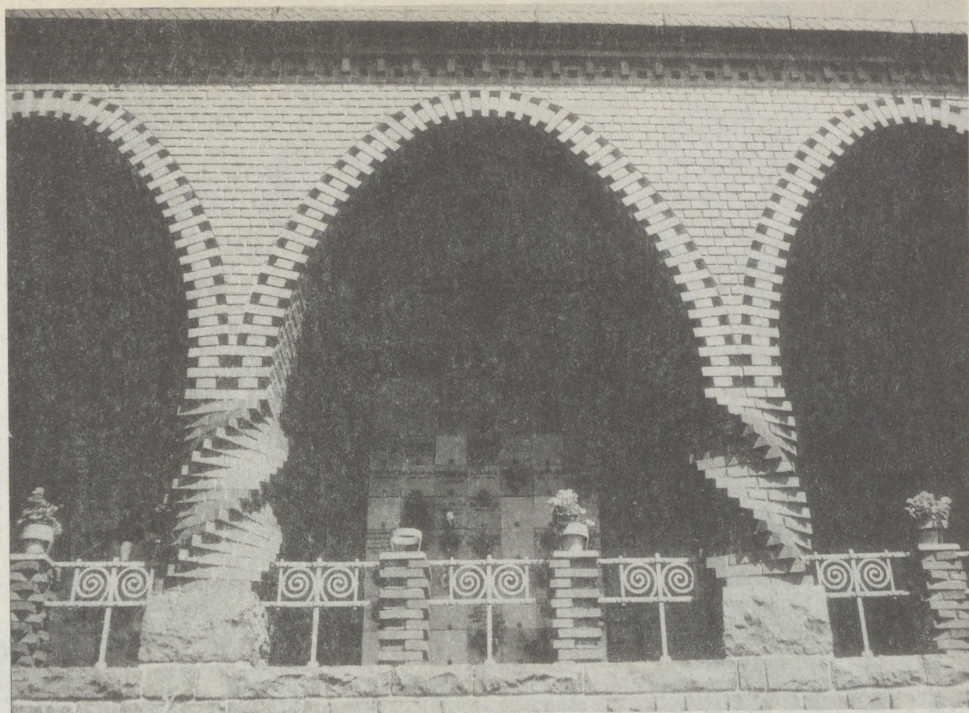

39

40

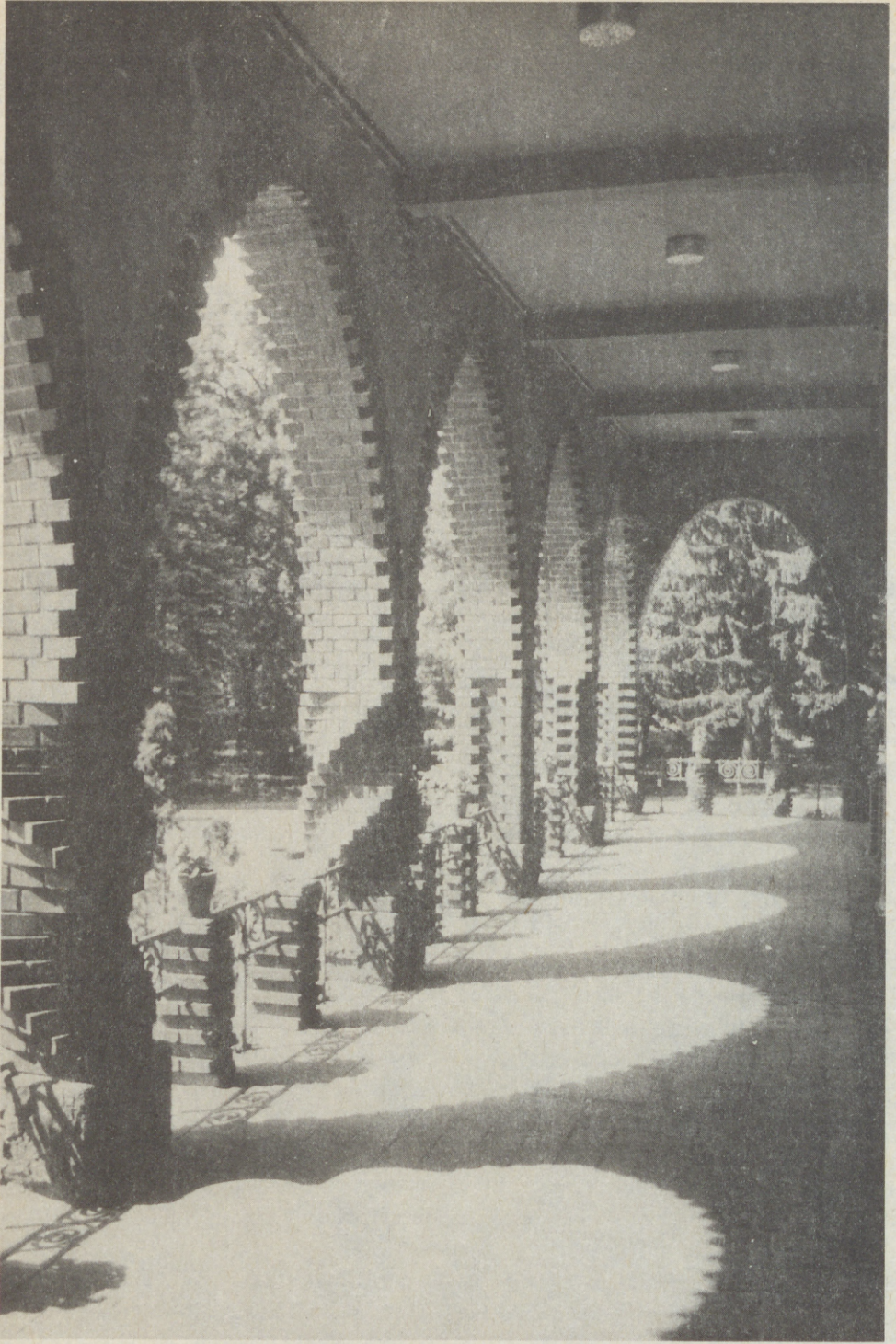

felé, talán valami ilyesmit látunk. A mű létrehozásában viszont nemcsak Borsos ösztönös érzékenysége és tehetsége játszott szerepet.

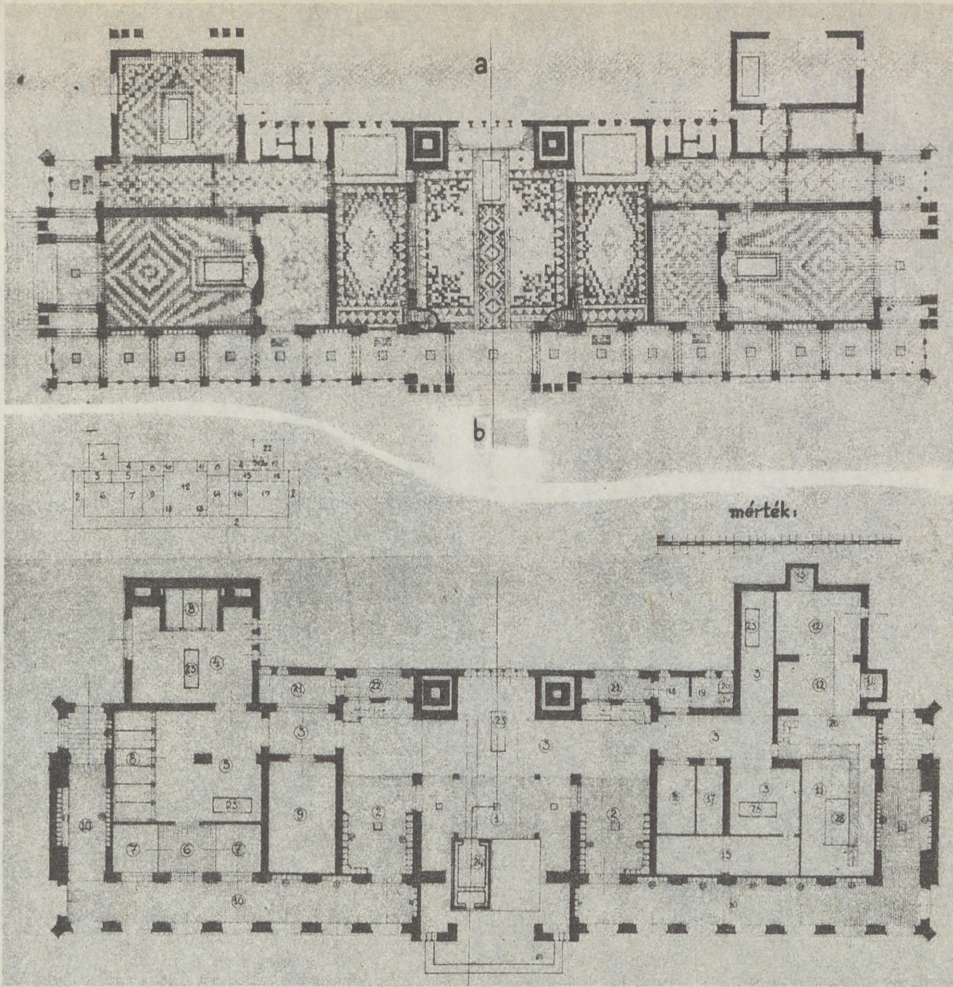
Maga mondja el, hogy az amerikai út után „... a köztemetőről tartottam ugyancsak vetített képes előadást, külföldi példák után részletesen ismertettem azt, amit Debrecennek terveztem. Elmondtam, hogy az amerikai Clevelandtól a kisázsiai Skutariig minden nagyobb város temetőjét ismerem.

1930-ban a Kultuszminiszter 1000 pengős támogatással az északi országok tégláépítészeteinek tanulmányozására küldött. Észak-Németország, Svéd-, Finn-, Norvégország és Dánia fő és nagyobb városaiban a téglából épült köz és magán épületek mellett a városházákat, köztemetőket és krematóriumokat jártam be. A fényképpel bőszegesen illusztrált beszámolót, mielőtt a Kultuszminiszternek elküldtem, itthon vetített képekben bemutattam. Laikus is megállapíthatta, hogy sok szépet, újat láttam, s mégis, midőn mindezek után a köztemető és benne a ravatalozó, egyúttal krematórium tényleges megvalósításra került, az 1923. évben készült vázlatterven lényegében nem változtattam meg semmit, ugyanabban a téglá kivitelben épült meg, amiben azt 7 évvel ezelőtt elgondoltam, a külföldön látottak csak megerősítettek abban, hogy a tégláépítészetről való hitvallásom helyes, csak magyarul mondom el azt, amit ők holland, német, svéd stb. módon fejeztek ki.”

Valóban, a tobzódóan gazdag európai tégláarchitektúrához képest a magyar nyelvű előadás szerénynek tűnik, ám éppen ez adja sajátosságát, azt, hogy nem olvad bele

környezetébe. Pedig ténylegesen jól ismerte a téglá lehetőségeit, kiderül ez megmaradt fotó- és diaanyagából is.

Az épület 1932-ben készült el teljesen, s hazánk első krematóriuma lett, bár ez csak a háború után kezdett működni.

Már elkészültekor az országos érdeklődés középpontjába került. Számos újságcikk, tanulmány méltatta érdemeit, így ezek sokat segíthetnek az épület szakmai elemzésében is. Vári Szabó Tibor ismertetése szerint:¹⁴

„Az épület külső tömegei jól kifejezik az épület belső elrendezését, amely egy központos nagy ravatalozó-helyiségből és azonkívül kisebb mellékravatalozó-helyiségekből áll; a kiemelkedő csarnokokat árkádsorok kötik össze, mögöttük pedig a gyászolóknak várakozóhelyiségei és a gyászszertartáshoz szükséges hivatalos helyiségek és egyéb modern mellékhelyiségek sorakoznak.

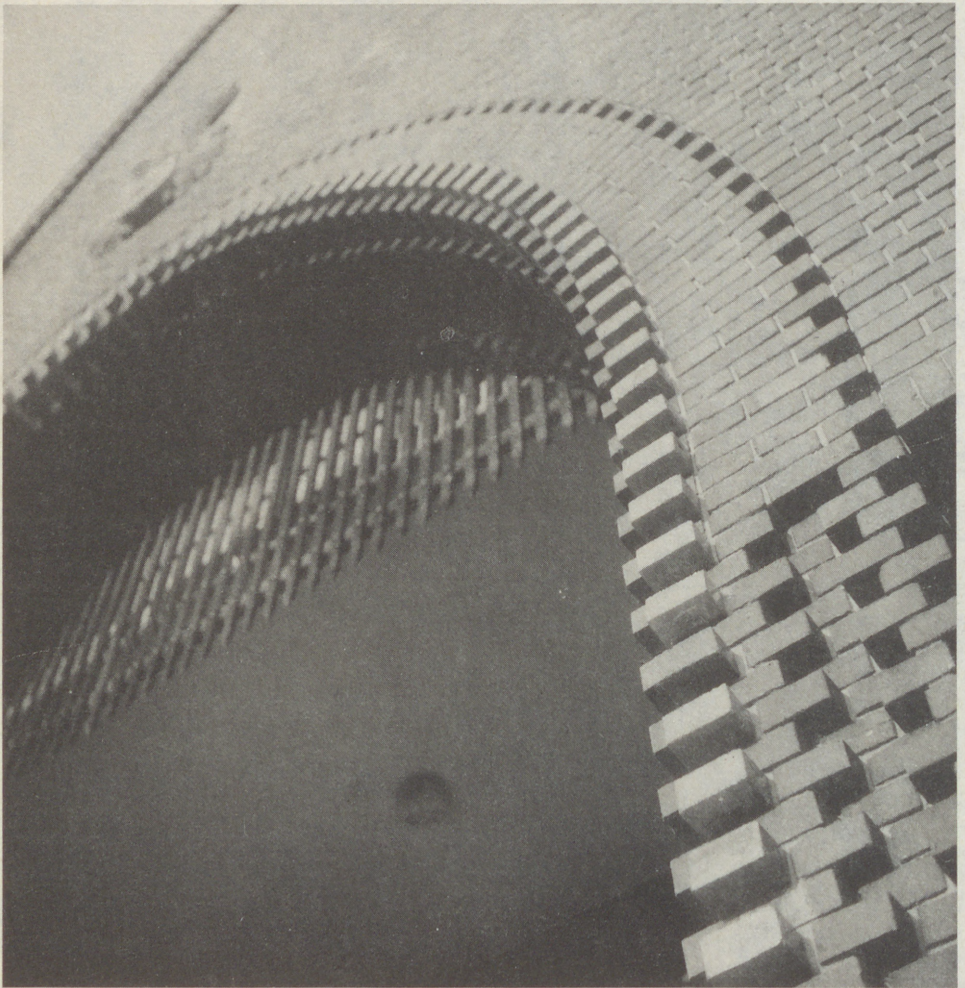
43

A gyászszertartásnak ünnepélyes aktusa a ravatalozó- és krematóriumépületnek magasföldszintjén történik, ide nagyméretű lépcsős teraszokon át jutunk fel, amelyek teljesen elvonják a figyelmet az épület alagsorától, amely az épület külső homlokzatának alárendelődik. Az alagsori helyiségek bejárata az épület hátsó homlokzatán van, úgyhogy a hamvasztó-helyiségek bejáratai teljesen el vannak különítve a gyászszertartásokhoz vezető főbejáratoktól.”

„A tervező építéssel karöltve festőművészeknek és iparművészeknek – részben Debrecen város szülötteinek – is alkalmuk nyílt, hogy alkotásaikkal az épület építészeti megoldását méltó módon kiegészíthessék.

Debrecen város műértő lelkes polgármesterét és a városi tanácsot illeti az érdem, hogy az épület így belsőjében is előkelő és teljesen befejezett művészi összhatást ad:

44

monumentális freskók, színes üvegablakok egészítik ki. Az épület felszerelési tárgyainál pedig az iparművészet is szóhoz jutott.

Így a középső ravatalozó-helyiség freskóját ifj. Kovács János festőművész készítette, a jobb oldali pedig Haranghy Jenő festőművész-tanár; a bal oldali terem freskója Holló László műve. A legkisebb szertartási teremnek két nagyszabású és három kisebb üvegmozaik-ablakja pedig dr. Baloghné Kokass Klára művészetét dicséri. Az épület külső részén pedig Toroczkai Oszvald festőművésznek jutott tér a művészi alkotásra.”

„Ez az épület a debreceni iparnak is büszkesége, mert az épületet majdnem teljes egészében debreceni vállalkozók és iparosok készítették.”

Az építőanyagok is az örökkévalóságot jelzik. A sötétvörös klinkertéglán, a mélylila színű mázas tetőcserépen nem látszik az idő múlása. Lényeges eleme viszont az idő részletalakításnak. A nagy kompozícióhoz közelítve megelevenedik a kék, vörös, sárga szegélyű cserepekből összerakott tető, a téglakötések játékos, plasztikus formája, a bejárat szénaboglyaív aranyozott fogsora, s egyre több apró részlet bújik elő. A belsőben a vasbeton födémelek korábban vasbeton boltzat ad bensőséges teret a szertartáshoz.

44

A korabeli ismertetések ugyanakkor büszkén taglalják a műszaki megoldásokat, a korszerű gépi felszereltséget, melynek itt fontos feladata, hogy működése ne sértse a kegyelet és gyász helyét. A ravatalozóban a koporsósüllyesztő határfalaival együtt emelkedik fel a szertartás végén, miután lesüllyedt, a bronzajtók becsukódnak, anélkül, hogy szét kellene bontani az állványzatot, amelyen a koporsó áll.

Az épületnél használt debreceni klinkertégla kapcsán ki kell térnünk a szegedi Rerrich Bélára is, aki bevallottan Ragnar Östberg stockholmi városháza (1909–1923) épületének hatása alatt dolgozott a Dóm téren 1929–31-ben. Másik nagy mestere Fritz Höger hamburgi építész volt, aki expresszionista téglaeépítésével emelkedett ki.¹⁵

Hatásuk egyértelműen leolvasható a Dóm tér épületeiről, melyeket a Debrecenben gyártott téglából készítettek. Mint már szó esett róla, Borsos külföldi tapasztalatai nyomán szorgalmazta a klinkertéglagyártást, hiszen számos külföldi úton volt alkalma megismerni az északi téglaeépítészeti, s képanyagából kitűnik, hogy jól ismerte ő is Högert és a stockholmi városházát is. Ezek motiválhatták mindkét építész, amikor egyidőben készült műveiknél hasonló hatások elérésére törekedtek, de amíg Rerrich tudatosan vállalta Östberg módszerének szegedi átültetését, addig Borsos sikerrel olvasztotta be azt a magyar nemzeti jellegbe.

Magyarság, debreceniség

A Ravatalozóról írt korabeli elemzésekben jeles építészek leginkább a mű magyarságát emelték ki.

Györgyi Dénes méltatása szerint:¹⁶ „A temető ravatalozó- és krematórium-épület sikerült modern művészi alkotás, amelynek általános építőművészeti értéke mellett

van egy különös értéke is, amelynek révén az épület nemcsak Debrecen városához, hanem hozzánk is még közelebb jut. Az épületnek különös egyéni értéke abban áll, hogy tervezője az épületet magyar érzéssel, magyar lélekkel és magyar formában óhajtotta megvalósítani, amit a tervező sikeresen meg is oldott...”

„Az építőművészeknek egy (...) csoportja Lechner Ödön mester által felvetett eszme jegyében, de egészen más módon és önálló utakon óhajtott haladni. Egy kisebb csoport elzarándokolt Erdélybe és nagy szeretettel feljegyezte, lerajzolta és átkutatta a meglévő népies művészet legjellegzetesebb emlékeit. Ezek az építészek az oly egyéni nemzeti jellegű népi művészet alapján tervezték meg műveiket. Ezeknek az építészeknek a formaképzése már más, mint Lechneré. Ők az építészeti szerkezetek művészi és a kornak megfelelő modern megoldásából indultak el, éppúgy, mint Lechner, de az építőművészeti formamegoldásban nem a keleti népek architektúrájára, hanem kizárólag a magyar népies művészetre támaszkodtak.”

„...az építőművészek telve lelkesedéssel és munkásságuk iránt érzett szeretettel, a nemzeti felbuzdulás korát oly híven jellemző módon, magyaros szellemben alkották műveiket. A nagy felbuzdulás után azonban a háborúnak szomorú ideje és az ezután következő gyászos, letargikus évek minden eddigi értéket egyszerre teljesen nyomtalanul eltöröltek.” „Nyugatról Franciaországból, Hollandiából, az északi államokból, de legnagyobb mértékben Németországból jött felénk az új modern művészetnek hatalmas, rendkívül érdekes és mindent lenyűgöző evolúciója. (...) Emellett nem tudott érvényre jutni a nemzeti érzésnek kifejező eszméje.

És éppen most, hogy a nagy vajúdási idők közepette, a legerősebb idegen művészi hatások mellett, a magyar nemzeti szellem jegyében, egy újabb építőművészeti alkotás ismét felveszi a harcot az internacionális művészettel, ez a tervezőnek elismerésre méltó, igen nagy érdeme.”

Dr. Bierbauer Virgil is a lechneri hagyományt taglalta a Tér és Forma hasábjain¹⁷: „Sokszor hallani, hogy Kós Károly és barátai Lechner Ödön útját követték. A magam részéről úgy vélem, hogy ők a zseniális mester gondolatát továbbfejlesztették. Míg Lechner Ödön a századforduló értelmében korszerűt alkotott, elvetette a hamis anyagokat és a szerkezeteket nem fogadta el, hanem megmutatta! S az így kialakult épületre a magyar népies ornamentika végtelen gazdagságát szórta, addig az erdélyi iskola a legtovább fejlődött magyar építészet szerkezeti és formai, térbeli és tömegbeli világát tekintette kiindulópontnak.

Én úgy látom, hogy ez az irány, amelyhez Borsos József a debreceni ravatalozó-háznál odacsatlakozott, ez az a művészeti felfogás, amelyet magáénak vall és amelyet oly odaadással és a legapróbb részleteiben is olyan végtelen gondossággal valósított meg.

(...) a tősgyökeres cívisváros avathatta fel az első igazán magyar temetőt. Eléggé fel nem dicsérhető kultúrtett volt ez és zászlóinkat tiszteletadásra hajtjuk meg!

Bárcsak minden magyar városban volna annyi magyar érzés, hogy követné azt a példát, amelyet Debrecen város adott!” Nem akármilyen elismerés volt ez a Tér és Formától, hiszen egy pár évvel később ugyanez a szerző a következőképpen teszi közvéleményét arról, hogy mi a magyar építészet.¹⁸

- Más nemzeteknél ez a kérdés nem merül fel, ami a magyar nemzeti öntudat hiányát jelzi. Sokan elvetik az új építészeti törekvéseket, mondván: nem magyaros.

Szerintünk:

1. *Magyar* az a ház, amelyiket magyar ember tervez, magyar szükségletnek, magyar tájba, magyarok építik.
2. *Magyaros* az a ház, amelyeken paraszti motívumokkal, külsőségekkel kell segíteni.
3. *Magyartalan* az a ház, amelyiket nem magyar, nem magyar igényeknek tervezett, idegen, történelmi formákkal díszítik fel.

A Tér és Forma nyilatkozatára Padányi Gulyás Jenő adta meg a választ: a haladó építészek világszerte elkezdték vizsgálni a paraszti építészetet, mert felismerték annak egyszerűségét, józanságát, szépségét.

Örömteli játék

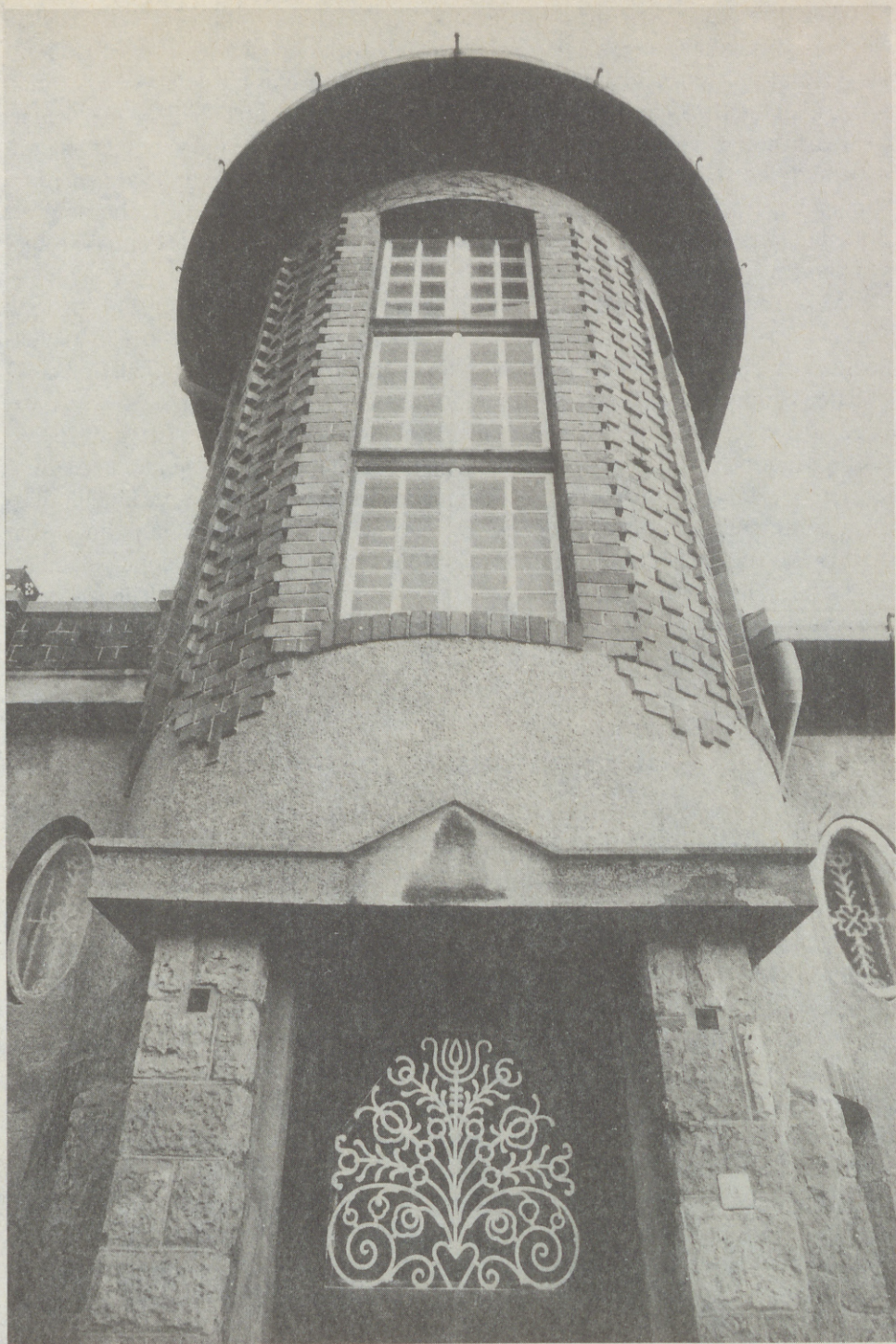
1928-29 folyamán tervezte Borsos Ary Lajos számára a Sestakertbe (Sestakert u. 4.) azt a kis villát, mely ma ellentmondásaival együtt is a Nagyerdőhöz csatlakozó városnegyed egyik legérdekesebb épülete. Külső megjelenésén szinte minden elem felfedezhető, amely a Ravatalozó tervezőjének jellegzetes formai ismertetőjegye.

45

45

46 Az emeleti tetőteraszt csavart oszlopocskákkal alátámasztott boglyaívek tartják, a
47 toronyszerűen kihangsúlyozott lépcsőházon tégladíszek sávjai futnak végig, s tömege is a Ravatalozóhoz hasonlóan igen mozgalmas. Romantikus megjelenése úgy tűnik, hogy a klinikatelep Korb Flóris akkoriban tervezett pavilonjainak Erdélyt idéző, mérsékeltlen historizáló hangulatához kötődik. Konkrétan tetten érhető kapcsolatuk a villa attraktív kéményénél, hiszen ez a megoldás a klinikán is több helyen megépült. Mindez megerősíti azt a feltételezést, amely már az egyetem előtti tér esetében is felvetődhetett, hogy Borsos, pályája során első mesterével, Korb Flórisal nemcsak szemé-lyes, hanem szellemi kapcsolatban is állhatott.

Meg kell azonban állapítanunk azt is, hogy a villa nem mentes a funkció és forma helyenként felbukkanó ellentmondásaitól. A telek adottságai, tájolása jó: északi olda-lán húzódik a Sestakert utca, így a lakás is jól tájolható lett volna, a nappali funkciók-kal a déli kert felé, északi, utcai bejárattal. A terv a lakást ennek megfelelően szervez-te, de furcsa módon az északi oldalra helyezte a tornácot és a tetőteraszt, s a nappali-nak nem oldotta meg a kertkapcsolatát. Arra gondolhatunk, hogy mindez az építettő kérésére készült így, ám a hall és a WC azonos homlokzati megjelenése, a kis elliptikus ablak már nemigen tudható be ennek. Összességében is megállapítható, hogy a vi-szonylag kis lakás talán túlzottan gazdag külső formálást kapott. De éppen ez kellett ahhoz, hogy az a szeretet és otthonosság áradjon belőle, melyet az utcán sétálva is érezhetünk előtte. Ehhez itt is hozzájárul a rácsok, kilincsek, egyéb részletek népi ihle-tettséggű díszítése, mely Borsos korábbi munkáit is jellemezte.

A hivatali munka befejezése

Debrecen történetében az 1932-es év fordulatot hozott: a Vásáry-féle vezetés megbu-kott.¹⁹ Növekedett a társadalmi elégedetlenség és súlyosbodott a városgazdálkodás helyzete. A nehéz gazdasági helyzetben is eredményesen működő polgármester távo-zását mégsem ez kényszerítette ki, hanem az ország politikai életében érzékelhető jobb-oldali fordulat. Vásáry a politikai „őrségváltást” kezdeményező Gömbös miniszter-elnöknek és irányzatának régi és ezután is következetes ellenfele volt. Ezért 1932-ben a helyi jobboldalt felhasználó kormányzat teljes hatalmával került szembe. Levál-tását és a debreceni liberális irányzat megtörését Gömbös presztízskérdésnek tekin-tette és figyelmeztető példának szánta. Vásáry közéleti pályájának első szakasza és most következő állomása viharosabb, míg későbbi ellenzéki képviselői, majd 1944-ben a népi demokratikus állam egyik szervezőjeként és minisztereként országos pozí-cióban folytatott politikai tevékenysége látványosabb volt. De egyéniségének, képes-ségeinek az a tizesztendei városgazgatási és fejlesztési feladatkör felelt meg legjob-ban, amelyben alkotóerejének optimumát mutatta. Ezért kell megemlékeznünk róla is, hiszen Borsosban bízva, vele együttműködve alkotta meg mindazt, ami két évszázá-da a legmeghatározóbb volt Debrecen városépítészetében.

Az 1932-es fordulat végül egy rágalalmazási per révén elérte, hogy Vásáryt 1935-ben nyugdíjazzák.²⁰

Debrecen vezetői feladták mindazt, amit addigi értékes önkormányzati hagyományaiból megőriztek. Ez a város építészetén is érződött, s alighanem megnehezítette Vásáry munkatársának, Borsosnak a dolgát is. Tervezni nemigen nyílt lehetősége, s 1935-ben, hatvanéves korában őt is nyugdíjzták.

Kényszer hatására

Borsos így ír a debreceni Egyetemi templom tervezéséről:²¹

48

„Harmincöt évvel ezelőtt valósult meg első tervem: szülővárosom egyik református temploma, jólesik, s hálás vagyok érte megbízóimnak, hogy utolsó művem is templom.

Az egyetemi református templom a Kollégium 400 éves jubileumát megörökítő alkotások között 508 875 P költséggel van előirányozva. Az építési terv beszerzésére országos pályázatot írt ki a Jubileumi Végrehajtó Bizottság. A beérkezett 11 pályaterv közül az I. díjat Melius jeligéjű tervem nyerte. A kiviteli terv elkészítésével és az építkezés művezetésével is engem bízott meg a bizottság.”

Borsos várostervezési sikereire – Déri tér, Köztemető, ravatalozó, egyetem előtti tér, sugárutak – hivatkozva, a megbízás elnyerése után javaslatokat tett a templom megfelelőbb elhelyezésére.

„A templom helye már az előkészítő bizottsági üléseken vita tárgya volt – írja Borsos. – A bizottság ugyanis először az egyetem épületének második rizalitjához javasolta *hozzáépíteni* a templomot. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium ezzel szemben azt kívánta, hogy az egyetem épületétől *legalább 40 méter* távolságban legyen. Ebből indultam ki, mikor városépítési és szépítési szempontból ennél még nagyobb távolságra, a Tisza István tér és Vilmos császár körút (Egyetem tér, Nagyerdei körút – a szerző kiegészítése) találkozásánál az *egyetemi telek sarkára* javasoltam a templom elhelyezését.”

51

„A szakkörök is állást foglaltak javaslatom mellett és mégis!...

Ma már a nagyközönség is látja, hogy mit jelent a kis templomnak az egyetem óriási épülete tövében 16 méterre ültetése.”

„Hasonlóképpen eredménytelen volt a templom külsejének és anyagának megváltoztatására vonatkozó előterjesztésem. Vetítettképes előadásban Oxford és Cambridge egyetemi városok szebbnél szebb képeivel bizonyítottam, hogy ott 1240-től napjainkig minden egyes épület az építés idején uralkodó stílusban épült és harmonikus képet ad az épületek uniformizálása nélkül is. Sem a karcagi világos *klinker-képzés*, sem az egész templom homokkő-burkolása nem valósulhatott meg, hanem a templom külsejét az egyetemnek – építészek szerint – már a megépítés idején is avult német barokk homlokzatához kellett *hangolni* és vakolni!

63

Az ilyen megkötöttség mellett született homlokzatban alig maradt meg valami az időszerű elgondolásomból, amely a klinker, illetve kőhomlokzat nagyvonalúságában és sima felületei nemes arányában nyert kifejezést. Az előírt dór oszlop” – vagyis a Református Kollégium homlokzatának és szellemének felidézése – „konzolos főpárkány sem rontja le azonban a hatalmas nyílások megkapó harmóniáját és a templom tömegének nagyvonalú tagozását, melyet a sudár torony szerencsés arányaival mégiscsak kiemel és érvényesít az egyetem nagy tömegével szemben.”

„A belépőt a belső hatalmas térhatása fogadja, sem karzat, sem oszlopzat nem akadályozza az egész belsőnek a padlótól a középrész kazettás mennyezetéig való teljes áttekintését.”

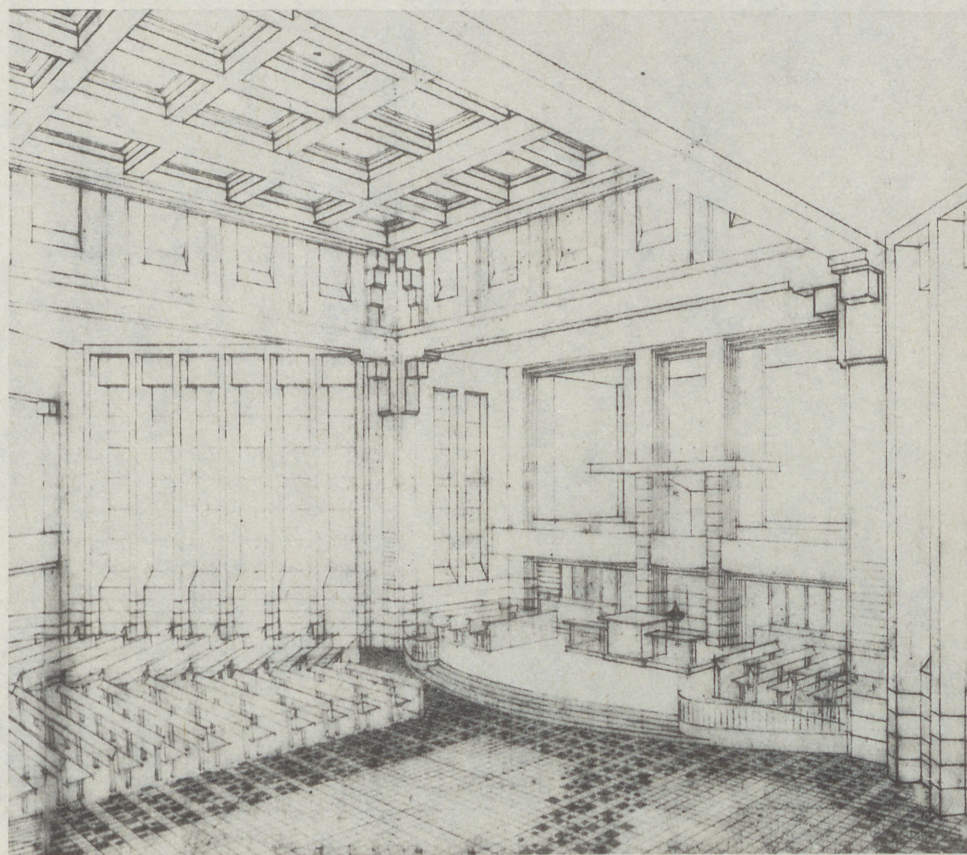
A kazettákat Borsos festett növényi mintákkal díszítette.

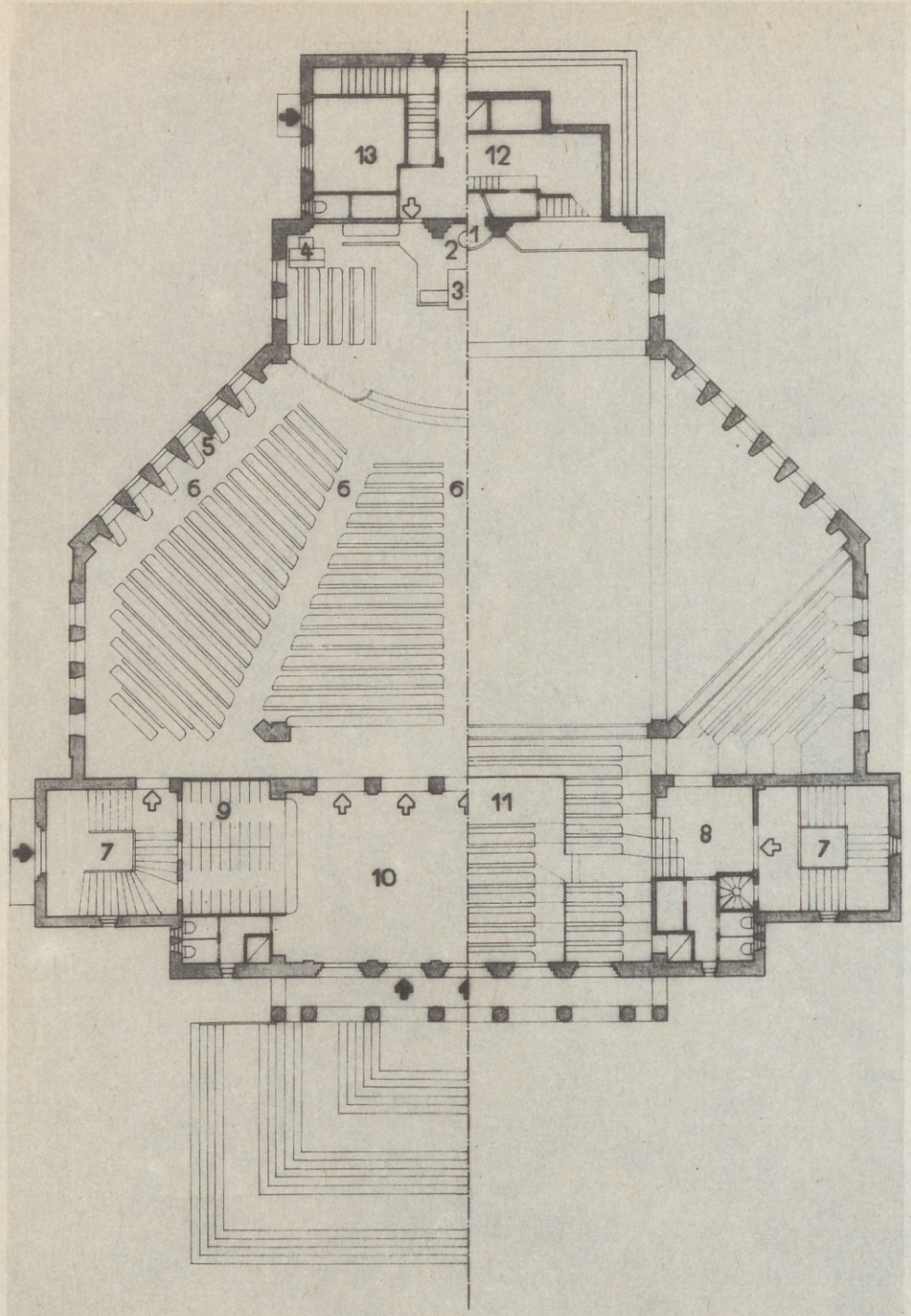
„A látótér középpontjában tűnik szembe a szószék, alatta a keresztelőmedence, előtte az úrasztala. Mint a bíráló mondja: A templom alaprajzi elrendezése szokatlan, emellett mégis konstruktív. A szószék felé keskenyedő térfaró oldalfalak a templom minden részéből a szószékre irányítják a figyelmet. Ez elrendezés folytán az 1000

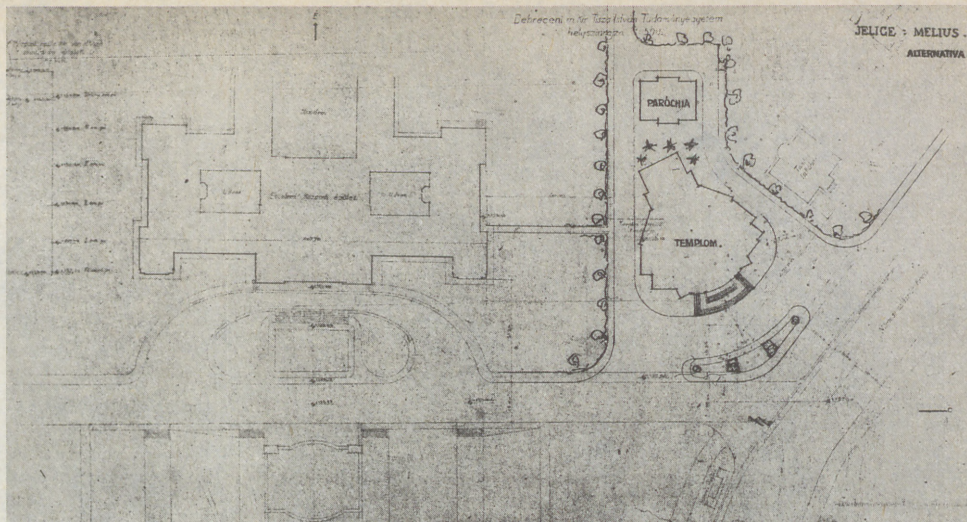
49

50

49

ülőhellyel tervezett templom minden egyes ülése aránylag közel esik a szószékhez, s így nemcsak hallani de jól látni is lehet az igehirdetőt.”

A templom alapkövét 1939-ben D. Dr. Révész Imre püspök és dr. Hóman Bálint m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter rakta le. Az építkezést 1941-ben fejezték be.

Meg kell említeni Borsos pályázatának alternatív változatát is. Ezt a tér és a körút sarkára helyezte volna, s az alaprajz, melyet a növények hajladozó formáinak imitálásával tervezett, már mozgalmassá, energikusá, s kitűnően alkalmazkodik a beforduló sarokhoz. Alaprajzának erői azonban – alighanem a pályázati kiírás kötöttségei miatt – tömegében, homlokzatában nem jelentkeznek. Mindenesetre hűen kifejezi Borsos álláspontját, mely tiszteletben akarta tartani az egyetem méltóságát, bár ódivatú főépületét.

Az egyetemi templommal egy időben, 1939-ben tervezte meg Borsos a Református Főgimnázium (ma Tanítóképző Főiskola) bővítéseként annak tornatermét. Épülete itt tökéletesen alkalmazkodik a főépülethez, tökéletesen egylényegűvé válik vele. Mindezt a tégladíszes iskola homlokzati anyaghasználatának ismétlésével érte el, de úgy, hogy közben elkerülte a formák szolgai másolását. A főépületnek alárendelve kellő alázattal tervezte házát. A későbbiekben is volt még lehetősége jelentőset tervezni.

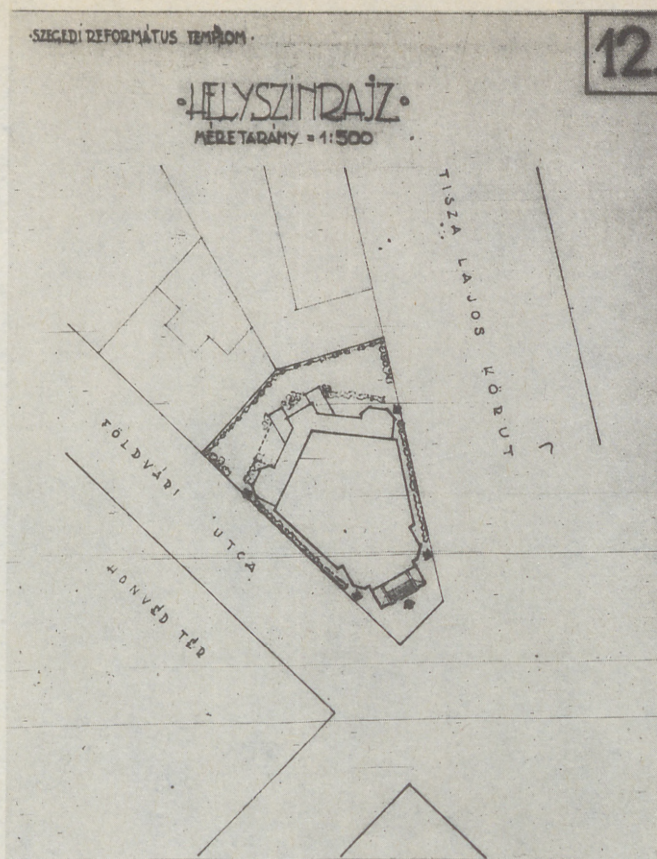
Bölcs megnyugvás

1941-ben újra tehetségét tükröző épületet alkotott Borsos, amikor megbízást kapott a szegedi Honvéd téri új református templom tervezésére. Az új feladatot pályázaton nyerte el, megelőzve Padányi Gulyás Jenőt és Kós Károlyt is. Nem az ő terve lett az el-

ső, de Szegeden is népszerűvé vált a debreceni klinkertégla Rerrich Béla keze nyomán. A Ravatalozó sikere hozta meg Borsosnak az új megbízást. Az építész Rerrich életművét tiszteletben tartva tervezte meg a templomot.

- 53** Telepítése a szétnyíló utcák sarkán lévő hegyesszögű telken éppen alkalmas volt a debreceni egyetemi templom terveiben kidolgozott szétnyíló alaprajz számára. A hegyesszögre jól illett a szabályos ötszög, mely az egész szerkezetet meghatározza, s különlegessé teszi. A ferde falak a szószék felé irányítják a figyelmet, s a padsorok is körben,
- 54** a szószéket valamennyire körülvevé helyezkednek el. Ezt a hatást kiemeli az
- 55** egyedülálló ötágú csillag alakú vasbeton boltozat, melynek bordái a sarkokból ágaz-

nak szét. Az ötszög oldalait alkotó falak a sarkoknál átalakulnak ebbe a keresztboltozatba, mely így a fejünk fölött más formában, de ugyanezt az ötös jelleget fejezi ki. A boltozat ötödik csúcsa itt különleges jelentőségű, mert míg egy szabályos, négyzet alaprajzú keresztboltozatban a négy letámasztás közötti tér a lényeg, itt ehhez hozzáadódik az ötödik csúcs, amely már nem a teret, hanem saját magát erősíti: a falsarokban álló szószéket emeli ki.

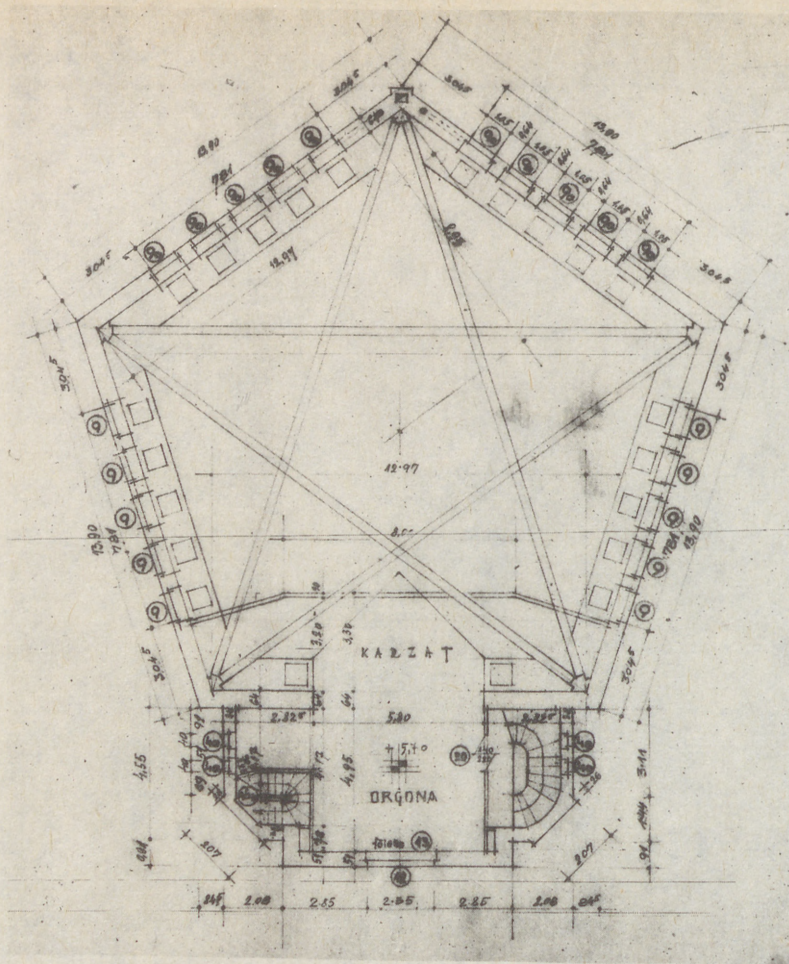
56

Az épület alagsorában gyülekezeti terem található színpaddal, s hátul az ötszöghöz toldva a lelkészi hivatal konyhával.

Az épület bejáratán, mely a tér felé néz, hatalmas torony uralkodik. A bejáratú előcsarnok két oldalán lépcsők vezetnek az alagsorba, illetve a karzatra.

A templom robusztus, várszerű megjelenését igen finom, árnyalatnyi díszítések oldják.

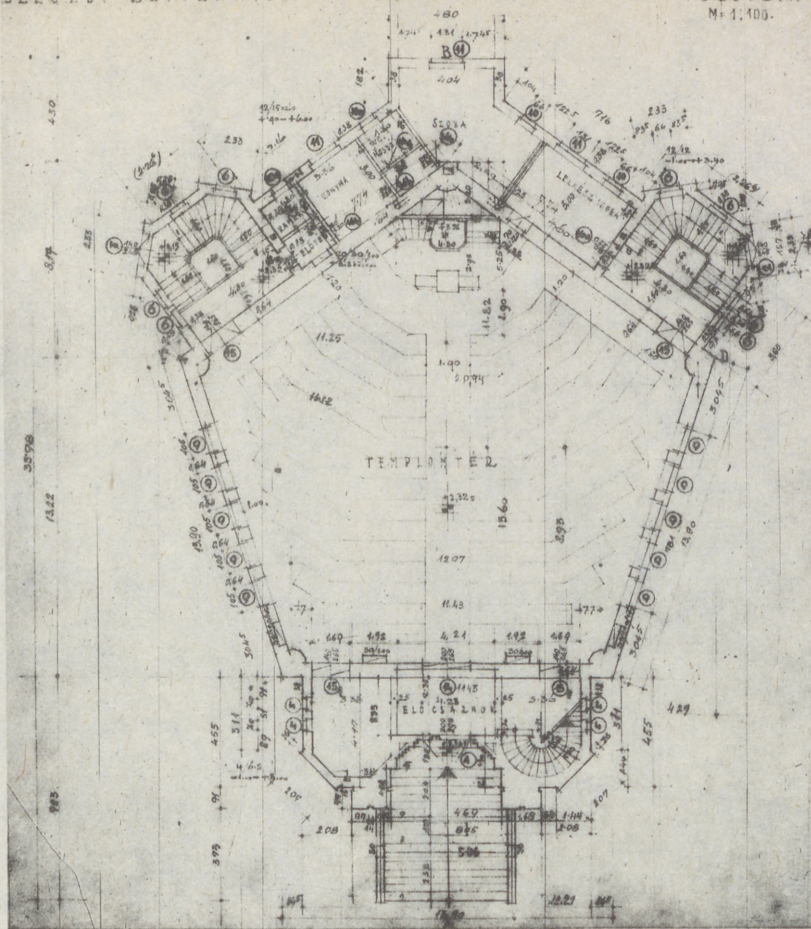
Az egész épület klinkertéglával burkolt, s ez alkalmat adott különleges hatások elérésére. A templom az idősödő építész műve, s érződik rajta a bölcs nyugalom, a korral járó visszafogottság, de ugyanakkor fokozottabb érzékenység is. Nem sorakozik fel a díszítés ötlettára. A téglarchitektúra itt majdnem teljesen síkban marad, alig ész-

57 revehető. Csak ha egészen közelről figyeljük, akkor alakul át a masszív, zárt tömeg finom játékossággá az ablakok körül, a falsarkoknál, a párkánynál. Alig feltűnő átalakulás megy végbe a torony melletti lépcsőházak falain is. Az alul szögletes alapon sima hengeres tömeg nyújtózkodik, melynek teteje redőződik - részeire, szinte elemeire bomlik. A formáknak ez az egymásból való átalakulása figyelemreméltó a homlokzaton és a belső térben egyaránt.

58 Csak a bejáratnál tagolódik erőteljesebben a téglafalazat, ahol a középkori itáliai lakótornyok zártságát idéző toronyba vág bele a gótizáló bélletes kapu. Ennek csúcsívéssége ismétlődik átalakulva, elgeometrizálódva a háromszögű ablakok sorában, és a templomtér sudár ablakainak lezárásában. A középkori hangulatot egészítik ki az
59 ide tervezett színes üveglablakok gazdag ornamentikájukkal.

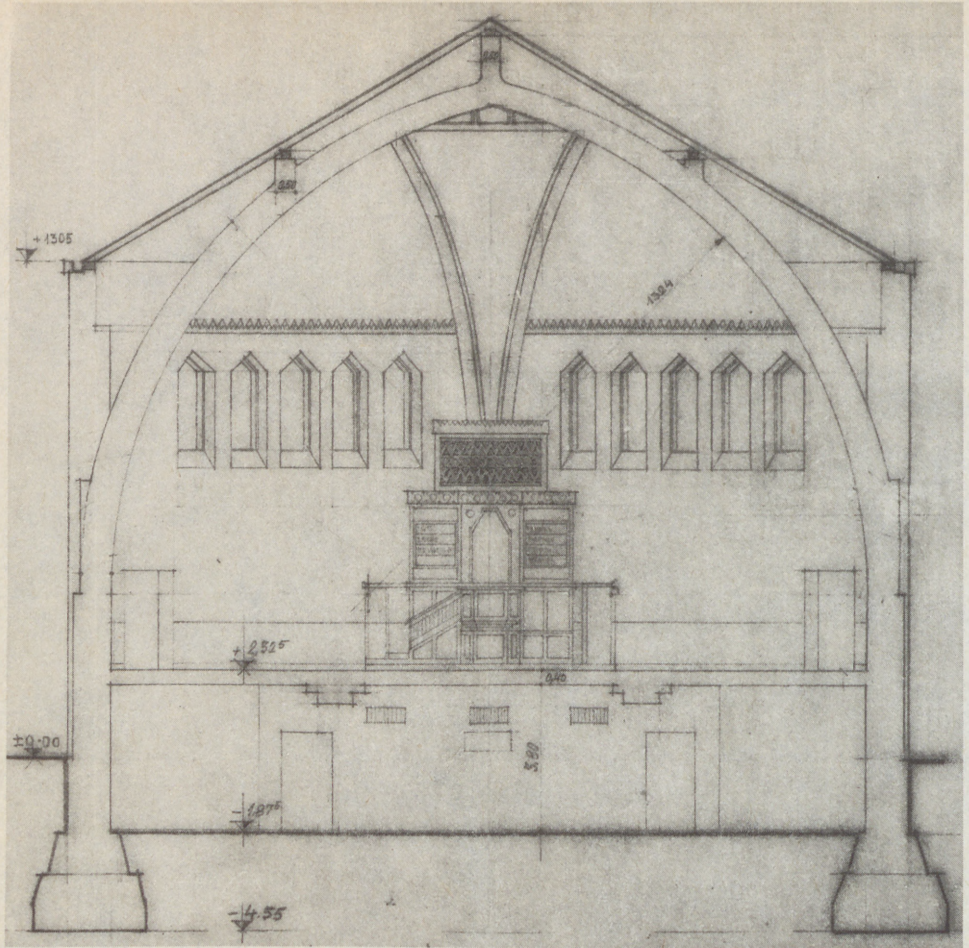

A téglapítészetről a templom tervének műleírásában vall Borsos József. Helyénvaló itt idéznünk belőle, hiszen ez egyben az építész utolsó fennmaradt munkája is.²² „A puritán protestáns felfogásnak és amellet Szeged hagyományainak is legjobban megfelel a nyerstégla homlokzat. Gondolok itt a szegedi első református templomra és a Fogadalmi templomtér kiképzésére (az előbbi Schulek Frigyes, az utóbbi Rerrich Béla műve – a szerző kiegészítése).

A kongótégla (klinker) homlokzat körülbelül a nemesvakolatú kiképzés előállításai költségével vehető egyenlőnek, azzal az óriási különbséggel, hogy a téglahomlokzatnak nincsen semmi fenntartási költsége!

Sokan ellene vannak a nyerstégla homlokzatnak, pedig a kőhomlokzat után a téglalé a jövő! Hadd indokoljam ezt meg saját tapasztalatom alapján. 1925-ben Hollandiában és Németországban láttam téglahomlokzatú kőépületet, Párizsban semmit.

1930-ban Dán-Norvég-Svéd- és Finnországban utcások, monumentális középületek épültek téglából. 1937-ben Párizsban az összes középület mind nyerstéglából volt.

Fritz Höger német építész, a hamburgi híres klinkerház és a berlini klinkertemplom tervezője mondja: »A legkisebb egység valamely épület vizsgálásánál a tégl. Kivált a sima épülethomlokaton érvényesülnek egyenként a téglák és akkor zeng fel millió változatban a téglák beszédének gyönyörű ritmusa.

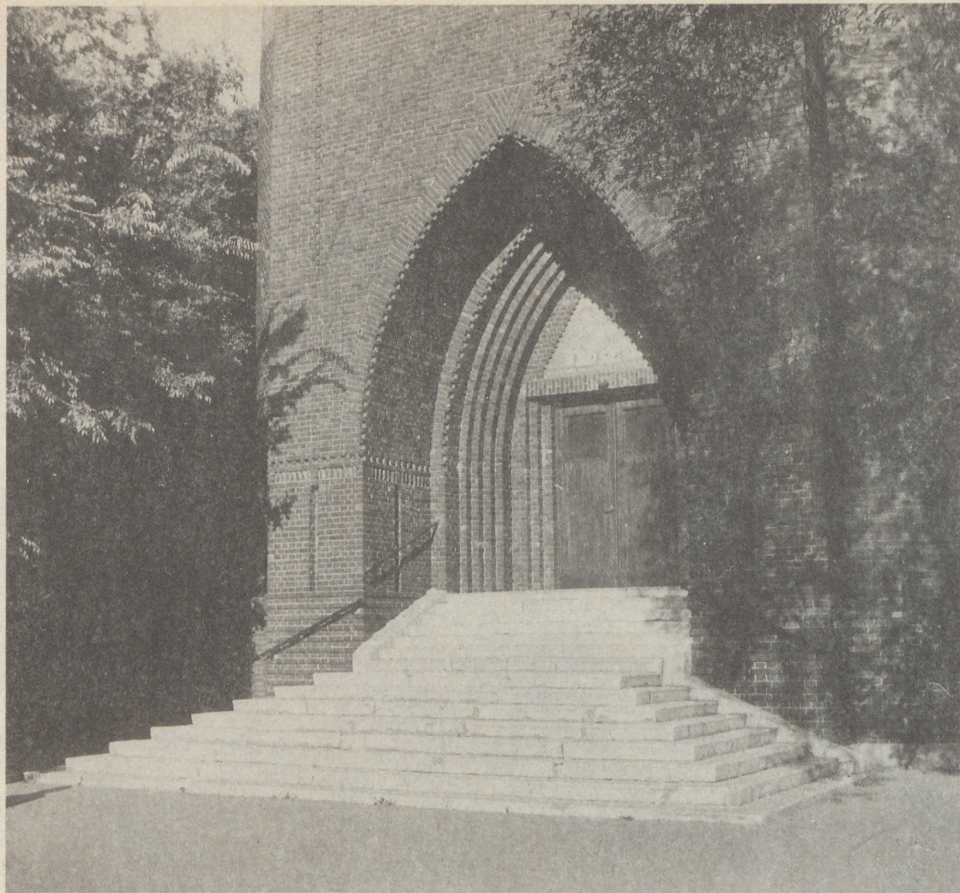
Megszámlálhatatlanság, végtelenség, örökkévalóság: íme a hatások, amelyek az épületnek némileg megértő szemlélőjét elfogadják... Így fokozza a tégl mérete az építmény nagyságának hatását, ellentétben a teljesen méret nélküli vakolással és a durva méretű terméskő épületekkel.«

Utolsó próbálkozás

Nyíregyháza városa 1941-ben pályázatot hirdetett a köztemető ravatalozójának tervezésére. Idézzünk ismét Borsos műleírásából, melyet pályaművéhez írt:

„A tervezési program alapvető kívánsága, hogy »a temető, kerítés és ravatalozó egységes legyen« s »az épületnek úgy alaprajzi elrendezése, mint tömege a temető fontos helyén a *környezetbe* jól beilleszkedjen«. A temetőkapu kiadott fényképével pedig az épület téglakiképzése is meghatározást nyert. A bíráló alapjául szolgáló eme követelményeknek, mint a téglarchitektúra lelkes híve, örömmel tettem eleget, és bár nem vagyok barátja a mi klímánk alá nem való lapostetőnek, a temetőben adott környezetbe: a magas jegenyefasor csipkés végződése elé és közvetlen

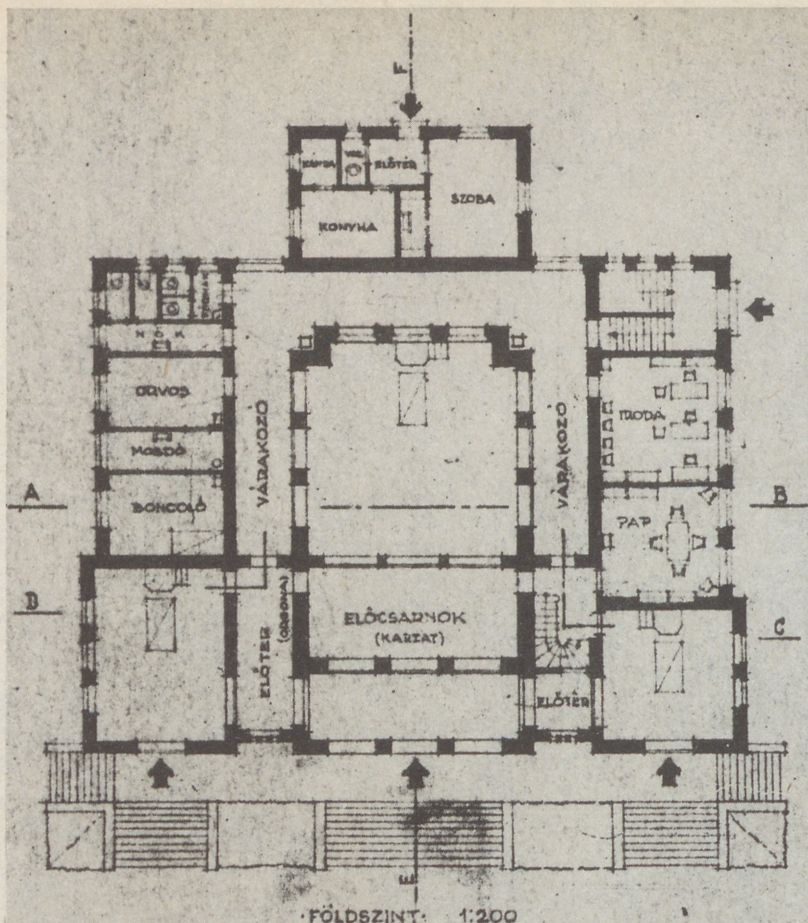
szomszédságába a nagy vízszintes befejezést biztosító lapostetős megoldást találtam beleillőnek, mert csak ilyen épülettömeg biztosítja a temetői komoly ünnepélyességet; nagyon ügyelve emellett arra, hogy ravatalozóm ne legyen skatulya.”

„... Az előtérnek az 500-as helyszínrajzban felvázolt elrendezéséhez nagyon kevés szó kell. Az utak az épület előtt és két oldalán a temető minden meglévő útjához biztosítják a közvetlen kapcsolatot...

- 60** A program követelte előcsarnokot és előtereket úgy helyeztem el, hogy a szertartás-termek közé iktatott helyiségek tökéletes hangszigetelést nyújtsanak és emellett a közlekedést jól lebonyolítsák. A nagy árkádból nyílik középen a nagyterem előcsarnoka, jobbra és balra a kisebb termek előterei. Mindenik előtér megközelíthető a nagyterem körül elhelyezett várakozóból is...

A nagyterem a várakozók fölött kap három oldalról magasan fekvő ablaksort. A keresztmetszetekből látható, ez az elrendezés nagyon alkalmas arra, hogy a nagyterem kazettás födémét könnyű vasbeton keretszerkezettel fogjuk fel...

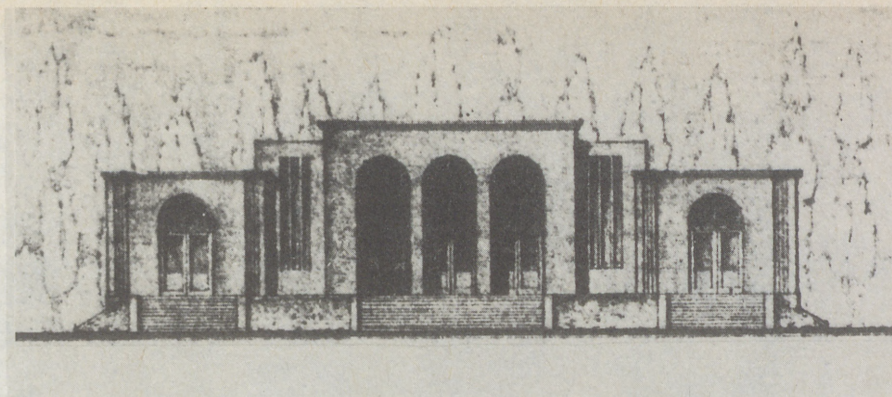

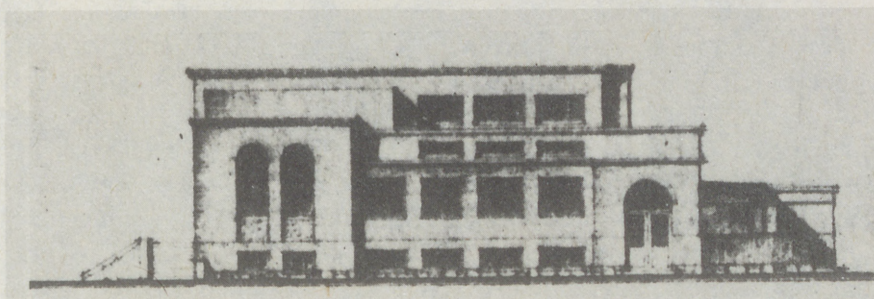
61 ...minden terem bejárata a főhomlokzaton azt hangsúlyozza, hogy a halálban mindnyájan egyformák vagyunk...

A homlokzat anyaga a program követelményeinek eleget teendő csak debreceni klinker lehet. A debreceni klinkernek ugyanis fémes, üveges, majd bársonyos felülete van és színárnyalatokban is annyi változatosság, hogy a sima falfelület sem komor, egyhangú, mint a budapesti klinkerhomlokzatok. Hogy azután a téglával milyen architektúrát lehet csinálni, azt a hódmezővásárhelyi templomaim és a debreceni ravatalozó mutatják, minthogy a 200-as tervben azt feltüntetni nem állt módomban.”

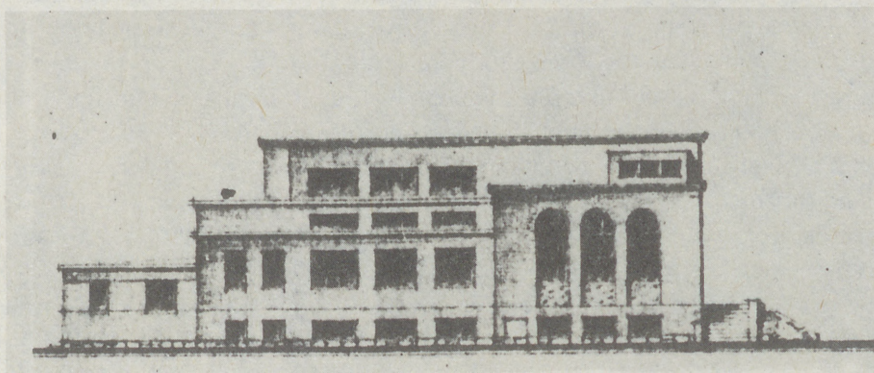
62 A bírálóbizottság a pályázatot nem jutalmazta. A tervben funkcionális hiányosságokat és hibákat vélt felfedezni, s a homlokzatokat a „sok különféle magasság miatt” nyugtalannak találta.

61

62

A befejezetlen templom

Utolsó nagy munkája Borsos Józsefnek a második világháború alatt felrobbantott tiszalóki református templom újjátervezése volt.²³

A megbízásnak megfelelően 1949 májusára készítette el az új templomtervet. Az

erdőbényei kő, mint díszítőelem felhasználásával Borsos József kőcsipkeszerű könyvedséggel készítette el az új templom tervét, amely nagyszerű formaalakításával munkásságának méltó befejezése lehetett volna. A templom építését ugyanis csak elkezdtek, befejezésére már a közbejött gazdasági nehézségek miatt nem került sor.

***

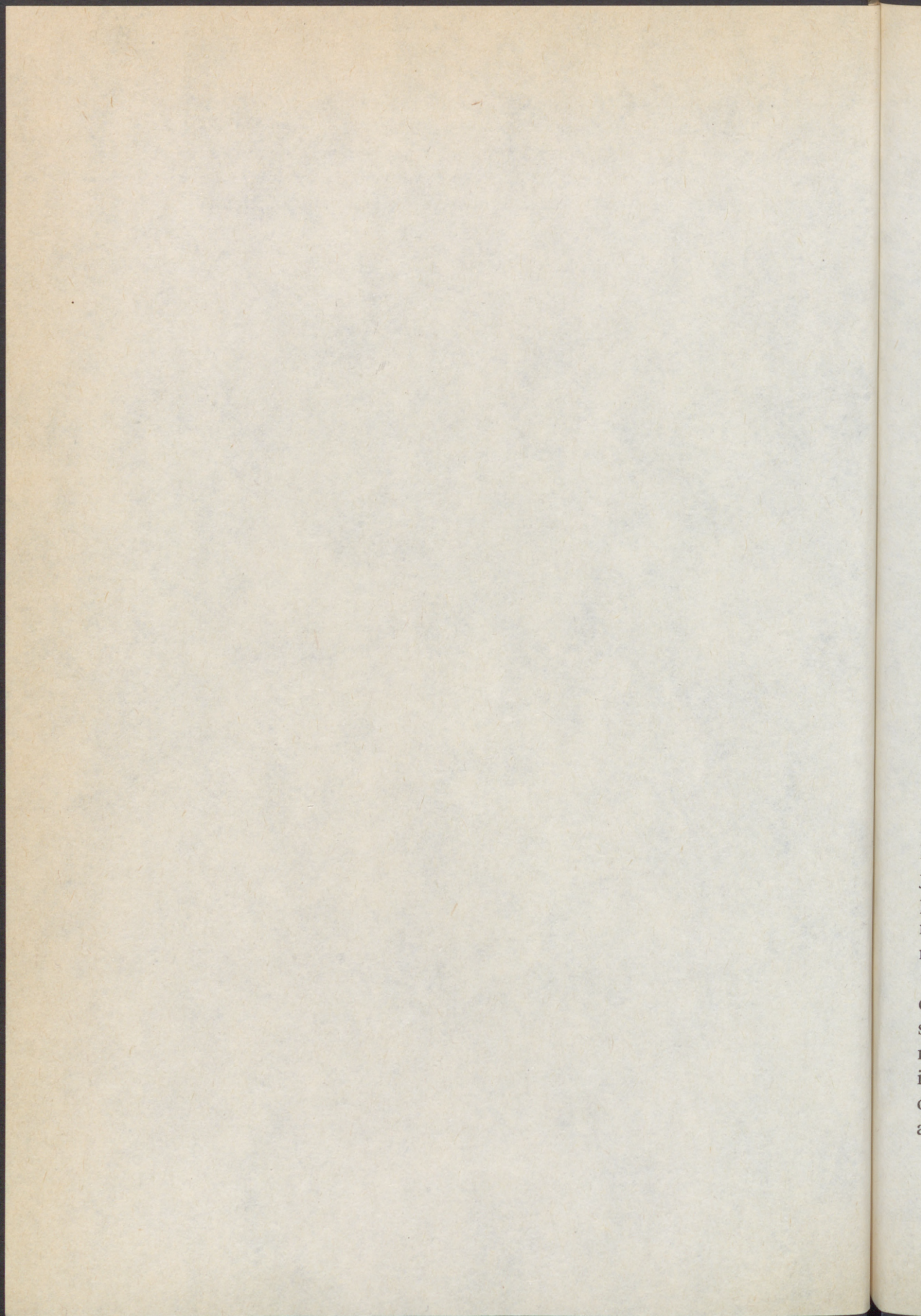
Borsos József 1952. január 23-án halt meg. Egyszerű gránit sírkő alatt nyugszik örökéletű Ravatalozója előtt.

Különös ellentmondása nagyívű építészeti pályafutásának, hogy a befejezetlen tiszalöki református templom tervezése zárta le alkotó tevékenységét. Utólag áttekintve munkásságát mégis az a benyomás erősödik meg bennünk, hogy teljesnek mondható és sokrétű életművet hagyott az utókorra. Becses emlékei ezek a mai napig is Debrecennek, és – bizonyára nem túlzás azt állítani – az egész magyar építészetnek is. Sajnos sokáig nem ismertük fel, milyen értékekkel gazdagított bennünket. A Simonyi úti villa bejáratát egy átalakítás eltorzította; a Bajcsy-Zsilinszky utcai óvoda díszítéseinek egy részét eltüntették (pontos tervei megvannak, újra elkészíthetők lennének); a Fürst Sándor utca sarkán álló iskola emberi arányait a szomszédos főiskola terjeszkedése fenyegeti; a Rendőrségi palota tetőformáját az új tetőtérbeépítés minősíthetetlenül elrontotta (szerencsére csak az Újházi Ede utca felől); példátlan az egyetemi templom esete, melyet most folyóiratraktárnak és számítógépközpontnak alakított át az az intézmény, melynek egykor a teológiai kar is része volt. Hosszasan elemezhetnénk, hogy Borsos korszakalkotó városrendezési terve az évtizedek múlásával hogyan vesztette el lényeges elemeit. Miért nem épülhetett ki eredeti koncepciója szerint az egyetemet a város másik kulturális központjával – a múzeum és a művelődési ház együttesével – összekötő nagyvonalú sugárút teljes egészében? Miért kényszerülünk a belváros védelme helyett a némi pusztítást végző, városszerkezetet átalakító tehermentesítő utak építésére? Minden bizonnyal tanulságos lenne Borsos hivatali módszereit, korának építési szabályait is elemezni, hiszen ma különböző hivatalaink tevékenysége olykor túlzottan nehézkesnek, bürokratikusnak tűnik.

Ugyanakkor feléledni látszik Debrecen építészetében Borsos alkotásainak szellemi hagyatéka. A hatvanas-hetvenes évek kötelező modernizmusa után, úgy tűnik, ma sem a megrendelők ideológiája, sem a kivitelezők erőfölénye nem korlátozza építészaink munkáját. Ebben a felszabadultabb légkörben sokan szívesen fordulnak a népi építészet felé. A természetes vonzódást meglovagoló divat felszíniessége, a népi formák utánzása, a fa és a fehér fal manapság megjelenő tartalmi üressége azonban újabb zsákutcába vezetheti építészetünket. Ezért is érdemes végigtekinteni Borsos munkáin. Érződik rajtuk az útkeresés. Vannak kitűnő és kevésbé sikerült épületei is. Szándéka azonban kezdettől fogva nemes: a népi kultúra hagyományain alapuló nemzeti építészet teremtése. S egy olyan népnek, amelynek ilyen kimeríthetetlen népművészete van, lehet-e szebb és fontosabb feladata, mint ennek éltetése és továbbfolytatása. Bor-

szos ezt vállalta, ez hatja át gondolatait. Épületei közel állnak hozzánk, s nemcsak visz-
szafogott, ízléses romantikájuk miatt. Tervezőjük számára az építészet nem egyszerű-
en szakma, hanem hivatás volt. Műveit átszötte népe, nemzete, választott városa iránti
szeretete – bizonyára ezért tölt el minket, egy emberöltő múltával is, az az érzés, me-
lyet megmagyarázni a szakmai hozzáértés már kevés: épületei szeretetreméltóak.

BORSOS ÉS A REFORMÁTUS TEPLOSÉÉPÍTÉSÉZ

„Ekkor így szólt az Úr Mózeshez: ...Készítsenek nekem szentélyt, hogy köztük lakjam. Egészen úgy készítsétek el, ahogy megmutatom neked a hajlék mintáját és az egész fölszerelés mintáját!” (Mózes II. könyve, 25. rész) Ezután hosszadalmas és pontos leírásban közli a Biblia a szent sátor leírását és berendezéseit, melyek egy gondosan kialakított liturgia hű funkcionális követésére épülnek. Leírása oly tökéletes volt, hogy ennek alapján ma is bármikor megépíthető lenne. Különlegessége azonban arra is utal, hogy ez az épület kerítésével, udvarával, a sátorral, a szentek szentjével, az égő és a füstölő áldozati oltárral és a frigládával együtt egy meghatározott helyen megjelenő isten egyedi tartózkodási helye. Ezzel szemben az építészeti kultúra kezdeti szakaszára inkább az a jellemző, hogy a különböző funkciójú épületeket azonos alakban formálja meg.²⁴ Ez nemcsak az építészeti kifejezőerő hiányára utal, hanem az élet hármas felépítettségére is.

A leggyakoribb formaegyezés a lakóház-sírépítmény-templom hármas esetében figyelhető meg, s ez az építészeti differenciátlanság az élő, a holt ember és az isten lakóhelyének azonos megformálásával világunk egylényegűségét fejezte ki.

Az itáliai körtemplomok eredete – többek feltevése szerint – az óitáliai kunyhóformában keresendő,²⁵ de ezt a kapcsolatot a magyar Árpád-kori kerek templomok és az ősi kerek lakóház, a jurta között is feltételezhetjük, mint ahogyan ez valószínűleg általánosítható is. A XI. századtól a XIII. századig épülő kerek templomaink népszerűségét a forma magyarázza.²⁶

Könnyen kimérhető, aránylag igénytelen építéstechnikát igényel, a legkisebb alapterületen a legnagyobb használható teret biztosítja. Emellett lehetővé tette azt, hogy a hívők körbeállják a szertartást, s szinte egységbe olvadjanak. Lényegét megvilágíthatjuk az építészettörténet egyik legszebb térhatású épületének, a római Pantheonnak a példáján. Ennek minden eleme a tökéletességet igyekszik kifejezni. Egy négyzet alaprajzú tér a sarkainál lévő kisebb vonzó térrészekre esik szét, nem őrzi a kerek egész nyugalmát.

A Pantheon kerek alaprajza a világ alapvető négyes felosztásából indul ki, s ez fejlődik feleződésekkel a kupoladob 16-os szerkezetéig. A rajta nyugvó félgömbkupola alsó fele pontosan beleférne az alsó térbe, a padlót érintve. Megvan tehát a kerek egész, mely a római panteizmus isteneinek a szentélye. Így formálódik meg, hogy az ezernyi istenre oszló világkép egy egészet alkot. A fölé boruló égbolt-kupola a rajta levő opeionnal a teljes univerzummal való kapcsolódási lehetőséget alkotja meg. Itt süt be a nap, de a belső tér is itt talál utat kifelé: az ég felé. Misztikus szerepét megerősíti,

hogy a 16 szögű szerkezettől eltérően a kupola belső kazettaosztása önálló számosságú, 28-as. A Nap-opeion mellett a Hold megjelenítése.

Hazai kerek templomaink előképe a jurta, a legősibb kerek lakóház lehetett. Terének nem voltak elkülönített sarkai, mégis voltak kitüntetett helyei. Középen, a tetőn lévő lyukon távozott a tűzhely füstje, s körülötte a férfiak, a nők oldala, a munka és az ünnep oldala volt szellemileg elválasztva, s szellemiségét megerősítendő, a jurta falára a zodiákus (állatöv) csillagképei is rákerülhettek.²⁷ Gyakran szentély is helyet kapott benne. Érthető, hogy a templomot is hasonló formában képzeltek el. A kör jelentette ebben az esetben a teljességet, a zártságot, a védelmet s a világképet is: a zodiákust, az égtájakat jeleníti meg, hiszen gyakran kötött a tájolása is. Ha a Föld napsütötte részeit figyeljük, az északi negyed fölött soha nem jelenik meg a nap. Ez az éjszaka a titok sötétsége. Ez az oldal a középkori templomokon is teljesen zárt, hiszen itt úgyse sütné be sosem a nap. Ugyanakkor ez a negyedik negyed, a fennmaradó hármasság kiegészítéseként alapvetően fontos eleme az egésznek.²⁸

Az egységgel szemben azonban a korai kereszténység a funkcionális megosztást erősítette. A szertartás cselekvésrendjében való megosztottság és megosztás az egész kereszténységet jellemzi. Elválik a szentély, a cselekvést végző pappal, s a templomhajó, az őt szemlélő hívekkel.²⁹

Érdeemes felidézni az ókori görög templomokat. A templom és az oltár nem állt építészeti kapcsolatban. A szent sátor esetében is az oltár kívül volt, a templommal csak a vallásos cselekvés kapcsolta össze. A templomban az istenszobor volt a lényeg. Oda csak a főpap mehetett be, s csak évente egy alkalommal. A szobor azonban kifelé nézett a térből, hiszen ez a feladata. Ezért a szentélynek nyitottnak kellett lenni kifelé, az emberek felé, míg a többi három oldalról a tökéletesség, a világ íve védi.

Félköríves apszisú templomainkban a pap szembenáll a szentéllyel, maga előtt látja a körívet, melyet legtávolabbi pontján az ív visszafordul, ahogy télen visszafordul a nap járása, a természet forgása. Mindennek közepén az oltárt látja, s a szentélyt a profán tértől elválasztó diadalív legfelső pontján a Szentháromság hármasság tányérját, míg kívül a gyülekezet ennek megtestesülését, Jézust látja az Ítéző Krisztus megjelenésében. (Gondoljunk a veleméri templom freskóira.)

Ehhez kapcsolódik a földi élet bűnös zónája, a hajó, a maga szögletességével. Ez a szétválasztás később is megjelenik, például a barokk térművészetben, de más eszközökkel. A formai tartalom fontosságát mutatja, hogy számos templom esetében a külső szögletes megjelenés belső oldalán, a szentélyben a tér már íves. Így válik el az istennek szánt oltár helye a földi környezettől (pl. Dejte, Esztergom, Zalavár, Herpály).

A középkorban minél kisebb volt egy közösség, annál egységesebbnek tűnt a hitélete.³⁰ Ezzel ellentmondásban volt az egyház hierarchikus fölépítése, hiszen az emberek közötti egyenlőség helyett a szervezetben alárendeltségi viszony érvényesült. Látni kell azonban, hogy semmilyen rendszer nem képes működni azonos elemekkel, a hierarchia a természetben is felfedezhető. A román építészetben kifejlődő hierarchiát a gótika egységessítő törekvése próbálja visszafordítani. A reneszánsz sterilitása után a barokk katolicizmus fokozza a hívők és a szertartás szétválasztását.

A templomhajó sötét, csak a főpárkány fölötti boltozat s a kupola ragyog. Legszélsőségeiben megjelenésében a barokk eljutott a szent színházig a ferencesek révén, például a kismartoni ferences kolostor kálváriájában.³¹

A vázolt folyamat a vallás és a tömegek szétválását tükrözi. Ezzel az egyre erőszakosabb hatalmi erővel működő egyházzal szemben a középkori koldulórendek olyan tevékenységet képviselnek, amely már bizonyos elemeiben a későbbi reformációt idézi emlékezetünkbe. A ferences rend, amely legfőbb feladatának tekintette, hogy a városok szegénynegyedeiben példamutatóan szerény életükkel és prédikációikkal a hívők tömegeit vonzza magához, feladatának megfelelően módosította a kialakult középkori templomtípust.³² A minoriták a XIII–XIV. század folyamán tágas hosszházakat, terem- és csarnoktemplomokat építettek. Szentélyüket megnyújtották, hogy közös imájukhoz beférjenek. A hajót legfontosabb feladatuknak, a prédikációnak az érdekében egyterüsiteni igyekeztek, s a szószéket helyezték a hosszház súlypontjába. Ezáltal a prédikáló szerzetes a hívők körébe került. A hívők körébe visszatérő próbálkozást erősítette, hogy amikor a túlságosan is népszerűvé váló prédikáló szerzetesek előtt bezárták a templomokat, azok a szabad ég alatt, vagy bármilyen pajtában megtartották beszédjüket. Ezáltal igazolódott, hogy a templom nem Isten háza, Isten nem lakik házban, s mindenütt jelen van.

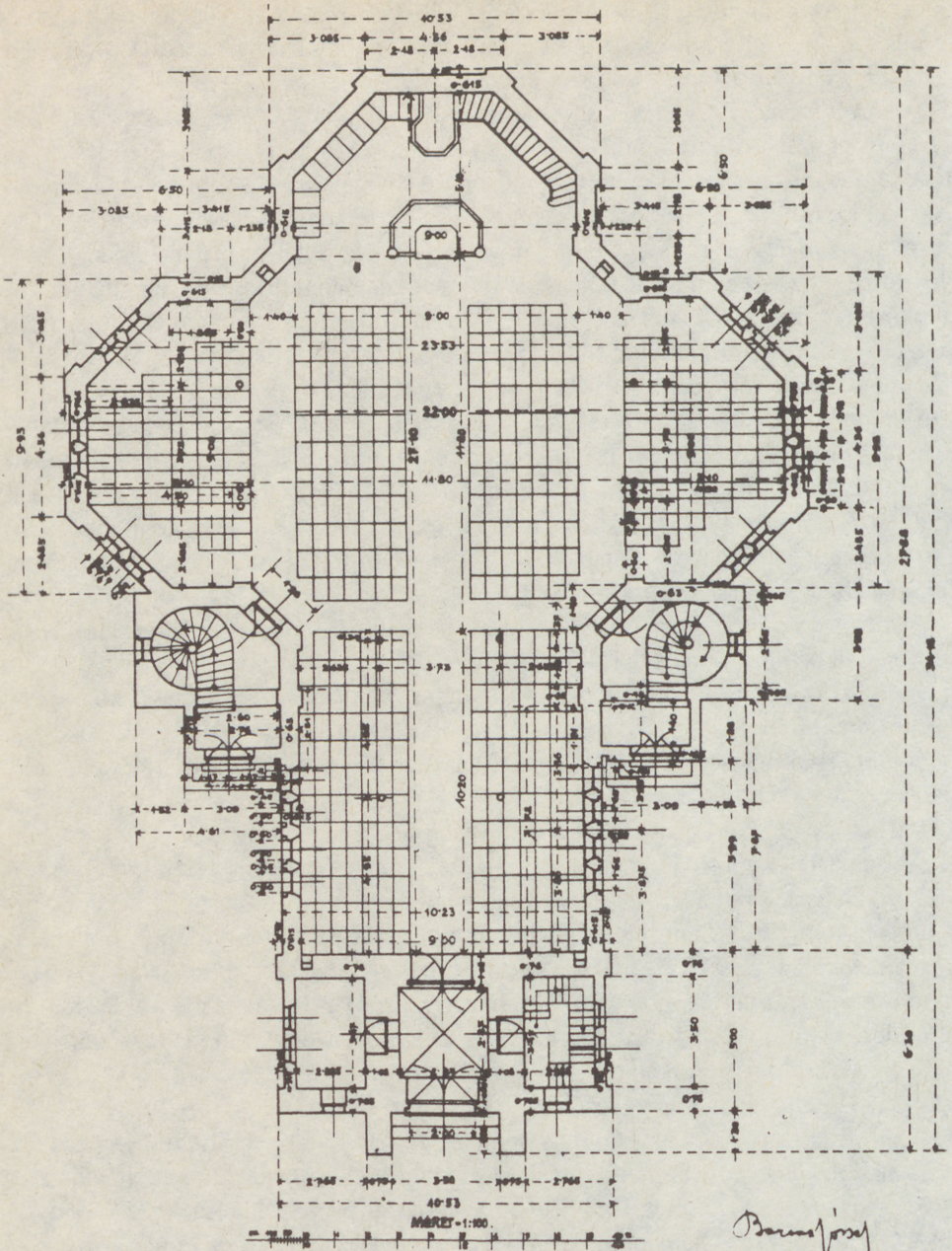
A magyar reformáció az ország jelentős, összefüggő területein vált uralkodóvá a helybeli lakosság csaknem teljes részvételével.

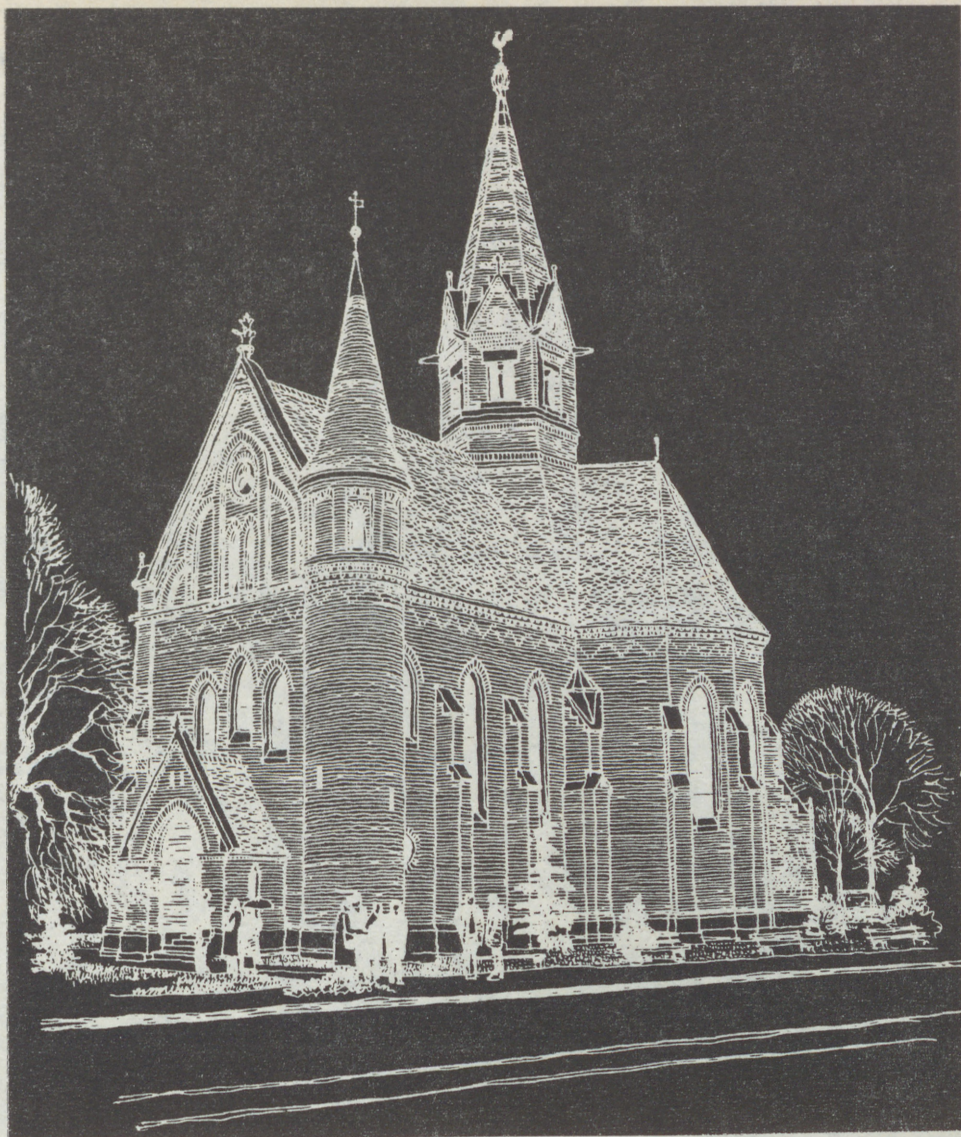
A döntő létszámú áttérés miatt a református egyház a legtöbb helyen örökölte a középkori templomot, amelyet a maga igényeire kellett átformálnia. Feladata sok mindenben hasonlítható a prédikáló szerzetesek templomaira. Az örökölt templomokban a szentélyi részben egymás mellé állítják az úrasztalát, a keresztlőmedencét és a szószéket, hogy az Ige és a sákramentumok egységét hangsúlyozzák.³³

Az ígehirdetés miatt azonban a legelterjedtebb megoldás, hogy a szószéket kiemelve a diadalív déli pillérére helyezik, mintegy hangsúlyozva ezzel, hogy itt nincs különbség a szentély és a hajó között. Ezért a szentélybe is kerülnek padok, s így a gyülekezet a szószéket és az előtte álló úrasztalát körülfogja. Ez lett az újonnan épülő református templomtípus alapja is. Itt az előbbi elrendezés egy téglalap alakú térbe került. Fejlődése során a szószék túlzottan kiemelkedik, miáltal elnyomja az úrasztalát, a tanítás a gyakorlatit, a prédikáció az Úrral való konkrét materiális (kenyér, bor) kapcsolatot, az Istennel való lelki egyesülést.

A református templomokban nagyon nehezen feloldható ellentmondássá vált az, hogy az ígehirdetésnél a papnak a hívők között kell lennie, ugyanakkor az előadásmód csak egy irányban történhet. Ezzel együtt az úrasztalát, mely a szószékhez kapcsolódik a szertartást végző pap miatt, körül kell hogy vegye a gyülekezet, mint a közös tűzhelyet. Az úrvacsoraosztásnál pedig a funkcionális rendet, a hívők belső mozgását kell biztosítani.

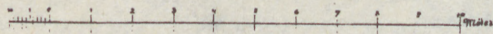
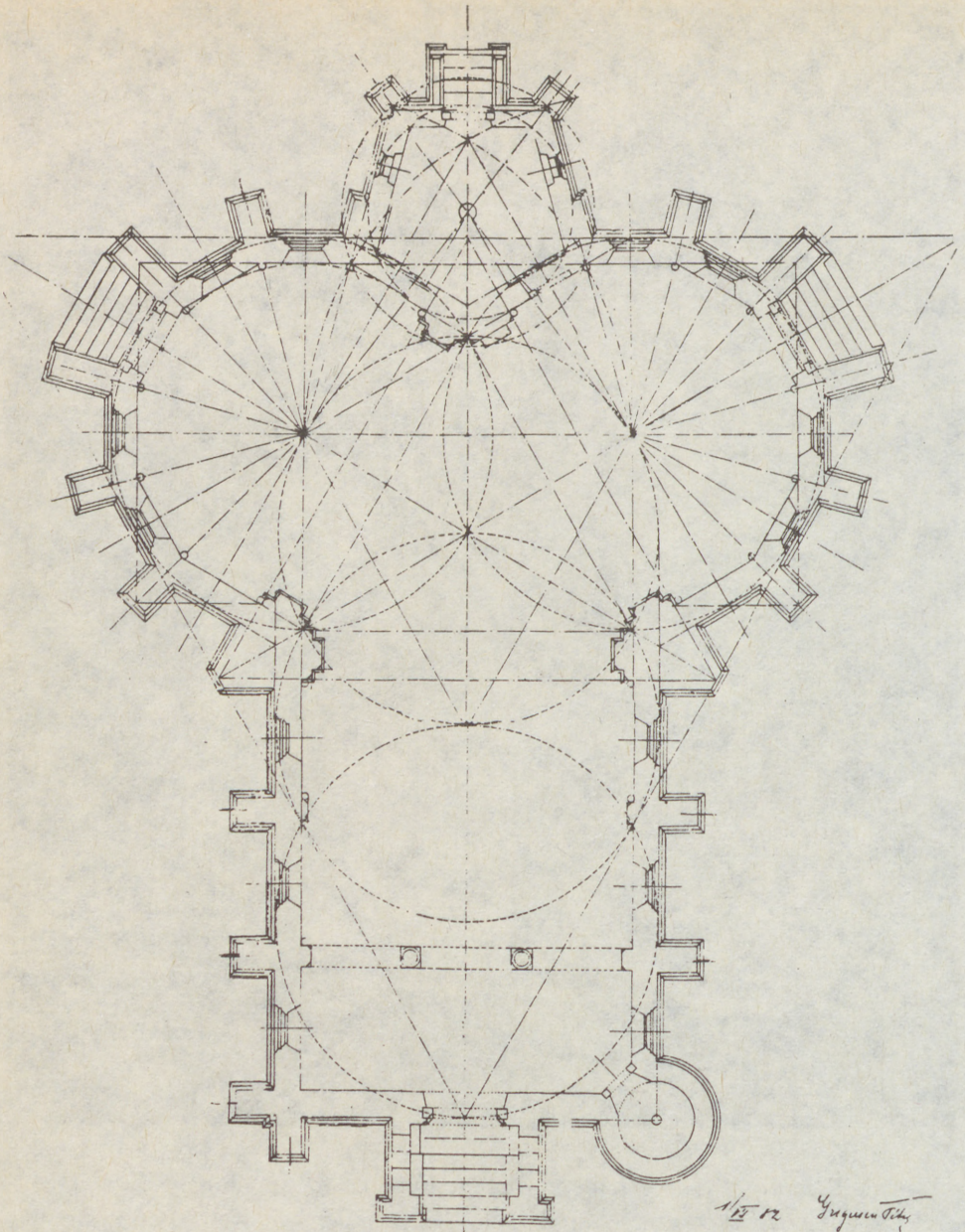
Borsos József első temploma, a vásárhelyi tabáni református templom tervezésekor a középkori típushoz nyúlt vissza. Nem véletlenül, hiszen műegyetemi tanárai, Pecz Samu, Schulek Frigyes még a román és gótikus építészetből merítő historizálás meste-

rei voltak. Konzervatív, kereszt alaprajzú templomában meg is vannak a középkori és a református liturgia között feszülő ellentétek. Egyszerűen behelyettesítette a szentély apszisában az oltárt az úrasztalával és a szószékkel. Így a gyülekezet teljes létszámban kívülreked, csak szemlélője, nem részese az eseményeknek. Nem használja ki a templom azt a lehetőséget sem, hogy négyezete a sarkok lecsapásával kiszélesedik, s finom boltozatával kellemes, tágas, világos teret alkot. Hangulata megfelel a reformáció korabeli ízlésének, a központi boltozat alatt azonban a várt kiemelés elmarad: ugyanolyan padsorok találhatók ott, mint a mellékapzsisokban vagy a főhajóban.

63

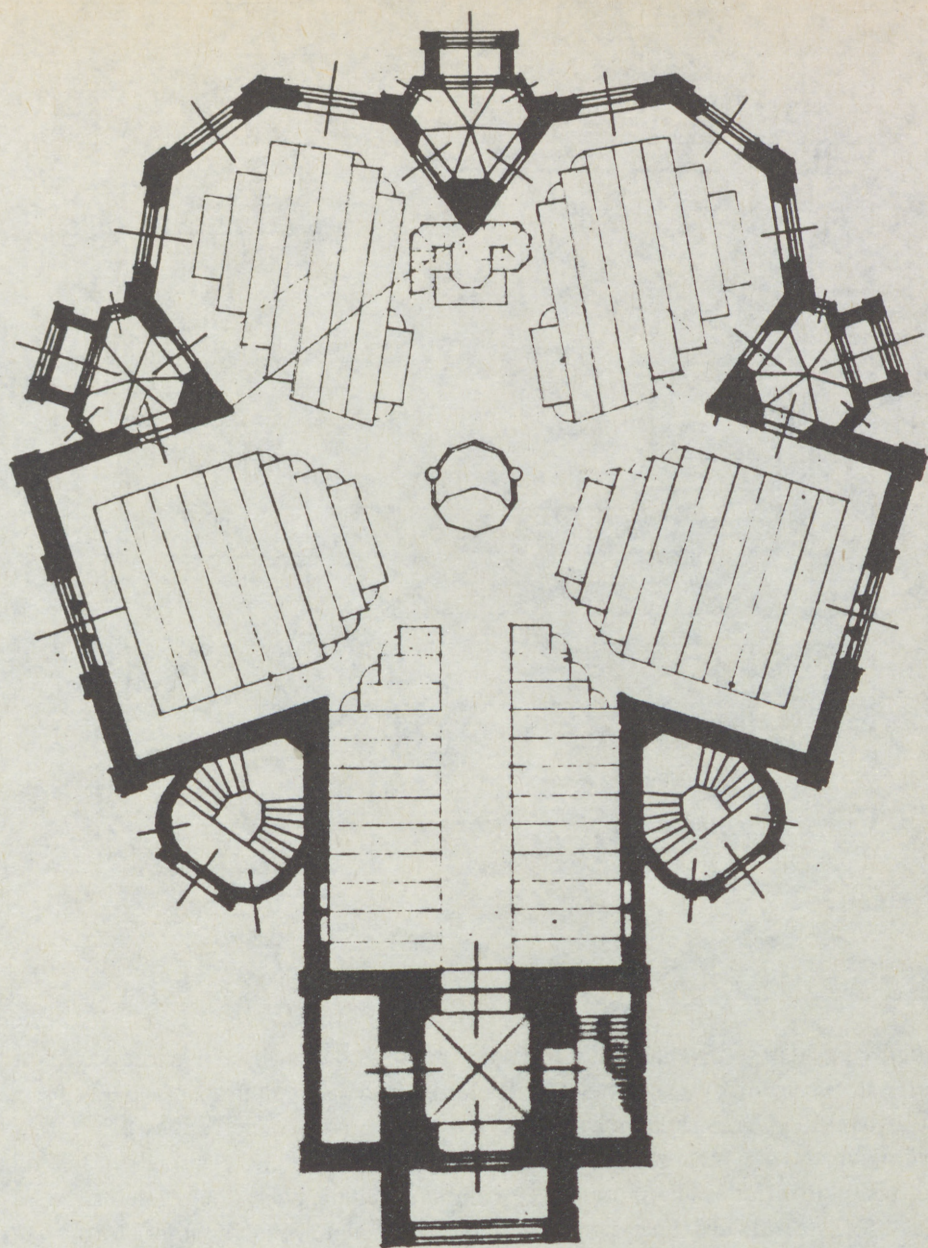

Échelle 1-50
 D'après G. Kippen, Stuttgart

1/25 12 Y. Kippen

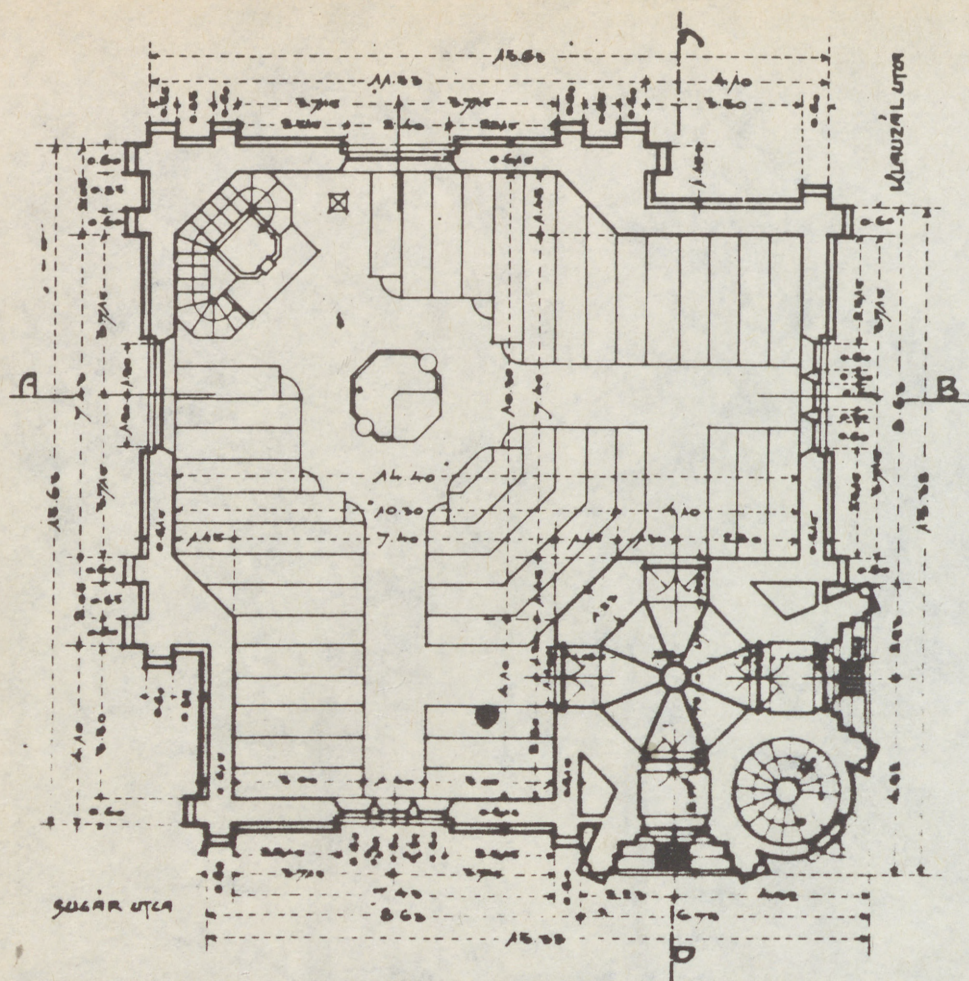
Handwritten signature and date:
 Kippen 1881

1884-ben szentelték föl Szeged első önálló református templomát, melyet Schulek Frigyes tervezett, aki később a műegyetemen a műépítészet és a középkori építéstan tanára is volt. A Kálvin téren egy új református templomtípust alakított ki, szem előtt tartva a katolikustól eltérő szertartásrend alakítását.³⁴ A szigorú, középkori három-

64

- 65 szögű szerkesztést arra használta fel, hogy az úrasztala kerüljön a középpontba. Ezt mulasztotta el Borsos a vásárhelyi tabáni templomnál. Az alaprajz női alakot formál, az anyaszentegyházat, melynek szíve helyén áll az úrasztala, mely Jézusra, az Úristenre emlékezteti a gyülekezetet. A testszerűséget érzékelhetjük a középpont felé nyíló bordás boltozatú terekben, mintha egy emberi mellkas belsejében járnánk.

A hívők az Isten testének (a templomnak) részei. Nem véletlen, hogy a torony is középen, pontosan az úrasztala fölött emelkedik. A háromszögű szerkesztés az isteni hármasságot – Atya, Fiú, Szentlélek – erősíti. A gyülekezet három oldalról egyformán veszi körül az úrasztalát, s a szószék is köztük van, épp csak annyira hátravonva, hogy a pap mindenkihez oda tudjon fordulni. Ez a centrális alaprajz teljes, háromdimenziós térbeliséget biztosít a szertartáshoz.

- 66 Borsos a debreceni Árpád téri református templomra beadott pályázatával a Schu-

lek-féle típust próbálja továbbfejleszteni. A vásárhelyi tabáni templomhoz hasonlóan a középső centrális teret kitágítja, a hosszajó után itt szinte robbanásszerű átalakulással oszlik további négy irányba a tér, s ez a robbanás itt az úrasztalánál történik. Ötszögű szerkesztése a természet egyik általánosnak tűnő, kitüntetett arányát használja fel, ezáltal azonban a tér berendezése eltorzul.

A szószék túlzottan háttérbe kerül, s a hozzá hajló padsorok nincsenek megfelelő összhangban a térrel. Indokolatlannak tűnik az apszisok megkülönböztetése is, ugyanakkor ragaszkodása a szimmetriához.

A vásárhelyi susáni templom tervezésénél Borsos lerázva a historizmus béklyóját, gyökeresen új gondolattal gazdagította református egyházi építészetünket. Alaprajza egymásba hatoló négyzetekből alakul ki, s a korábban említett $3/4-1/4$ -es rendszer (Föld-napsütés) szerint működik.

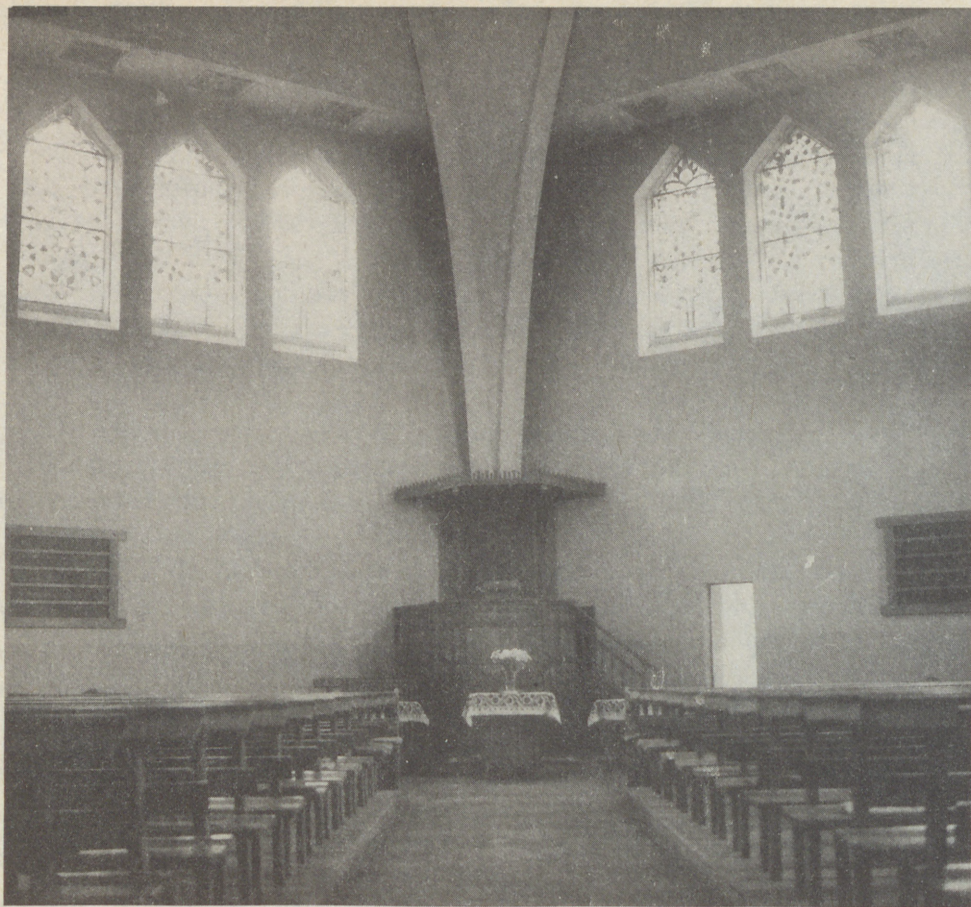
Ez már a bejárat felőli nagy négyzetnél feltűnik: a külső egynegyed helyén áll a titokzatosan furcsa alakú torony, mely íves hullámzással, hatalmas energiával, áramvonalasan fűródik az égbe. A templom fő terét alkotó négyzetet kupolához hasonló, finom keresztboltozat emeli ki, a tér sarkait lecsapva. Az ég-kupola alatt középen áll az úrasztala, a padsorok $3/4$ részben körülölelik. Ez a jól ismert földi világ. A negyedik negyedből, a szószék felől, a titokzatoság egéből kapják a hívek a tanítást, az igét, az eszmei táplálékot. A többi $3/4$ közepe az úrasztala, a lelki étel, a kézzelfogható szeretet-cselekedet helyszíne.

Míg a szót a kívülálló negyedből kapja a gyülekezet, addig az úrvacsora saját körén belül történik. A rendszer harmadszor is megismétlődik teljes megerősítésképpen az úrasztalánál, ahol maga az asztal, a test alkotja az egynegyedet, s ezt veszi körül az úrasztala elkerített háromnegyede. Végül az Úr testét jelképező kenyér és bor itt is az eszmeiséget jelentő egynegyedből származik.

Az úrvacsoraosztás is ebben az egynegyedben zajlik: a hívők sora az egyik bejáratú ajtó felől érkezik, elhalad az asztal előtt, s a másik bejáratú ajtó felé távozik. Így az épület funkcionálisan jól szervezett, ugyanakkor eszmei síkon is rendszert alkotó mű, ráadásul ezzel kiválóan illeszkedik az adott saroktelekre is. A jól kialakított háromdimenziós térhez a negyedik, idődimenzió is jól kapcsolódik az ígéhirdetés és úrvacsoraosztás időbeli és forgalmi megoldásával.

Ötödikként pedig egy mitikus dimenzió fogja össze és ad mélyebb értelmet a kompozíciónak. Képletesen szólva tehát Borsos itt két dimenzióval kibővítette az amúgy is mintaszerű Schulek-féle szegedi templomot. Korábbi templomaiból szinte csak a centrális középső teret hagyta meg. Visszatért a kiindulásként elemzett kerek típushoz, de a centrális, körülölelő gondolat, a reformáció szándéka, nála a kupolatér funkcionális felosztásával gazdagodott, ahogy azt a jurta berendezésénél is láttuk.

A szegedi Honvéd téri református templomot jóval később tervezte Borsos. Egy világháború eltelt, s az ország a következő háború küszöbén állt. Ezalatt a történelem sodrában nyilván az emberek gondolkodásmódja, a hitélet is némileg átalakult. A telek alakja itt ismét alkalmat adott a korábban kipróbált ötszögű szerkesztésre. Ám most egyetlen tágas kupolateret épített, ötszögű alaprajzzal, lendületes keresztirányú

68 boltívekkel. A sarokban találkozó ívek adnak hatalmas kisugárzó erőt a szószéknek. A belépőt ez a látvány a szemközti sarokban teljesen leköti. A tompaszögben összetartó falak, a padsorok íves elhelyezése, a boltozat mind a szószékre irányítják a figyelmet.

Enyhe erőszakosságán tompít, hogy a padsorok még némileg körben állnak, valamennyire még ölelik a kitüntetett sarkot. Bekövetkezett viszont az, ami a református szemlélet eltorzulását tükrözi: az úrasztala a hatalmas erejű szószék előtt jelentéklenné sorvadt. A szó hatalma megerősödött.

A történelmi, társadalmi, szellemi változások legszélsőségesebb példájaként említhetjük a debreceni Egyetemi templomot. Debrecenben azonban nem ez az egy templom épült a két világháború között. A harmincas évek derekán emelt templomok jellemzik a kor szellemét, melynek megjelenítői a művészek, többek között az építészek voltak. Borsos munkáiban igyekezett jelképesen utalni történelmi múltunkra, magyarságunkra. Tudatosan vállalta ezt, s ebből merítve hozta létre sajátos műveit.

A formák tudatos használata, a hozzájuk tapadó jelentés kifejezése egyben politikai, ideológiai állásfoglalás is volt. A református egyház óriási erővel fogott a templomépítéshez, s fő célja, úgy tűnik, az elveszített erdélyi református lélek felidézése, pótlása.

A Magyar Királyi Állami Építészeti Hivatal megyei építész, dr. Dolhay Imre, a református egyház tagja 1935-ben tervezte a homokkerti és a Nyilas telepi (ma Szabadság telep), majd 1936-ban a csapókerti református templomot, mindet erdélyi hangulatot árasztó hagyományos elemekből.³⁵

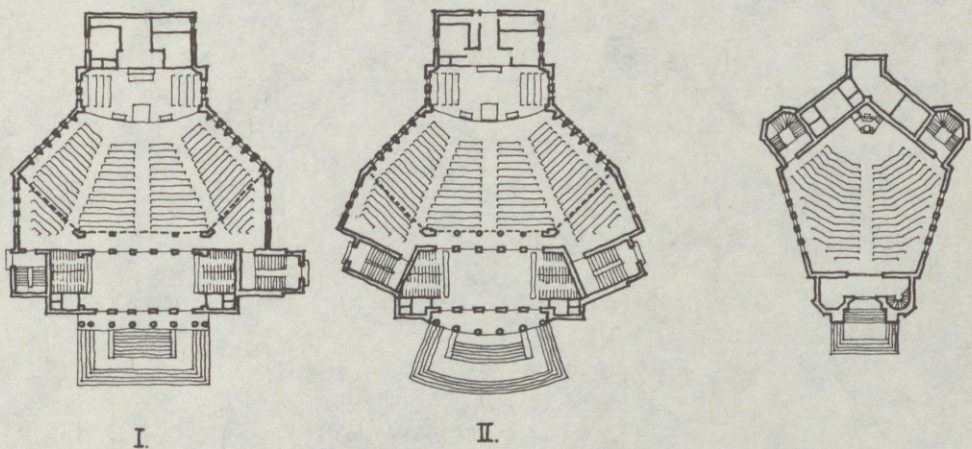
1937-ben készült Csanak József Mester utcai református temploma, talán Kós Károly zebegényi templomának utánérzéseként.

A reformátusok merev hagyományörzésével, mozdulatlanságával szemben a katolikus egyház más úton járt. Modern, meglepő, s esetenként brutális megoldásai állandó megújulási vágyáról árulkodnak. Jost Ferenc 1935-ben tervezett csapókerti katolikus templomának kereszt formája felkiáltójelként támad nézőjére.

Mértani tömegformálásán már a modern építészet, a technika, a tisztaság, a szabadság távoli hatása jelentkezik. A MÁV vasutas-kolóniája számára készített Nyilas telepi katolikus templomot is hasonló szellemben tervezte. A homlokzaton minden dimenzióban jelvényként, oromzatként, elötétőként, lépcsőként megjelenő vasúti kerék kompozíciója saját formájából adódó közléseket tartalmaz, nem pedig utalást valami másra. Saját belső törvényszerűségei éltetik, mint a Bauhaus épületeit, nincs kapcsolata a környezetével, a külvilággal. Az erdélyies református templomok viszont éppen ezt a belső tartalmat kezdték elveszíteni, céljuk inkább a külső imitáció maradt.

A református Egyetemi templom tervezésére kiírt tervpályázat is szigorú formai feltételeket tartalmazott, melyek eleve kétségessé is tették az épület sikerét.

A Református Kollégium 400 éves jubileumát megörökítő alkotásnak alkalmaz-

kodnia kellett az egyetem historizáló homlokzatához, s természetesen a Kollégium oszlopsorát is fel kellett idéznie.

69 Ez a formalizmus aztán rányomta bélyegét az épület alaprajzára, funkcionális, belső formai elrendezésére is. Az épület a vázolt templomépitési folyamat végére véglegesen leredukálódik. Az egyetem tanári karának reprezentációs igényeit kielégítő színházterem az eredmény. Tökéletesedik a szegedi Honvéd téri templomnál kipróbált forma: a padsorok több oldalról, egyenletesen szétosztva teremtik meg a jó látási viszonyokat.

A szószék, az úrasztala egy kiemelt „színpadra” kerül, de ráadásként itt még néhány pad is található mellette kétoldalról – minden bizonnyal a gyülekezet előkelőbb tagjai számára. A színház tökéletessé válik, az istentisztelet kétdimenziós síkbeli látvánnyá egyszerűsödik.

Sokkal érdekesebb a megépült templomnál az az alternatíva, amely legyezőszerűen szétnyíló formát alkalmaz a sarkon való beforduláshoz. Ez a tömeg és alaprajz a mozgást próbálta volna becsempészni az épület terveibe, az egyetem azonban Borsosnak minden előremutató, a merev hagyománykövetéstől elszakadó javaslatára nemet mondott. Így valójában amikor Borsos Egyetemi templomáról esik szó, tudatában kell lennünk, hogy ez nem a kitűnő építész akaratát, művészi hitét tükröző mű. De hát mindez 1938 és 1941 között történt. S a szerencsétlen sorsú épület drámája még ezzel sem ért véget. A háború után más célra használták fel.

BORSOS DÍSZÍTŐMŰVÉSZETE

Borsos építészeti hagyatékában fennmaradt tervei, vázlatai között szép számmal találhatók szerkesztett és szabadtéri vázlatok, részlettervek. Különösen nagy gondot fordított fiatal korától kezdve a díszítmények kidolgozására. Ezek a festett, sgraffito, kőbe faragott, üvegablakba foglalt, kerítésrácsból hajlított, kerámiába nyomott vagy éppen téglából kirakott formák, minták kifogyhatatlan alkotókedvről és kitűnő formaérzékéről tanúskodnak. Az idő múlásával díszítőművészete is fejlődött építészetével szoros kapcsolatban.

Érdeemes épületeit időrendben újra áttekinteni ornamentikája tükrében. Ehhez szöveges elemzés talán feleslegesnek tűnik, hiszen gyönyörködtető rajzainak egymás után végigpergetése sokkal beszédesebben mutatja be fejlődését, szándékait, eredményeit.

Az egyes épületek ismertetésénél már láthattuk, hogy Borsos kedvelt építőanyaga kezdettől fogva a téglaváltó volt. Örökölte ezt a középkori építészeti oktató egyetemi tanáraitól, s a századvégnek újra a gótika felé forduló ízlésétől. A tanult mesterfogások alkalmazását tükrözi a tabáni református templom, a szentesi református kör, de már kialakuló egyénisége érződik susáni munkáján. A Ravatalozó lehetőséget biztosított a téglarchitektúra szertelenül gazdag kibontakoztatásához. Mégis a legérzékenyebb, legfinomabb téglafelületekben a legkésőbbi, a szegedi református templomon gyönyörködhetünk. Alig díszített, lágyan ívelődő felületek – szerénység, maradandóság, bölcs megnyugvás.

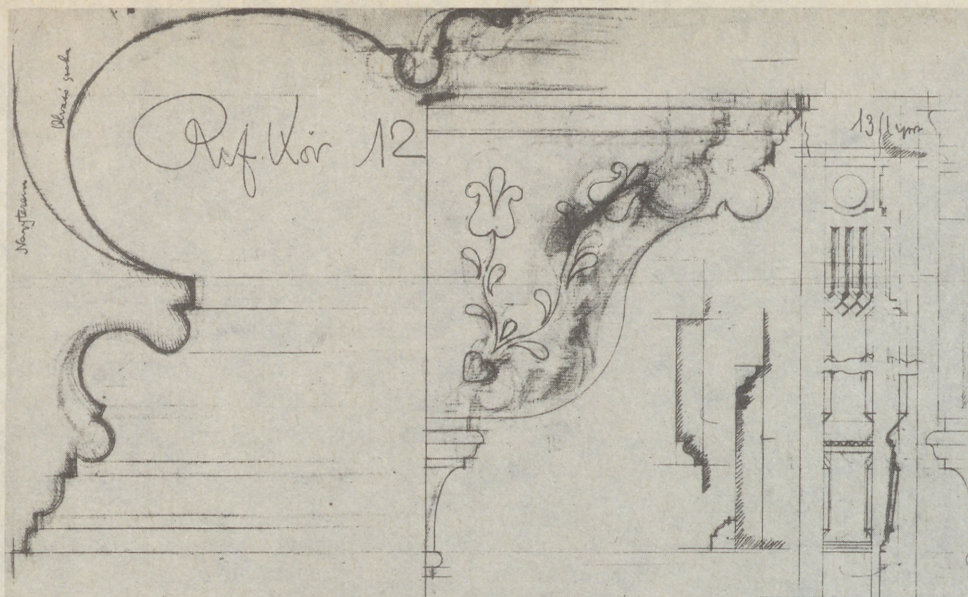
Milyen szenvedélyes ezzel szemben Borsos pályakezdő éveinek díszítőművészete! A téglapárkány, téglaoszlop része az épület szerkezetének – nem enged korlátlan teret az érzelmek kifejezésének. Kitérésre lehetőség a festett dísz, a sgraffito, a vas alakíthatósága, de ezen hagyományos módszerek mellett Borsos kipróbálta a korszerű építőanyag, a beton formálását is.

Borsos az ornamentikát szentesen nem a fontos elemek hangsúlyozására, hanem az üresen maradt felületek kitöltésére használta fel. A református kör festésének módszere és jelentéstartalma nincs összhangban az épület egészével. Mégis figyelemre méltó, hogy a féktelen életerőt, a virágban rejlő magot, az új élet lehetőségét és annak újra és újra kifejlődő, egymásba kapcsolódó láncolatát érzékeltető burjánzás hogyan tölti ki az építészeti által megszabott, körülhatárolt területet. Úgy, ahogyan a szerves élet is kitölti létének határait.

A szentesi kísérlet a susáni templomon érlelődött alkalmazható módszerré, lényegre törő, hangsúlyozó szerepűvé. Itt már csak az üvegablakok finom hálózatát keretezi

70
71
72

70

virágfonatos díszítés. A növényi minta geometrikus formákkal ötvöződik, mely így közvetlenebb kapcsolatot eredményez a dekoráció és a műszaki létesítmény között.

73 Ám itt nem pusztá dekorációról van már szó. Az egyik üveglakban a szögletes hal-szálka mintából egy szép hármás életfa-kombináció bontakozik ki. Az ablak alsó felében két sudáran felszökkenő virág tör a magasba. Köztük egy kisebb, de annál erő-

71

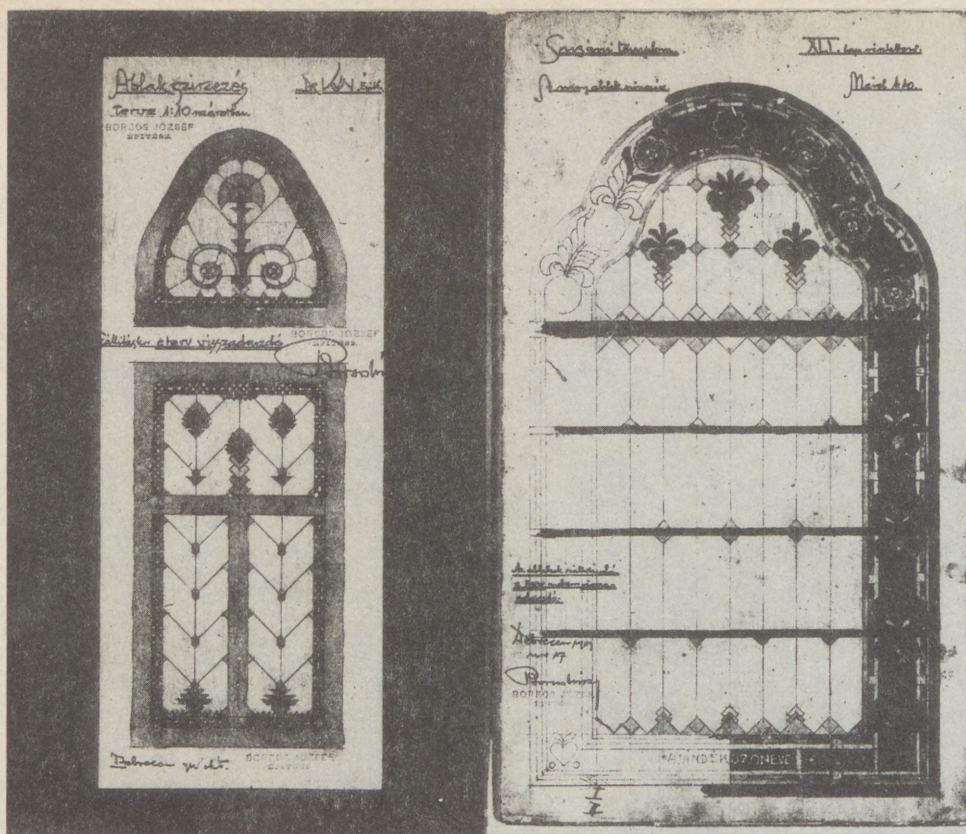

teljesebb fa kel életre. A felső ablakba, a boltozott felső világba már csak ő jut el – két ellentétes spirálkarból kinyíló szegfű formájában. S nem hagyhatjuk említés nélkül itt sem a homlokzat hármass fülkék és téglapártázatát díszítő sgraffitókat. Itt ismét a lényeges pontok kiemelését láthatjuk.

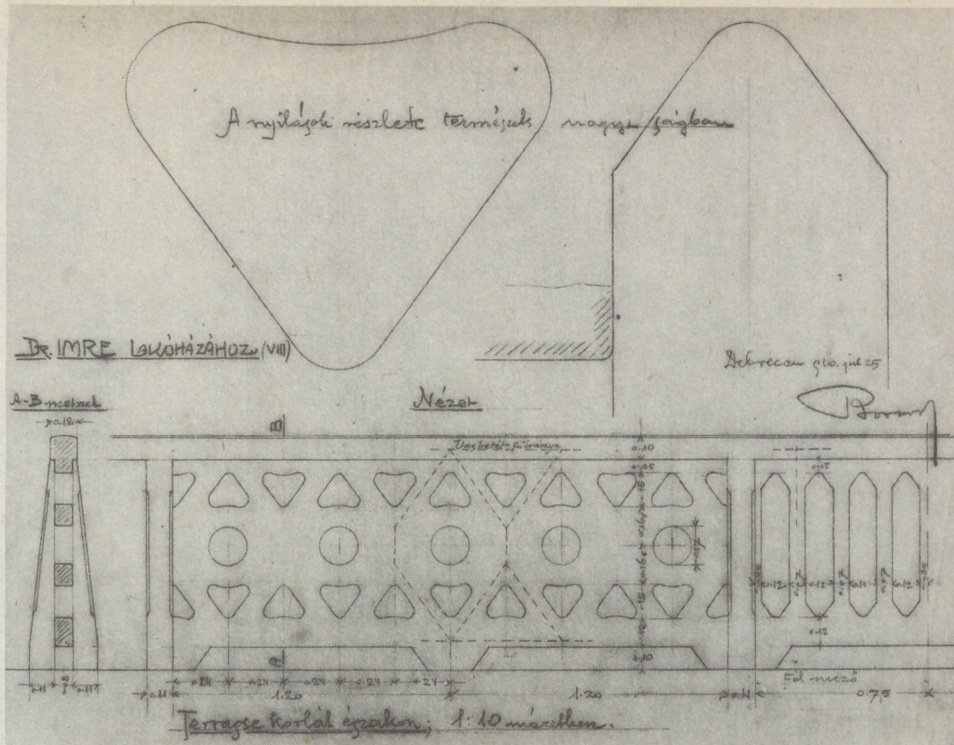
Kis kitérőt tett Borsos a beton alkalmazása felé, amikor áttört mintás beton mellvédet, teraszokat tervezett a tízes évek elején a Rendőrségre, a Simonyi úti villára és dr. Imre József kolozsvári házára. Természetesen a beton más lehetőségeket enged, s az akkoriban tett bátortalan lépések messze elmaradnak attól, amit a modern építészet ennek a rideg anyagnak a képlékeny alakításával el tudott érni. Borsos sem hasz-

- 74 nálta később az áttört díszítésű mellvédeket, bár próbálkozásai nyomán talán érdekesebb eredményre juthatott volna, mint az az Imre-házon látható. Érzékelhető még a virágminta lágy formálása, de erősen geometrizáltan, s egyforma ismétlődésben. Márpedig a monoton sorolás távol állt Borsos világától.

- 75 Nézzük csak meg a Rendőrség részleteit! Az áttört díszes beton erkély alatt egy olyan kapu áll, amely egymagában a díszítőművészet egész kelléktára. Pazar színvilágú színes üveglak, a geometrikus vonalakból kibontakozó virágszegélyezéssel; bronz domborítások a város jelképeivel; a kapu béléteben rovásos faragású kőtáblák; kerámiából készült címer a kapu fölött; s a kapu mögött, a lépcsőház vaspálcákból hajlított korlátja. Két új technikával gazdagodott Borsos munkája: a kőfaragással és a vasmunkával. A kőtáblák mindegyikéről életnagyságú mintarajzot készített, melynek
- 76 alapján pontosan az ő elképzelései szerint faraghatták ki pásztorfaragásra emlékeztető mintáit. Itt a geometria és szabad formálás viszonya megváltozott: apró mértani szerkesztések alkotják a nagyobb, szabadabb kompozíciót. A technológiának ez felelt meg, s Borsos ezt jól tudta.

78 A vasrácsok technológiája is jól illett az építész formavilágához. A pálcá változato-

san hajlítható, ívesen, sarkosan, a vége laposra kalapálva tetszőleges alakúra reszelhető. Kapcsolatai hegesztéssel, szegecseléssel könnyen kialakíthatók. Mindezek együtt kitűnő adottságok ahhoz, hogy a már megismert formálási módszert kiteljesítsék. A mértani szövevényű rács rúdjai a végükön felpuhulnak, felszabadulnak a kötöttség alól, növényekké alakulnak át. Ez a metamorfózis itt ismét három lépcsőben történik meg, mint a susáni üvegablaknál. Alul a derékszögű rácsrudakon már megjelenik egy-két levél. Fentebb, nagyjából a magasság arany metszéspontján, a felszökő száron spirálok jelennek meg, s az indák is egy-egy közös spirálba fordulnak össze. Ennek az egyesülésnek a perdületéből nő ki az a szár, amely legfelül már nyíló virágot tart az ég felé. Az Ary-villa másik rácsa, az ajtó kitekintő nyílását védi. Dús virágmintája hajlított vaspálca, s az ornamentika itt az ablakkeret terének teljes kitöltését szolgálja.

A Ravatalozó kerítése az élettelen vasrudak megéledését példázza. Az egyenes oszlop meghullámosodik, majd életet adó virágba borul. Hasonlóan szépen simulnak az ablakkerethez az épület hátsó bejáratának pálcaívei.

Ha a Rendőrségnél kiemeltük a díszítőtechnikák sokféleségét, akkor a Ravatalozónál ezt még inkább hangsúlyozni kell. Itt találkozunk azokkal a fadaragásokkal is, amelyek a kapukat díszítik. Metszéses szegélyezése, virágmintái Erdély fadaragó népművészetét, gyönyörű kapuit, oromzatait idézik. Amit a Ravatalozón látunk, nem másolás. Egyéni formák ötvöződnek fantáziával és letisztult tudással. Ahogy a szegélyező

79

80

81

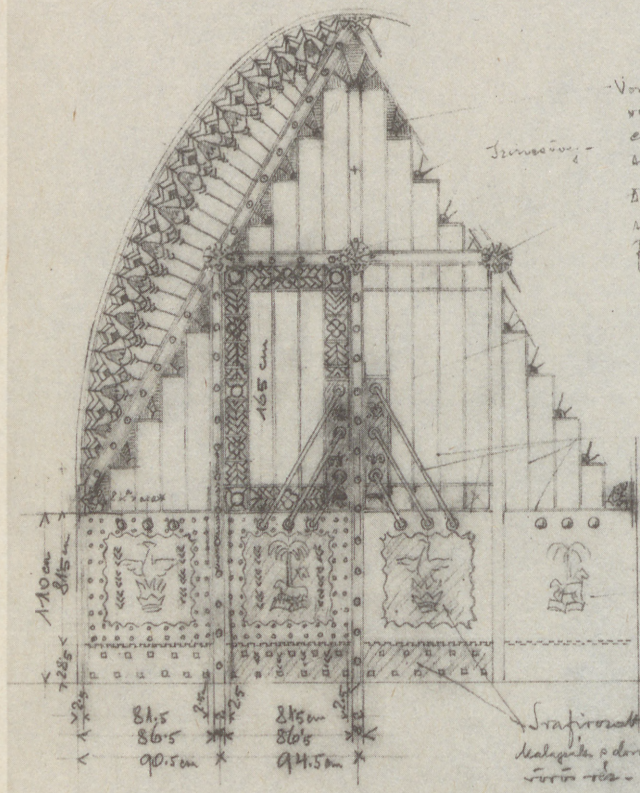
82

83

84

1.

Főbejárati vállkapu -

Vonatok helyén nagy függőleges,
visszafelé is 60 cm-es vályogfal
együtt - természetesen a bejáratnál -
szel.

Dombokra a víz (vagyis
szennyvíz) megfogása is nagy
figyelmet érdeml.

Központi süllyesztés
vagyis

> Az üvegajtó-jelölék
szorított üveg-üveg, üveg-
üveg közötti csatlakozás
is polimerizált üveg-
vagyis

> A víz, amikor pörög
azt a vályogfal magyarázta
Ján Dó, mellette a labirintus
kanyarok magyarázta
Képfeljáró határainak
szorított üveg-
csatlakozás elosztása
szorított üveg-
vagyis

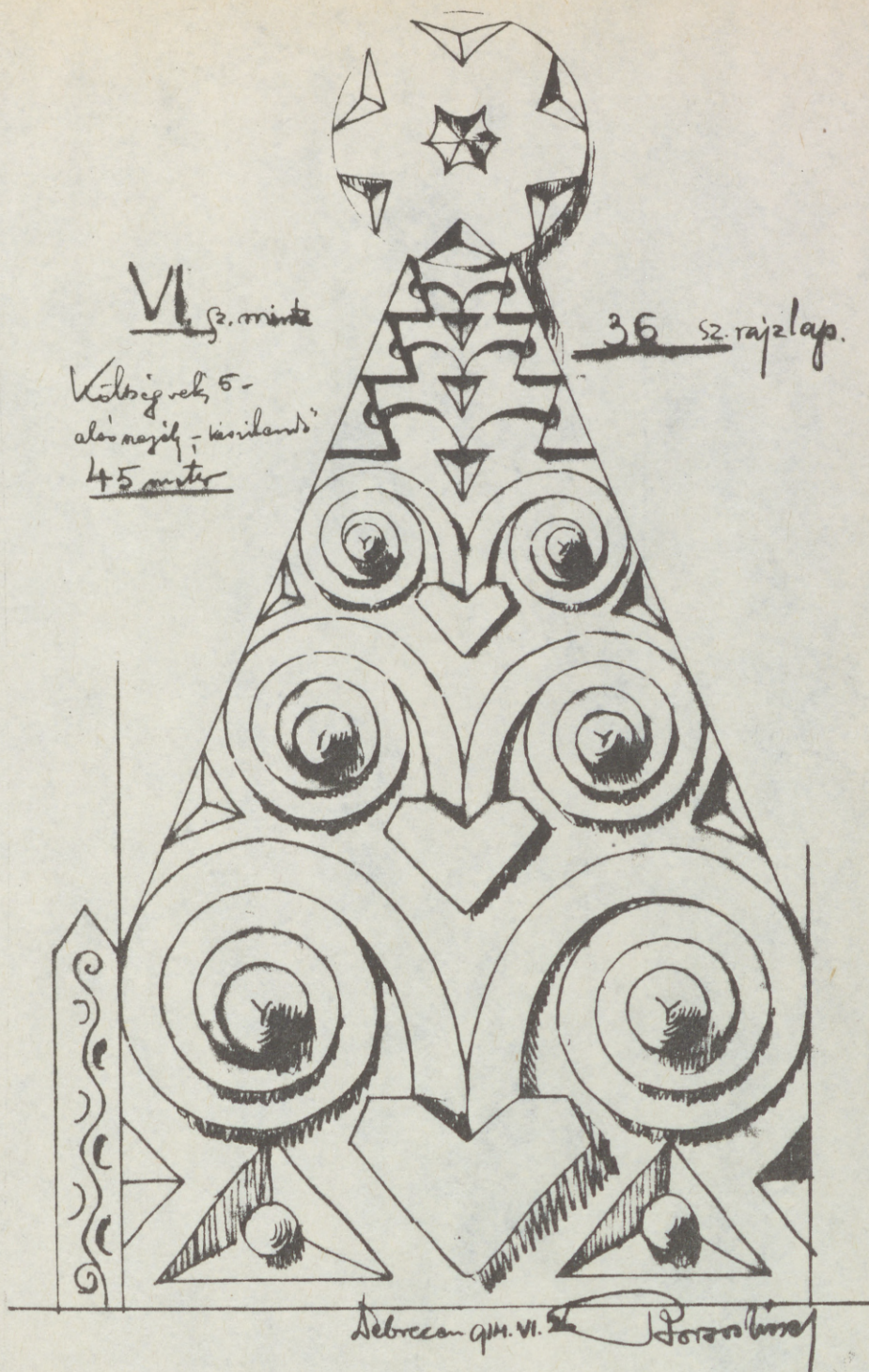
1915. január 22

[Signature]

VI. 2. minta

Kölszigrek, 5-
alsó rész - kőszilárd
45 méter

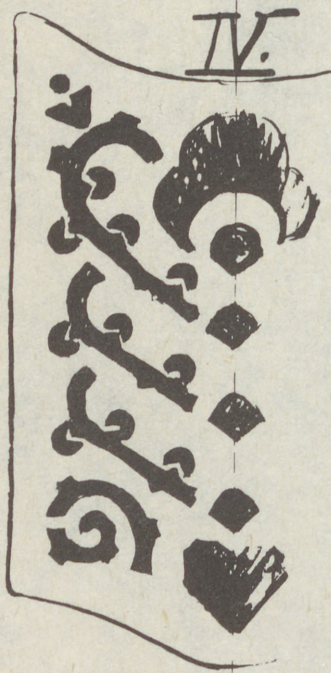
36 sz. rajzlap.

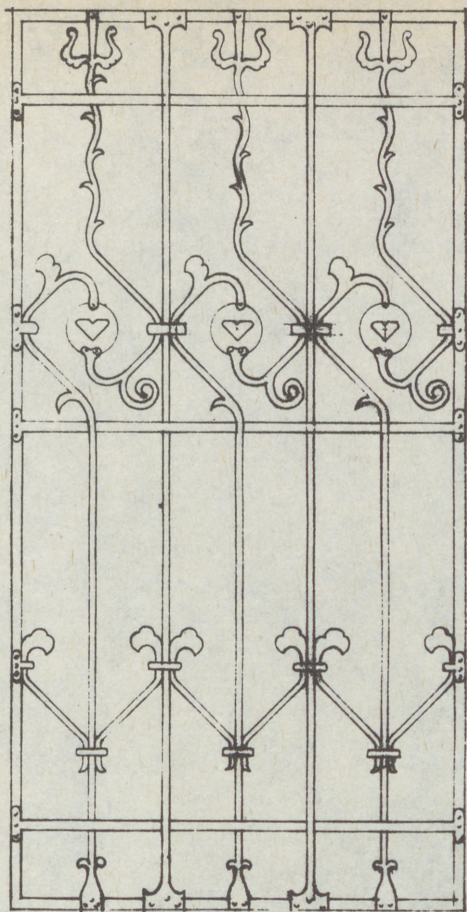

77

78

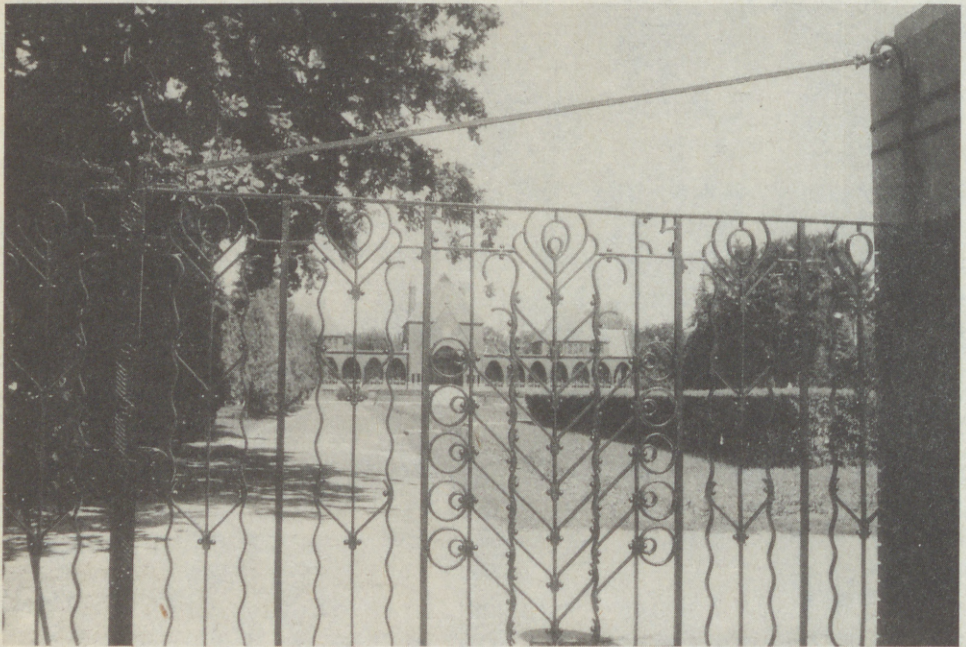
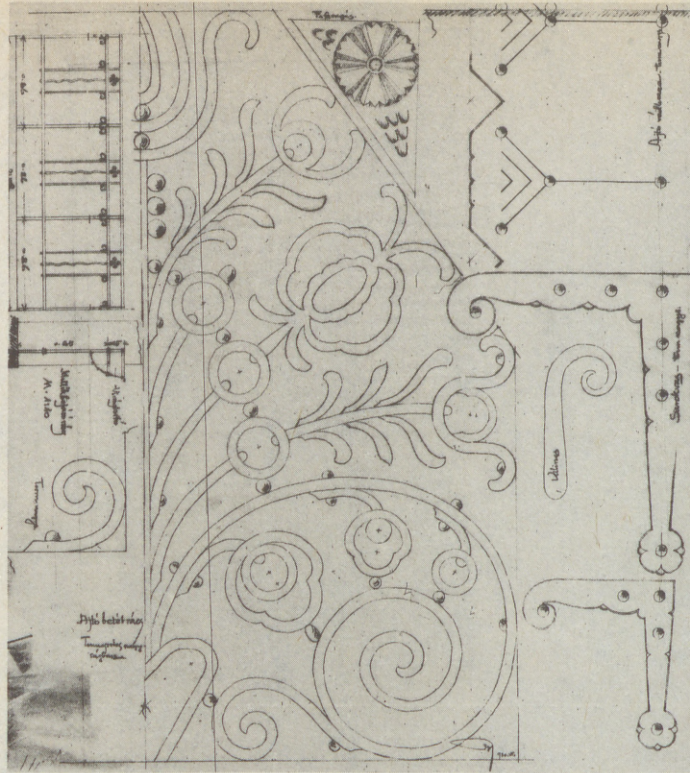

háromszögsáv egy teljes felületi szövetté alakul, s ez a szövet már vele fordul a növény spiráljával, az már felismerhetően Borsos műve. Az erdélyi barangolások, a népművészet tanulmányozása adta kezébe a módszert, amely itt nemcsak a részleteknél, de az egész épület tömegformálásánál is érezhető.

A Ravatalozó a legjobb példa arra is, hogy Borsos mennyire ügyelt a részletekre. Megemlíthetjük még például a szegedi Honvéd téri templom toronycsúcsát is, melyet 85 ugyanolyan gondosan tervezett, mintha szemmagasságban állna. Részletérzékenysé-
gére mégis a legjellemzőbb belsőépítészete, bútortervezése. Ebben a műfajban mind-
végig ragaszkodott a népművészeti ihletésű faragott, sötét színű bútorokhoz. 86
Maga tervezte templomainak szószékét, padjait, lámpáit is, mindig az anyagnak megfelelő 87
díszítéssel. Ennek köszönhető, hogy tervei az egész és a részletek szép összhangjában
valósultak meg.

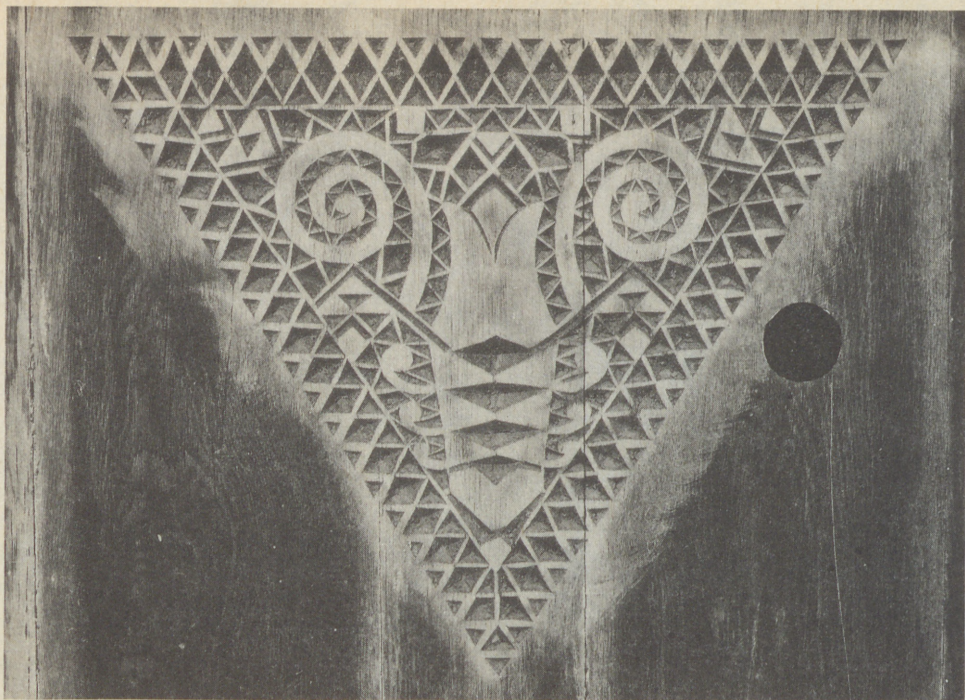
Milyen tanulságokkal gazdagodhat a ma építésze Borsos díszítőművészetének áttekintése után? Először is felismerheti az átalakulás lényegét és fontosságát. Alapvető

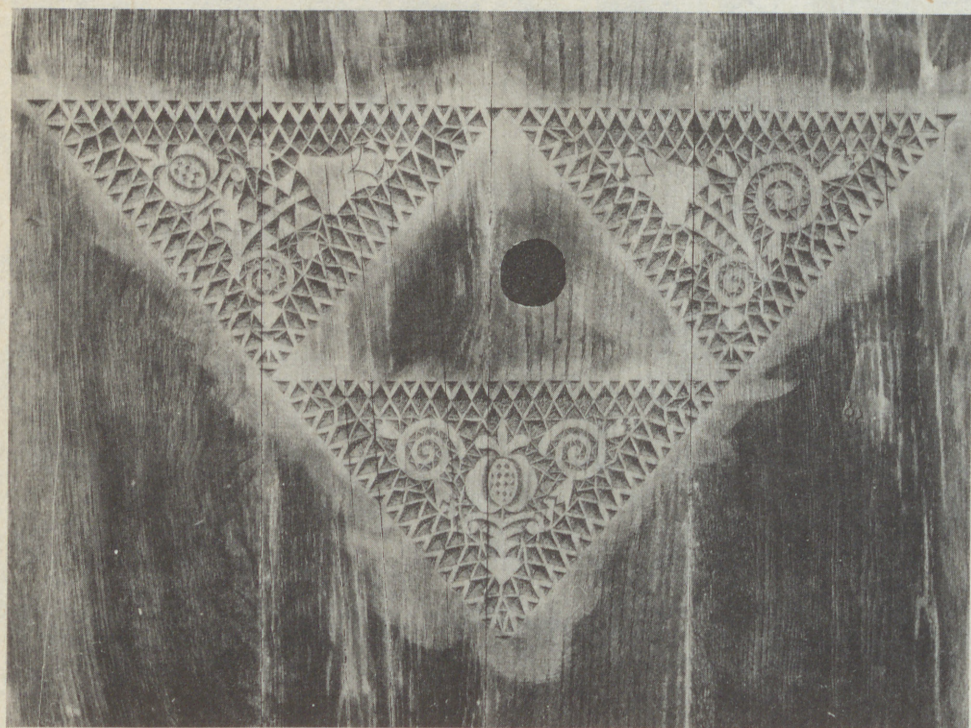

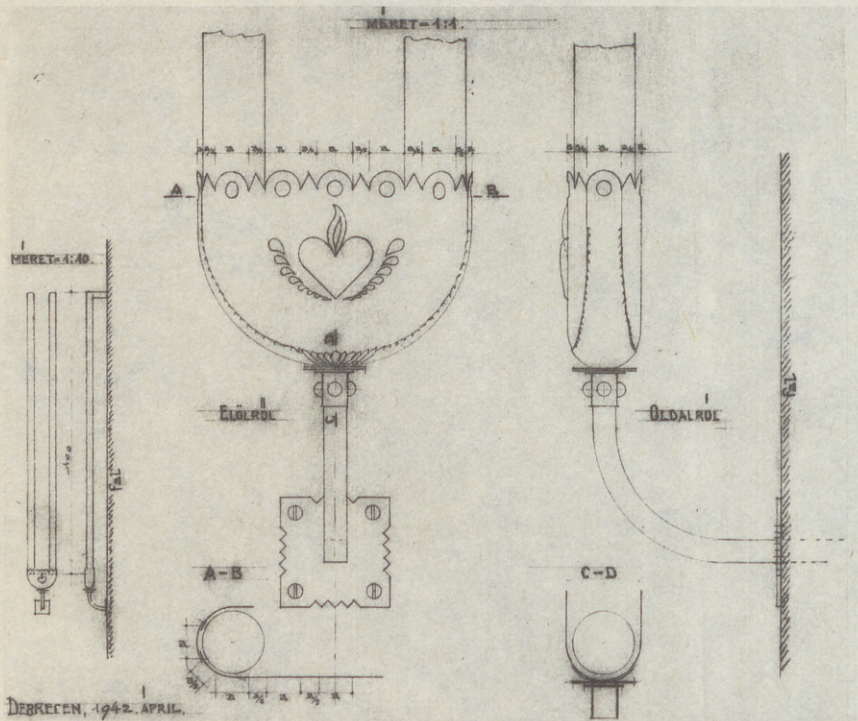
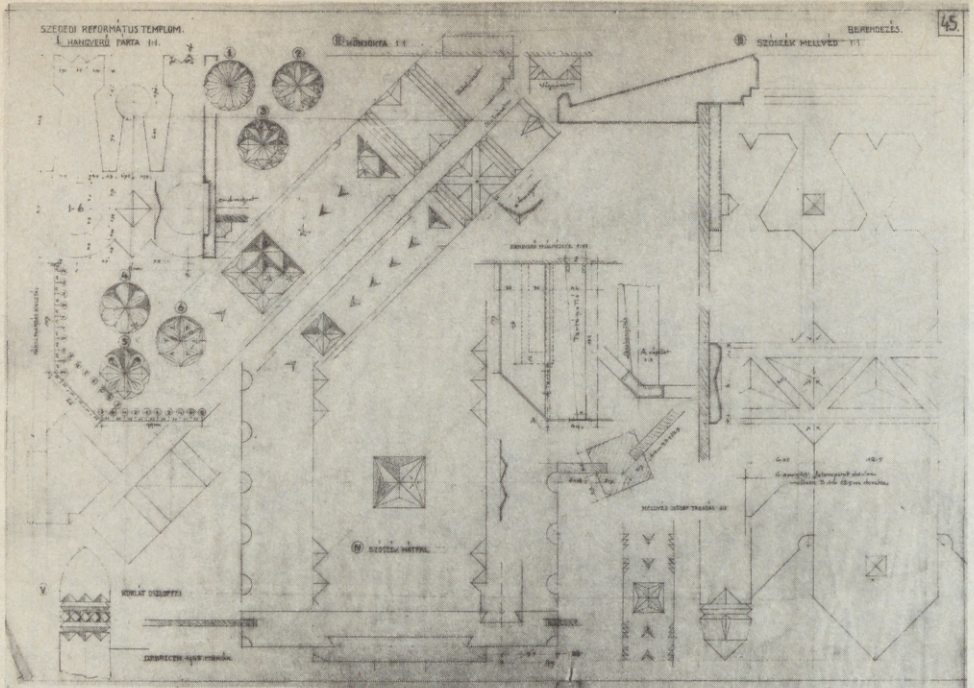
83

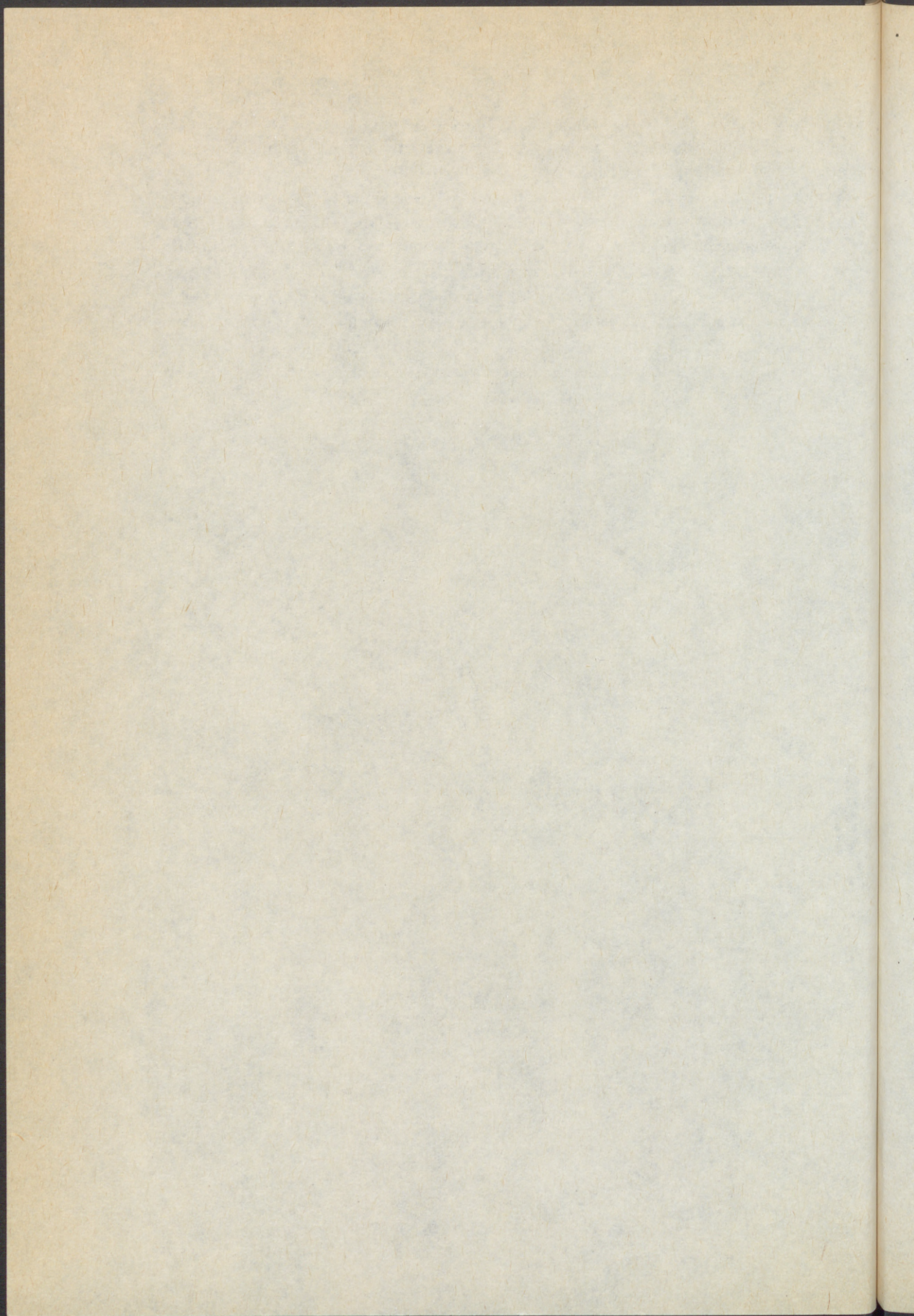
84

eleme ez a mindenkori szerves műveltségnek. Ez az átalakulás, mely fellelhető népek eredetmondáiban, beavatási szertartásokban, magyar népmesék és mondák seregében. Ez az átalakulás a legtermészetesebb egy mesét olvasó gyerek számára. Erről az átalakulásról olvashatunk a Bibliában. Ez az átlényegülés sugárzik népünk művészetéből. S ennek vonásait érhetjük nyomon Borsos munkáiban is. Ne kérdezzük, mennyire volt ez tudatos nála. Bízunk benne, hogy ez a hajlam természetünkél fogva, ösztönösen még bennünk is megvan. A második tanulság az, hogy a díszítés nem felesleges pénzpazarlás. Fontos kifejező eszköz is lehet, ha értő módon használják. A maga elvont, áttételes formáival kifejezhet életérzést, alapvető természeti törvényeket, anyagi és lelki gazdagságot, hazaszeretetet, egy néphez, annak kultúrájához való ragaszkodást. Talán azt is remélhetem, hogy Borsos József művészetén keresztül mai dísztelen építészetünk megrendelőinek, alkotóinak és élvezőinek is felkeltette érdeklődését a részletek iránt ez a rövid elemzés.

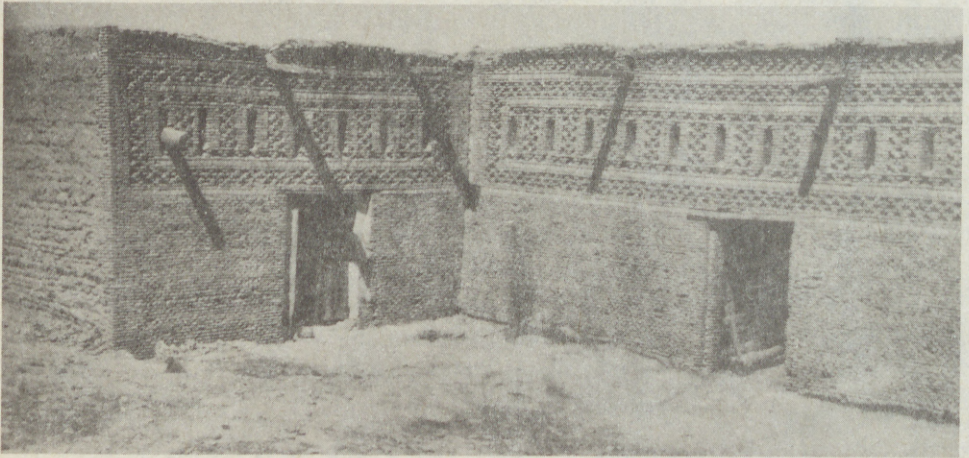
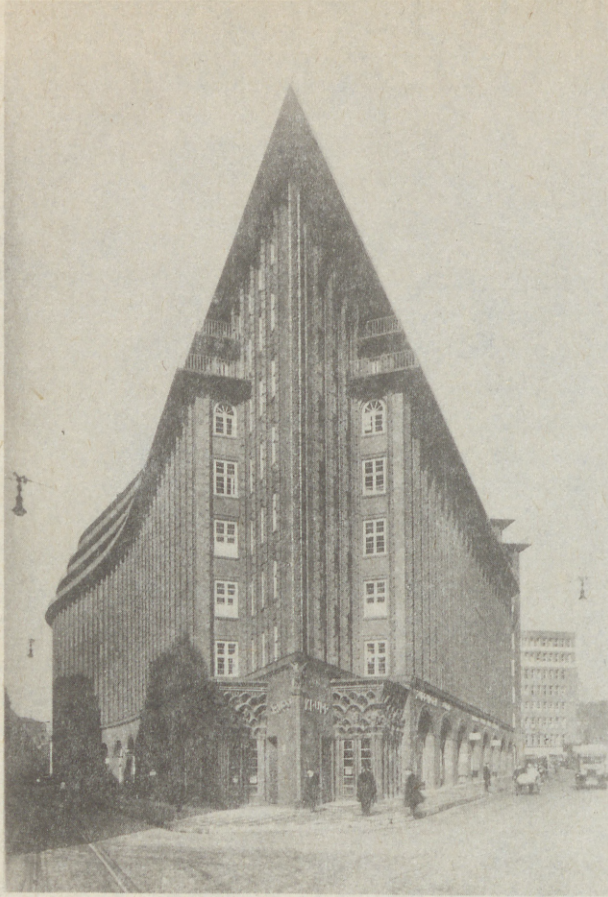
BORSOS HELYE ÉS SZEREPE DEBRECEN ÉPÍTÉSZETÉBEN

Debrecen nagy tehetségű polgármesterének, dr. Vásáry Istvánnak a feljegyzései szerint – mint erre már korábban is rámutattam – a város életében az 1928 és 1933 között eltelt évek voltak a legkiegyensúlyozottabbak a politikai közéletben, s a lakosság helyzetében. A város vezetősége a külföldi kölcsönökből (megvalósított nagy beruházásokkal) eredményesen gazdálkodott, s hosszú időre megalapozta a városfejlődés menetét. Ebben az időszakban valósította meg azokat a városrendezési elképzeléseket is, amelyek tervezője, műszaki irányítója Borsos József volt. Milyen építészeti irányzatoknak adott teret ebben a jelentős korszakában a város? Milyen épületeket emeltek a városterv kiemelt területein: a Nagyerdőn, a Déri téren, s milyen középületek létesültek a két világháború közötti két évtized leforgása alatt a városközpontban? Ezek építéstörténetének feltárása fontos feladat, hiszen Borsos építészetének kísérői voltak. Jelzik a korszak politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális mozgását, megvilágítják Borsos állhatatos, divatirányzatokat kerülő, őszinte művészetét. Ugyanakkor a tanács műszaki osztályvezetőjének toleráns, más művészi irányzatoknak is teret engedő hivatali felfogását is tanúsítják. A Déri Múzeum rendszeres előadásainak számbavételével képet kaphatunk a mainál sokkal elevenebb építészeti, szakmai életről, s Borsos utazásainak, előadásainak csupán a felsorolásával is rádöbbenhetünk, mennyi tájékozódás és tájékoztatás szükséges egy szakma magas szintű műveléséhez. Borsos előadásainak képanyaga még ma is tanít. Ezek révén mérhetjük fel azt is, hol tartott a korszak európai és amerikai építésze.

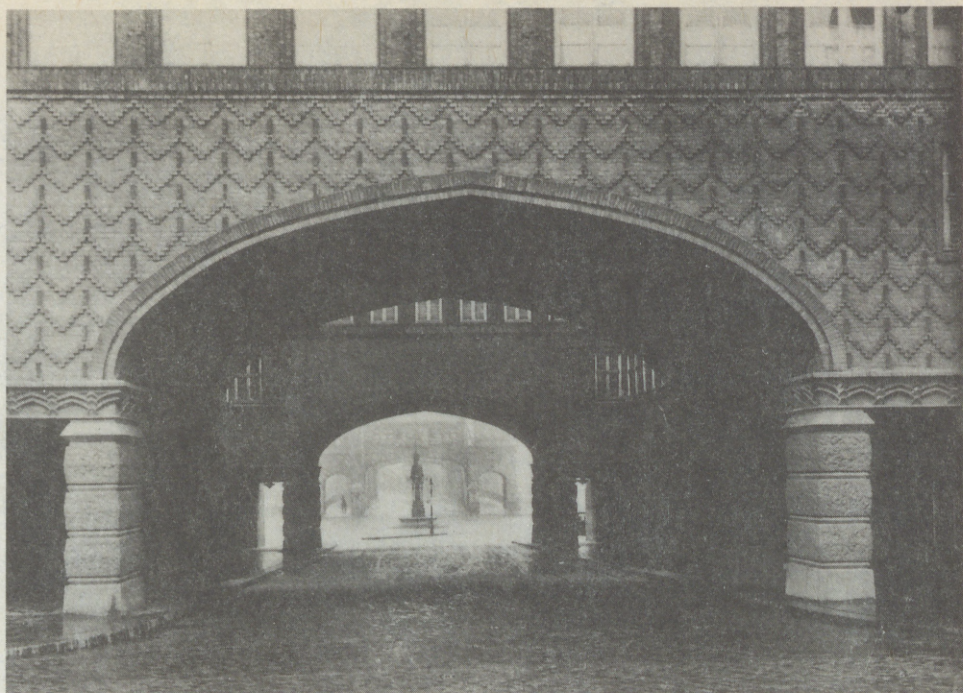
88
89

Am Borsos és mások előadásai révén kortársaik is megkapták a munkához szükséges friss információkat. Ez bizonyára a közvélemény érdeklődését is felkeltette az építészet iránt. A korabeli sajtó népszerű lapjaiban sorra jelentek meg az épületeket bemutató cikkek, hozzáértő újságírók és gyakran építészek tollából. Építészetünk múltját jobbra ezekből ismerhetjük meg.

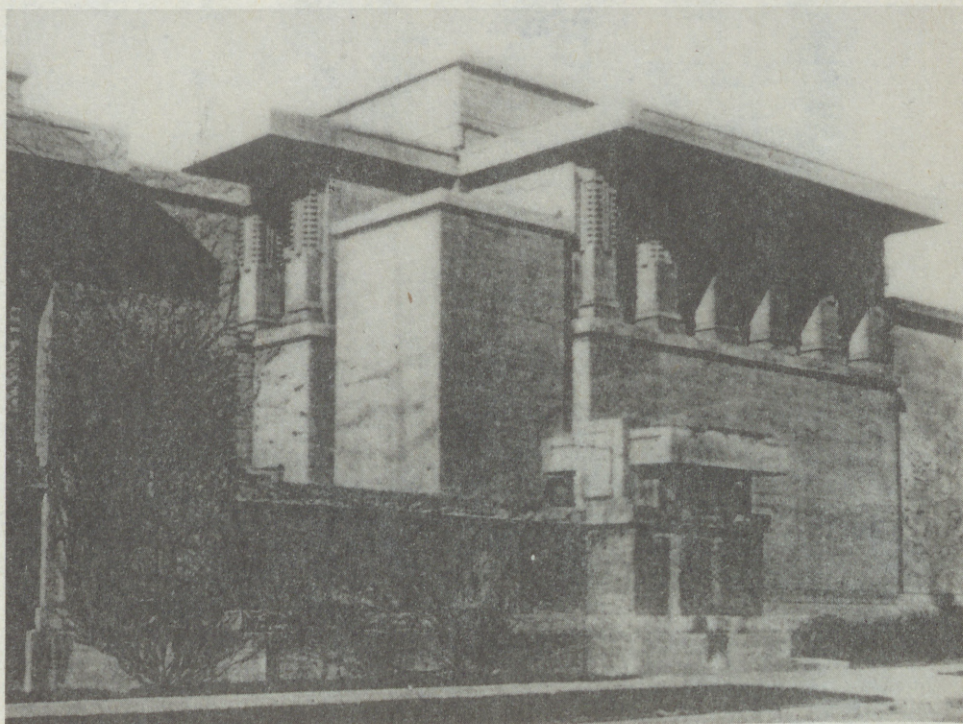
Amikor Borsos József pályáját kezdte, s 1903-ban fiatalon Debrecenbe került, az ország építészetét a késő eklektika határozta meg, mely mozgalmasságával már individualitásra törekedett. Az új eklektikus irányzatok a XIX. század második felének stílusidéző rendjével szemben a hitelesség igénye nélkül használják a történeti elemeket. Az emberek érdeklődése a történeti stílusok iránt csökkent. Az új polgárság reprezentációs igénye művészi formát követelt. A szecesszió előzményeként is felfogható Korb-Giergl-féle építészet a részleteket szabadon kezelte, de zárt tömegű épületeik még historizáló kompozíciót alkottak.

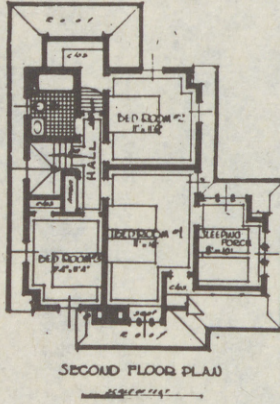
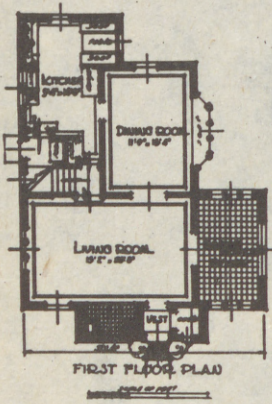

89

111

Debrecenben, a „kálvinista Rómában” ez a neobarokk sajátos formában jelent meg.³⁶

A barokk az ellenreformáció jelképe volt, s a város ragaszkodott klasszicista hagyományaihoz. Ezért keverednek jeles középületein a barokk és klasszicista formák.

Borsos első mestere Korb Flóris volt, 1899-ben az ő irodájában kezdte pályáját. Röviddel Borsos debreceni letelepedése után Korb nagyszabású feladatot kapott itt, s ekkor korábbi beosztottjával, mint városi építésszel került munkakapcsolatba.

1912-ben két egyetem felállítását mondta ki az országgyűlés. Az egyiket Pozsonyban, a másikat Debrecen székhellyel. Erről így értesít a korabeli sajtó:³⁷

„Debrecenben, a százezer lakosú városban negyedfélszáz éves háromfakultású Akadémia működött, így tehát megvolt az alap az egyetem kiépítésére.

Az Akadémia az egyetem létesítésével megszűnt és helyébe a tudományegyetem három fakultása, a református teológia, jogi- és bölcsészeti kar 1914-ben megnyílt. A negyedik, orvosi fakultás részére otthont kellett építeni...

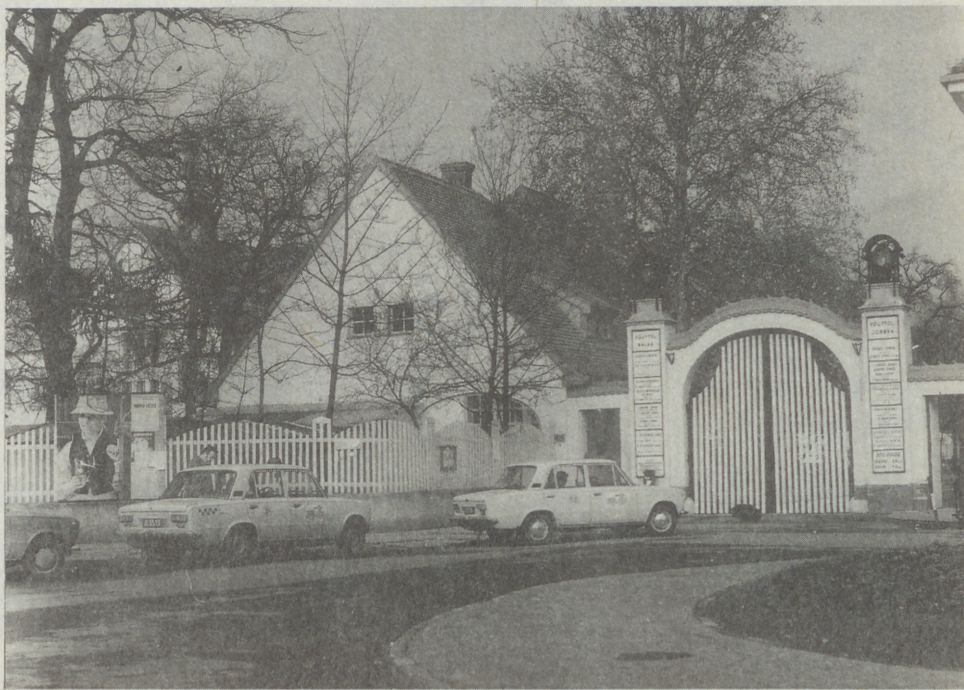
A tervek 1913-ban elkészültek, és 1914 tavaszán az orvosi kar építkezése is megkezdődött. A terveket *Korb Flóris* műépítész készítette, és ő vezette az építést is.

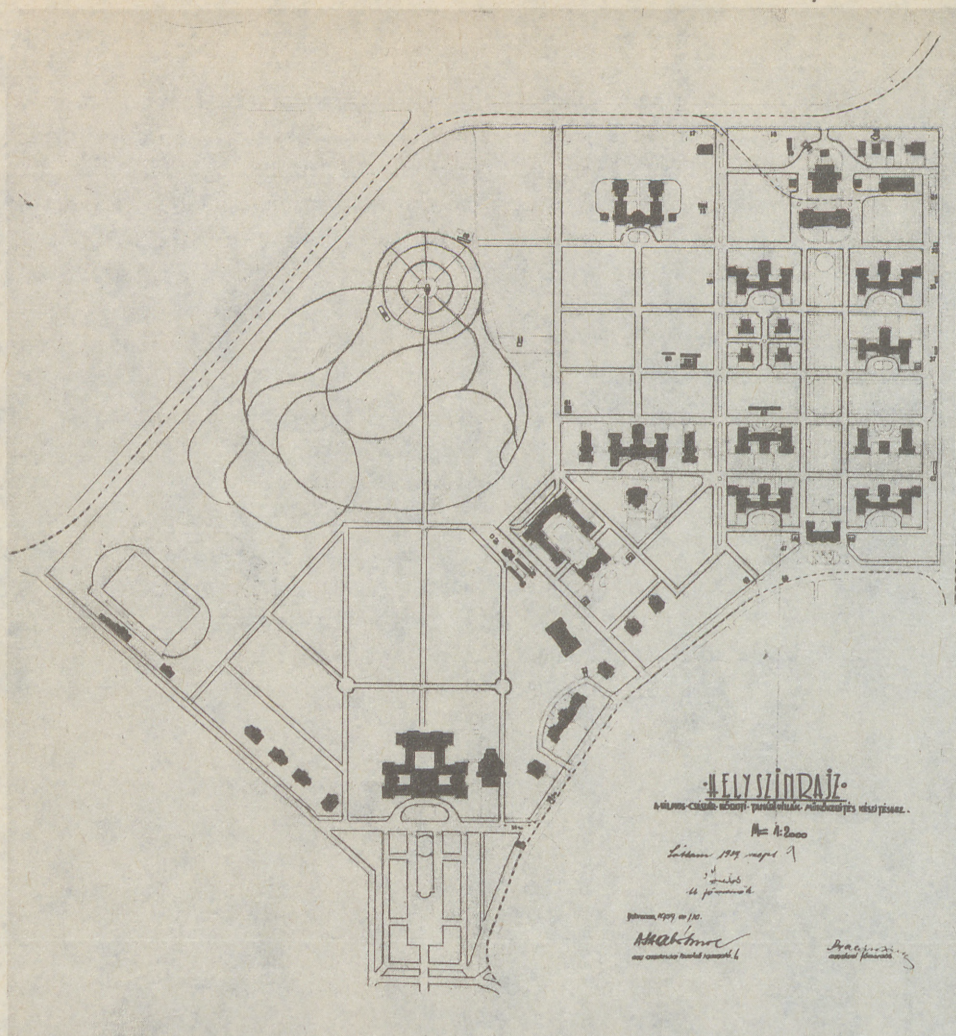
A klinikákat a háború alatt felépítették, és 1918. október 25-én meg is nyitották. A forradalom alatt nem történt semmi. 1923. év szeptemberében a belgyógyászati és sebészeti klinikákat, a röntgenintézetet, főző- és mosókonyhákat, a gépházat átadták a használatnak. 1924-ben a gyermekklinika és a bonctani intézet, 1925. évben a sze-

90

91

90

mészeti, bőr- és bujakór-klinikák, 1926–27-ben az elmegyógyászati és nőgyógyászati klinikák befejezésére került sor.”

A klinikák befejezése után hozzáfogtak a központi épület építéséhez s úgy tervezték, hogy 1928 szeptemberében át is adhatják. A nehéz gazdasági viszonyok miatt az épület csak 1932. évre lett kész.

- 92 Ez a palota a mai Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen város legnagyobb és legszebb palotája. *Korb Flóris*, a mester nem érthette meg műve befejezését, mert 1930-ban meghalt.

- 93 Az egyetemhez illő szellemben tervezte Györgyi Dénes a tanári lakásokat 1929-ben. A professzorok házai, melyek kisebbfajta kastélyoknak tűnnek, belül jól szervezett, bár mai szemmel nézve kissé terjengős lakásokat rejtnek. A homlokzat még erő-

sen formalista, s a félkörös épülettömegek egyaránt tartalmazhatnak lépcsőházat, ebédlőt, háló- vagy gyerekszoba zárt erkélyét.

Az egyetem neobarokk épülete 1932-ben készült el, s ezzel egy 1914-től tartó, hosszú, majd két évtizedes építési folyamat zárult le. Mégis, ezalatt a hosszú idő alatt az országban egyedülállóan egységes egyetemi klinikatelep épült historizáló modorban. Jó funkcionális rendszere – pavilonokat összekötő föld alatti alagút – csodálatosan simul az erdei környezethez, s romantikus, dús fantáziával, gondos részletképzéssel megtervezett historizáló épületei vonzóak, emberségesek, barátságosak. S ez egy kórháznál óriási érdem.

A két évtized alatt azonban a neoeklektika fölött elszállt az idő. A szecesszió, Kós Károlyék mozgalma frissítő hatású volt a tízes évek elején. 1914-ben – a klinikatelep elkezdésekor – Borsos már a maga útját járta, amikor a Rendőrséget tervezte. Debrecen szelíd, visszafogott neobarokkja azonban olyan népszerű volt, olyan jól megfelelt a klasszicista környezet igényeinek, mértéktartóan élénkítve azt, hogy maga Borsos is visszatért hozzá a maga egyéni módján. Az Ary-villát az Imre-villa és saját háza építészeti ellenpólusa után tervezte.

- 94 1923-ban Györgyi Dénes és Münnich Aladár is ezt a stílust választotta a Déri Múzeum tervezéséhez, hiszen a polgárság a Nagytemplom és a Kollégium szomszédságában összhangot kívánt teremteni a klasszicizmussal. Az épületet így zárt tömeggel, nyugodt, síkszerű homlokzattal tervezték meg, melyet nem bontanak fel rizalitok, oromzatok. Csak a bejáratot hangsúlyozza egy kupola, mely kör alakú teret fed.

Az épület kompozíciója a német fejedelmi barokk nyaralókastélyok mintáját követi. Gondoljunk csak a potsdami Sanssouci-kastélyra. A Déri Múzeum négyzetes alaprajza három belső udvart vesz körül irodákkal és az emeleten kiállítótermekkel. A középső üvegfedésű nagyteremben látható Munkácsy Ecce Homo című festménye. Alatta a nagy előadóterem kapott helyet. Ezeket a bejáráttal a kör alakú előcsarnok kapcsolja össze, melynek perspektíváját a lépcsők tágítják. Az épület előtt Borsos tere kitűnően folytatja tovább a kompozíciót. A tér mélyülése követi a terepadottságot, az egykori Pap tava helyét, s így Debrecen alighanem legszebb tere tárul a látogató elé.

Idézzük fel, mit írtak a múzeumról 1933-ban:³⁸ Déri Frigyes „élete végén hatalmas gyűjteményét a magyar államnak hagyta azzal a kikötéssel, hogy osztatlanul a legmagyarabb vidéki egyetemi városba helyezték el. A kormány Debrecent választotta”.

„A múzeumot 1930. május 25-én országos ünnepségek keretében nyitották meg. A közönségnek annyira eltalálta a rendezés az ízlését, hogy tömegesen szemlélték a szép gyűjteményt.”

A Déri tér déli lezárásaként épült 1929-től 1931-ig a posta Münnich Aladár tervei szerint. 95

A város igényeit így fogalmazták meg:³⁹

„A múzeumépület létesítésére és az előtte elterülő tér artisztikus kiképzésére Debrecen városa jelentékeny áldozatokat hozott, és így méltán kérhette, hogy a Déri teret lezáró postaépület olyan artisztikus és a környezetbe beleillő külsőt nyerjen, mely a tér kialakításának megfelel.

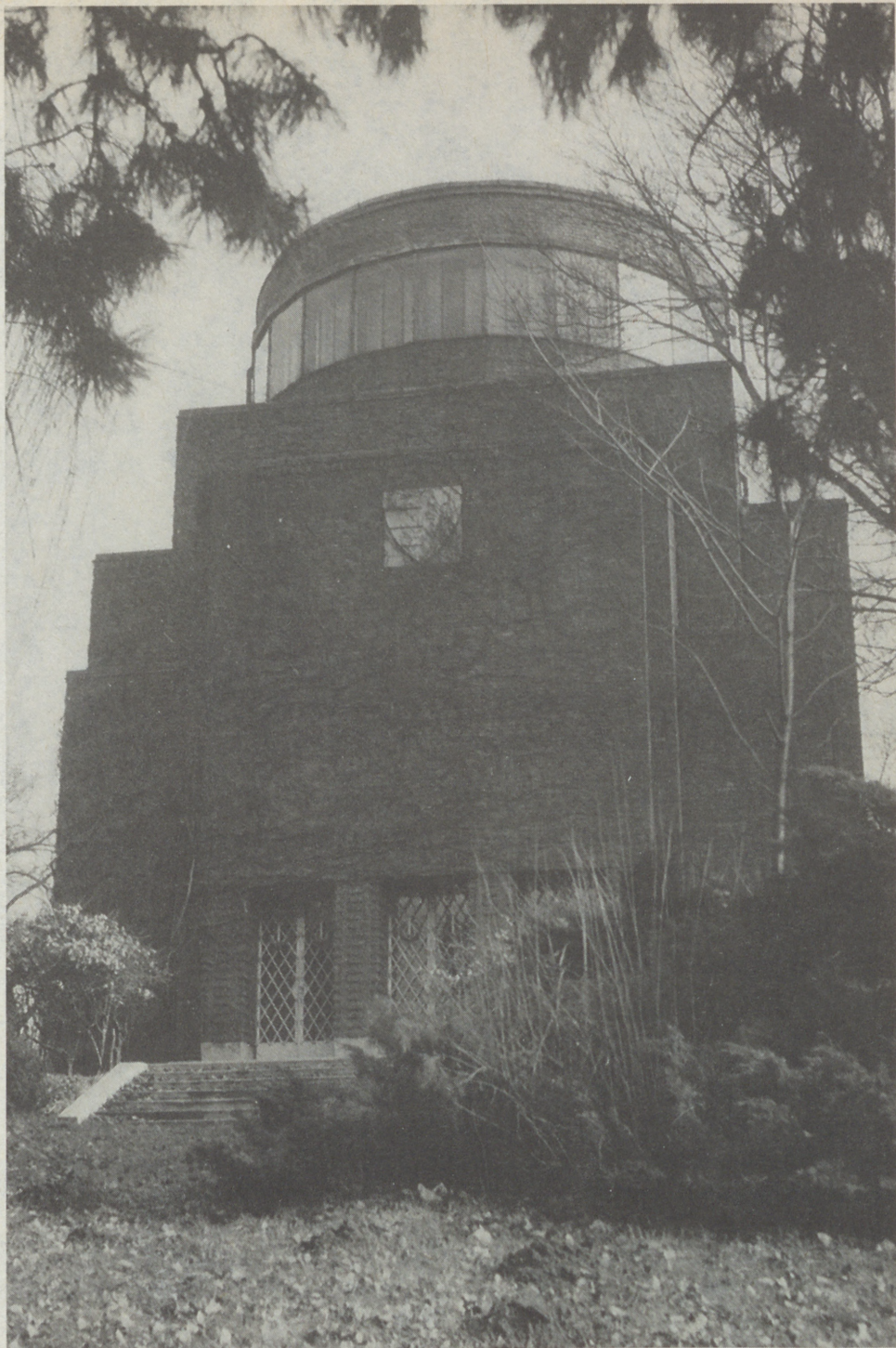
A közelben levő monumentális Nagytemplom, az ódon Református Kollégium és az ezekhez hangolt Déri Múzeum megszabták a Postapalota klasszicisztikus jellegét is, és Münnich Aladár tervező műépítész mesteri kézzel olvasztotta bele a környezet egységes harmóniájába ezt a monumentális épületet, gondosan ügyelve arra, hogy a nagy épület a jóval kisebb Déri Múzeumot ne nyomja el, hanem kiforrott, egyszerű ritmusával nyugodt keretet biztosítson annak.

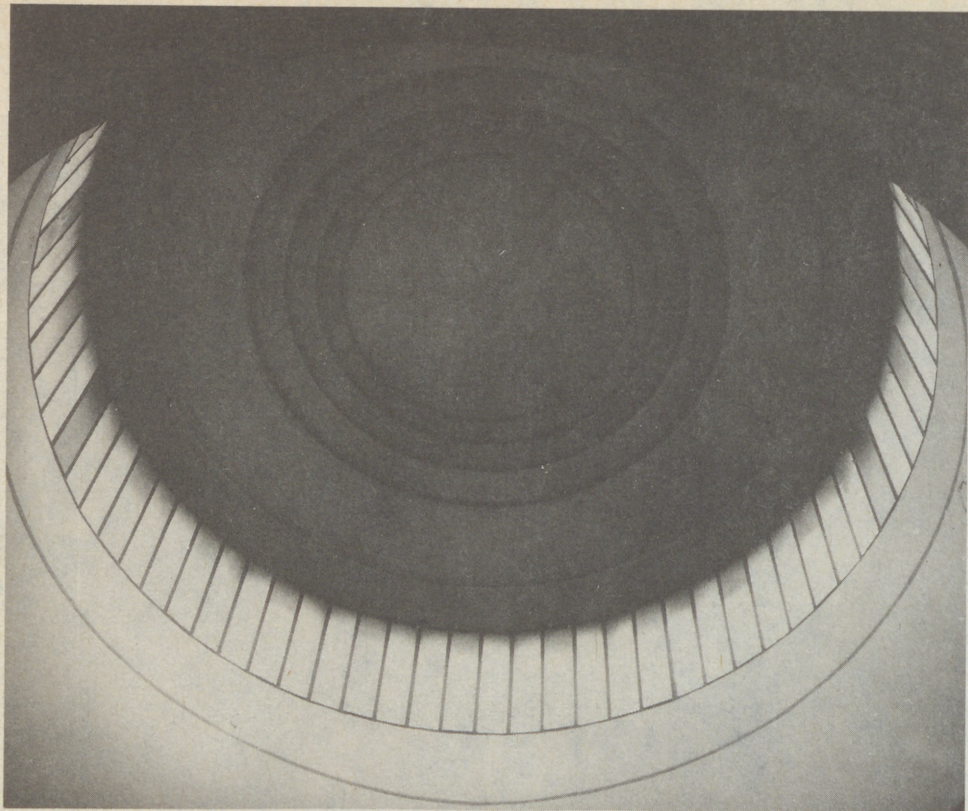
A postatelek teljesen szabálytalan volt, a szabályozáshoz kérte a város, hogy a Hatvan utcából a postatelken át bepillantás nyílják a meglehetősen elrejtett Déri térre, viszont a nyitandó utca mentén egy már felépített modern bérház tűzfalai és függőfolyosói éktelenkedtek. Szükséges volt még, hogy úgy a Hatvan utcában, de főleg a Déri téren az épület legalább három emelet magasságban képeztesse ki, hogy így a megnyugtató utcaképnek és egységes térhatásnak egyik fő faktora, az azonos párkánymagasság legyen létesíthető.”

Közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy a városnak ezeket a rendkívüli gondosságot jelző igényeit minden bizonnyal az akkor már műszaki osztályvezető Borsos fogalmazhatta meg. Folytatva a leírást:

„A Déri térre vezető utca létesítésénél a tervező a régi városképekből ismert hangulatos kapuboltozatokat használta, melyeket földszinti magasságban tartott, hogy a szomszédos tűzfalak mögött éktelenkedő régi gangokat szem elől eltakarja. A kapuáthidalásokból megkapóan érvényesül a Déri Múzeum épülete, és viszont a Déri Múzeumtól a postaépület felé zárt egységként mutatkozik a tér déli oldala.”

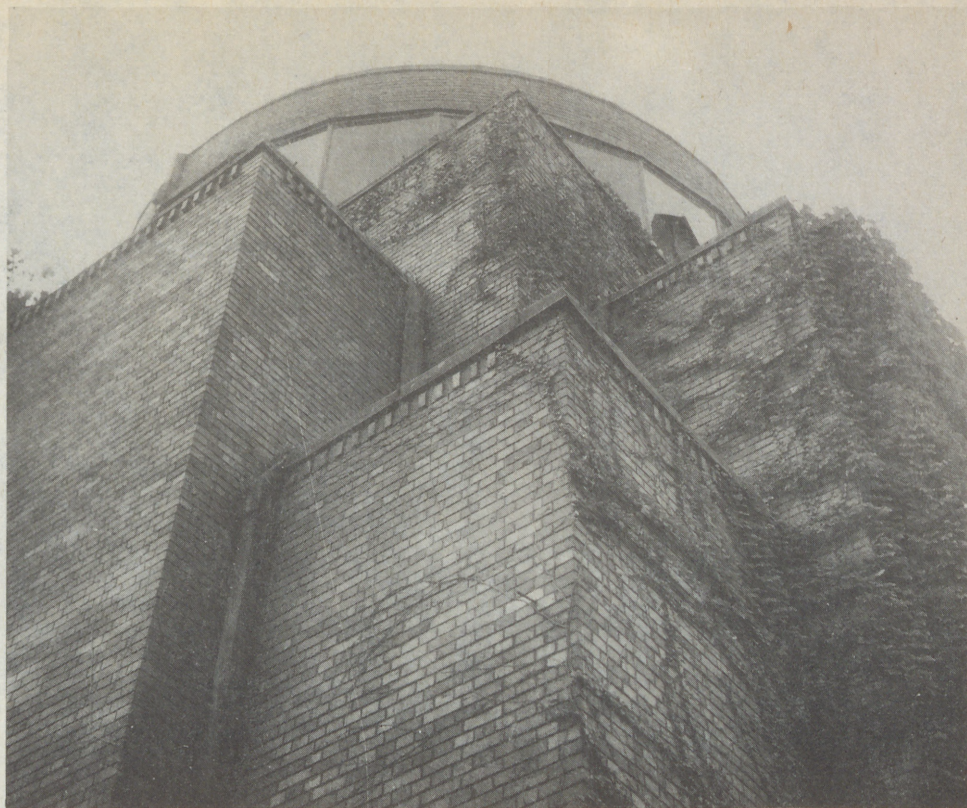
1932 novembere és 1933 októbere között épült fel a tér negyedik, nyugati oldalát lezáró Nemzeti Bank-székház Hübner Tibor tervei szerint. Az épület ugyanúgy a meglévő környezetbe alkalmazkodott, mint a posta, de valamivel mozgalmasabb, ugyanakkor esetlegesebb formaképzéssel.

Az épületben a bank helyiségein kívül huszonnégy lakás is készült. Építése kapcsán egy műszaki érdekességet emeltek ki:⁴⁰

„Az alapozás tiszta vasbetonból készült. Európa legkiválóbb vasbetonszakértője, Folly mérnök, négy vagon vasbetont használtatott fel a Pap tava süppedékes talaja miatt.”

A banképület megszületésével lett teljes az 1923-tól 1933-ig eltelt évtized műve, a Déri tér. Létrehozása három budapesti építésznek, Györgyi Dénesnek, Münnich Aladárnak és Hübner Tibornak köszönhető, de ott sejthetjük egységes alkotásuk mögött Borsos irányító jelenlétét is.

A Déri tér fontos része volt Borsos várostervezési koncepciójának. A múzeumot a város másik kulturális centrumával, az egyetemmel összekötő sugárút nem készült el teljes egészében. Éppen a Déri teret kerüli el. Az eredeti elképzelések szerint valósult

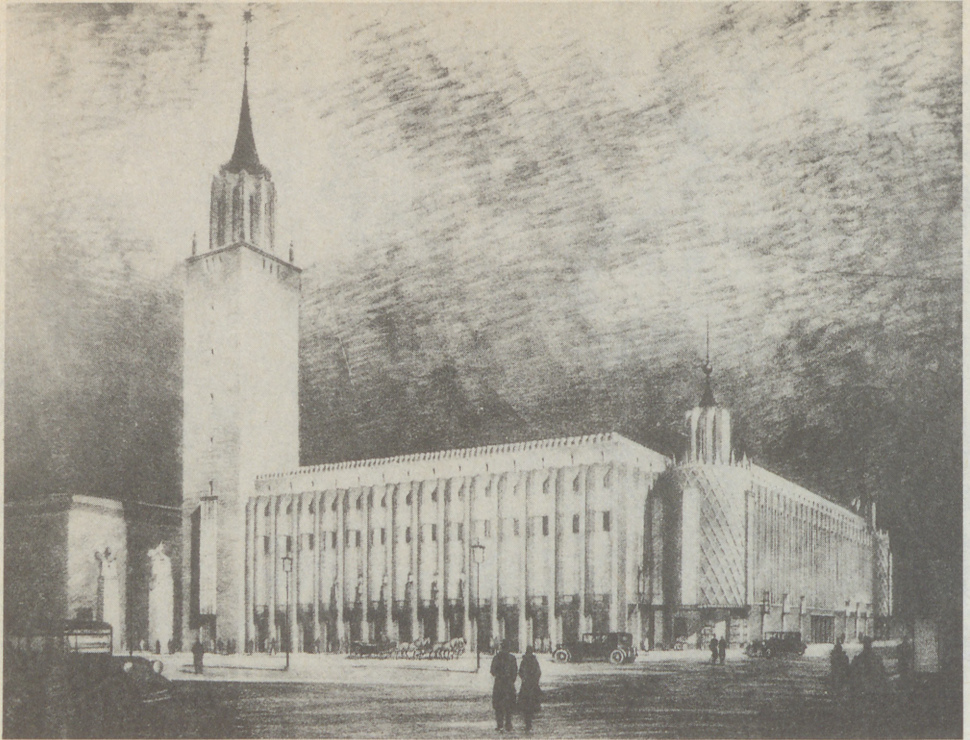
meg viszont Borsos Köztemetője és Ravatalozója, mely 1932-ben a debreceni klinker sikerét hirdette.

1932-re épült fel a klinkertégla másik jelentős műve, a Hősök Mauzóleuma a Honvédtemetőben. Jelentőségét a következőképpen határozták meg:⁴¹ 96

„Az emlékmű a Hősök temetőjében emeltetett. Ott, ahol az 1849. augusztus 2-án az orosz túlerővel vívott debreceni csata hős honvédeknek és a világháború hős katonáinak hamvai pihennek. Ennek az árnyas, hangulatos temetőnek legmagasabb dombján a 49-es csata emlékét megörökítő haldokló oroszánt ábrázoló kő emlékmű állott. Az új építmény emelésére önként kínálkozott ez a hely, hogy Debrecen város lakossága minden év augusztus 2-án, a csata évfordulóján ide zarándokol, hogy a kegyelet adóját lerója a hősök emléke iránt.

Az új emlékmű ünnepélyek megtartására alkalmas tágas mauzóleum. Az emlékmű tervét pályázat útján készítette el a város.”

Dr. Lechner Jenő és Szontágh Pál műve nyert a pályázaton, melyet fel is épített a város. A görögkereszt alaprajzú térben nyolc vasbeton oszlop támasztja alá a négy darab dongát és a csegelyeket, melyek kupoladobot tartanak. Ezen körbefutó kettős üvegezésű ablaksáv adja a csarnok megvilágítását. Az egyszerű, nagy belső tér tömören ösz- 97

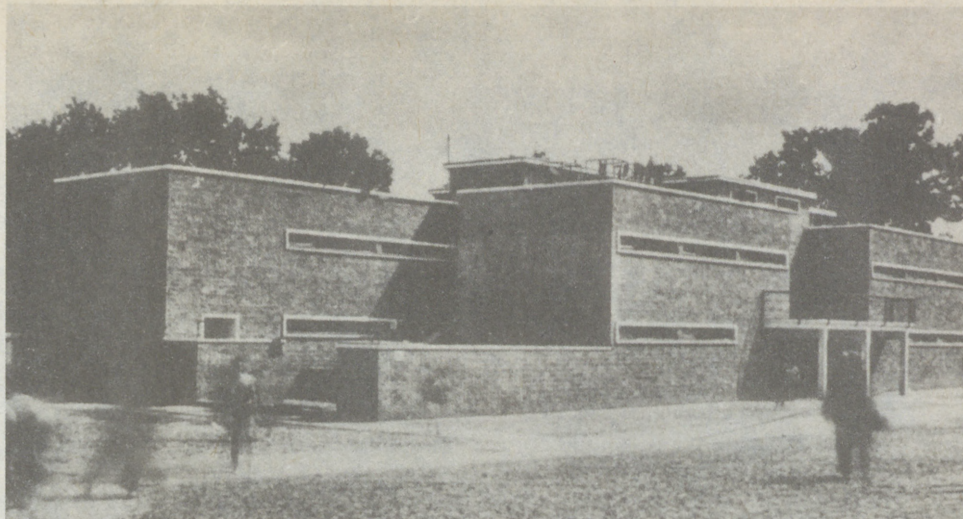

szefogott tömegben jelentkezik, melynek tiszta, mértani elemei az ókor monumentális, lépcsős épületeire emlékeztetnek. Így talált utat a történeti korok idézéséből az új építészet gondolatvilágába a mauzóleum. Ezt igazolja, hogy érdemeit rögtön elkészülte után a Tér és Forma is méltatta.⁴² Hatása még Borsosnál is tetten érhető. A mauzóleum modern, kubista modorú, additív tömegképzése visszacseng az Egyetemi templom homlokzatain is. A mauzóleum túlmutatott a modern funkcionalizmuson. A belső terek, szerkezetek őszinte kivetítése a külsőre párosult a gondolatébresztő, tartalmas kompozícióval. Ezt igyekezett felhasználni Borsos is, de az Egyetemi templom esetében szándékát a megrendelő igényei eltorzították.

A Debreceni Képes Kalendárium 1933-as száma „A nagy alkotások kora” címmel részletes leírásban számolt be a város fejlődéséről.⁴³

A bevezetőben megállapította: „A nagy program legfontosabb pontja, az új városház építése van még hátra, melyet, ismervén polgármesterünk törhetetlen akaraterejét, a gazdasági élet jobbrafordulásával biztosan meg fog valósítani.” A gazdasági élet nem fordult jobbra, de a tervezés megkezdődött. A történeti és a modern szemlélet összeütközése jelentkezik a városházra 1931-ben kiírt tervpályázaton. Erről a Magyar Építőművészet és a Tér és Forma is elemzéseket közölt.⁴⁴

Beszámolóikból kiderül, hogy ez volt a háború óta meghirdetett legjelentősebb és legszínvonalasabb pályázat, melyen a legnevesebb magyar építészek vettek részt igen

nagy lelkesedéssel. A program sorai közt olvasható volt a külföldön már hagyományossá vált új építészeti felfogás elismerése, aminek polgárjogát biztosították Debrecenben is. Az eredményt azonban nem találták megnyugtatónak. A bírálók előtt egyik terv sem emelkedett ki, nem tisztázódott a helyes irány. Az első díjat Györgyi Dénes nyerte Neuschloss, Rerrich, Csanak, Rimanóczy és dr. Lechner Jenő előtt, de az ő terve sem mentes az ellentmondásoktól. Alaprajza egy szimmetrikus, négy saroktornyos várra emlékeztet, középen az ünnepélyes nagyteremmel. A modern homlokzatot s a szimmetriát csak egy hatalmas középkori torony bontja meg.

Vertikális elemek sorolásával ellensúlyozza a hosszú homlokzatot, s ez egy kicsit idegen az alföldi város hangulatától. A sarkok formalista megoldása mellett mégis ez a terv tartalmazta a legtöbb új gondolatot.

1934-re Györgyi Dénes az engedélyezési terveket is elkészítette,⁴⁵ a Ferenc József térre (ma Kossuth tér) tervezett házat azonban a gazdasági nehézségek miatt nem építették meg.

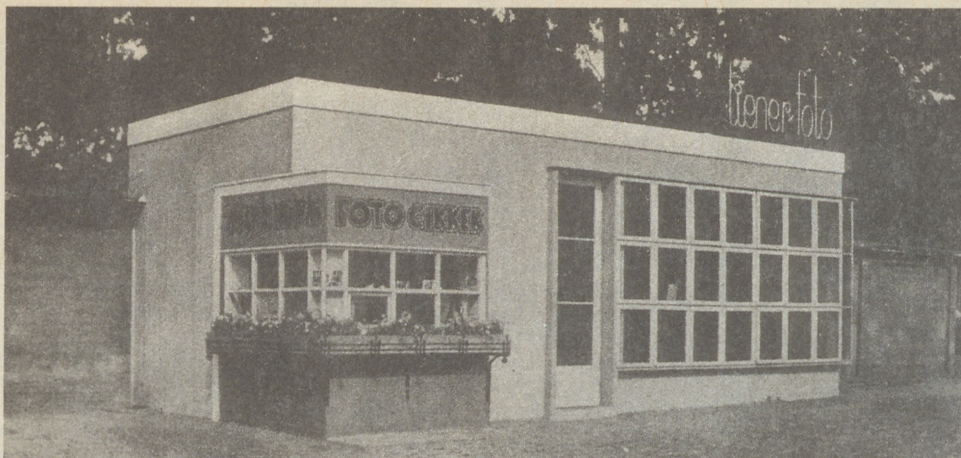
A CIAM magyar csoportjának kezdeti agitációs és főleg elméleti munkája után 1932-ben Debrecenben is otthonra talált a tiszta tervezés, az „új építészet”.

Vári Szabó Tibor tervezte a Nagyerdei fürdő bővítését, melynek alapját Borsos városterve képezte. Az év elején 1400 méter mélyen talált 63 °C-os gyógyvíz adta a beruházás ötletét, s „amerikai tempóval” még abban az évben el is készült.⁴⁶

A fürdő bejárati épületét Vári Szabó Tibor egyszerű, a belső termeknek megfelelően egymás mellé helyezett téglakubusokból tervezte. A nagy felületek szép ellenpontjai lettek az öltözői sávablakok fehéren világító betonkeretei, melyek a szükséges szellőzést és bevilágítást is szolgálták. A strandvendéglő jellegét egy nagy, lebegő lemez adta meg, belül pillérekkel alátámasztva. Le Corbusier módszereit felhasználva alkotott a tervező a strand hangulatának megfelelő épületeket.

99

100

101

Az öltöző vasbeton vázas, éltégla kitöltő falazattal, cementtel fugázva, ami rendkívül egyszerű és olcsó technológiával gyorsan megvalósítható. Az olcsó, racionális építéshez a tervező a megfelelő formát is megtalálta, ahogy az a fotópavilonján is feltűnik. A közkedvelt sarokablak könnyeddé, a nagy hálós üveg pedig nyitottá, közvetlenné teszi a házat. A nagy felületű, alacsony parapetű üveg, a lebegő födémlemezek térnek vissza saját házában, mely 1933 körül épült a Weszprémi utcán, s az egyetemi villamosmegálló kis épületén is.⁴⁷

Még ugyanabban az évben, 1932-ben elkészült Vári Szabó Tibor uszodája is a fürdő területén.

102

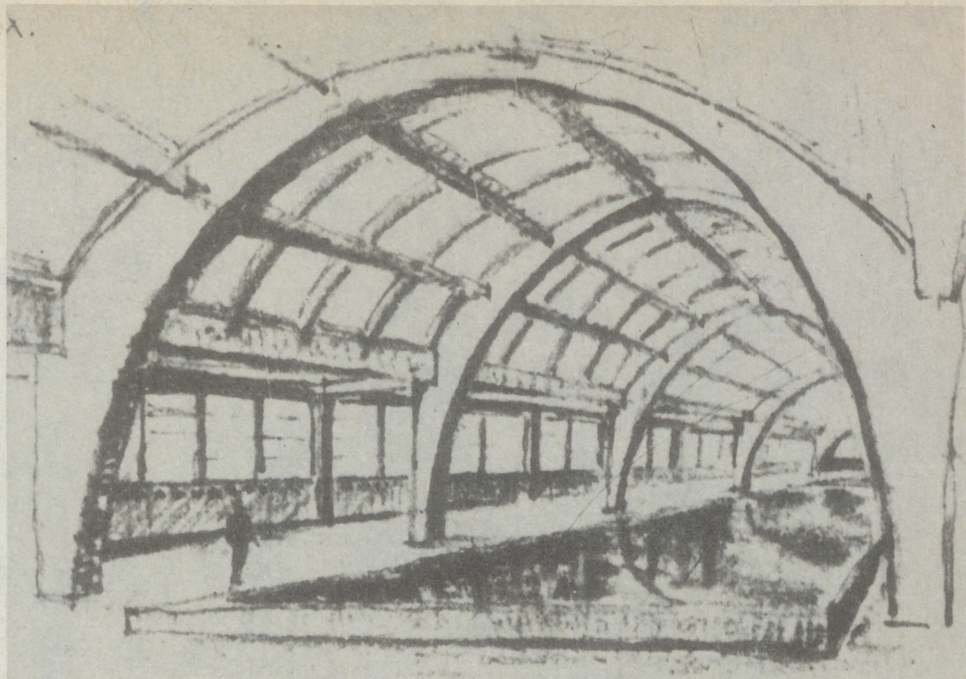
Az 1930-as stockholmi teniszstadion parabolaíves dongája, s Hajós Alfréd margitszigeti Sportuszodája után Debrecenben is hasonló szerkezettel készült el a $33\frac{1}{3}$ méteres fedett medence.⁴⁸ Az íves vasbeton főtartók bazilikális ablaksorral ellátott tetőt hordanak. A belső térben a dekorációt nyíltan megmutatott szerkezet jelenti, melyet a páralecsapódás elkerülésére kívülről több réteg hőszigeteléssel láttak el. A tartók baubitbetonból készültek, így néhány év múlva tönkrementek. Ezért később azonos formában újjáépítették.

A fürdő épületeinek tervein Borsos jóváhagyó aláírása olvasható. Láthatjuk tehát, hogy nem akadályozta a számára kissé idegen építészeti felfogás térhódítását sem, ha abban értékes gondolatokat fedezett fel. Mindent megtett azonban a Szent Anna utcán a Batthyányi sarkon 1926-ban emelt giccses, neobarokk bérház építése ellen, de nem tudta megakadályozni.

Borsos városrendezési terve a Nagyerdőn kijelölte Debrecen pihenő- és sportterületét. A harmincas évek elején a város ki is használta a lehetőségeket, s igyekezett teljessé tenni a fürdővel és a parkerdő kialakításával megkezdett programot.

Vári Szabó Tibor tb. városi főmérnök erről így tájékoztatta az olvasókat:⁴⁹

„Az 1932. évi uszodabővítés építkezéseivel megkezdett nagyerdei parkképzésnél

további jelentős lépést tett a város a csónakázó-korcsolyázó tó, az ezzel kapcsolatos pavilon és környékének rendezésével.

A rendezés alapja a Pallagi út végleges helyére való áthelyezése és a stadionépítkezés helyének megállapítása volt. Ezzel a Nagyerdei körút, Köztemetői sugárút és Pallagi út által határolt terület sorsa ki volt jelölve. A tér tervezését a műszaki ügyosztály (vezetője Borsos József volt – a szerző) és Sajó István műépítész, tb. műszaki tanácsos végezték.

Debrecen szűkölködik természetes vizekben, nincsen folyója, de egy kis patak sem szeli keresztül, így mesterséges tó létesítése az egyetlen mód arra, hogy parkjainkat víztükörrel tegyük tetszetősebbé. A fürdő egyetem felőli oldalán épített tó az első kísérlet volt, azonban ott nem lehetett szó a fenék kibetonozásáról.

A Pallagi út és a Köztemetői sugárút kiindulópontjánál elfekvő terület alkalmasnak mutatkozott egy másik tó létesítéséhez.

A terep nívója is megfelelő volt, alacsonyabb a fürdő úszómedencéinek szintjénél, minek folytán a medencék fölös vizéből a lefolyócsatorna bekötése mellett további áldozatok nélkül kínálkozott a tó vízellátásának kézenfekvő megoldása.”

Az elkészült csónakázó-korcsolyázó tó, a parti presszó terasz-szigetére vezető kis fahíddal Debrecen kedvelt szórakozóhelyévé vált. A park fejlesztése a stadionnal folytatódott. Tervezője, Sajó István ismertette építését:⁵⁰ „Hosszú évek óta foglalkoztam és tanulmányoztam a Stadion kérdését, s mikor Amerikából visszatértem szülővárosomba, felvettem az első magyar Stadion építésének gondolatát, s már évekkel

ezelőtt terveket dolgoztam ki. Vásáry István dr. polgármester úr római útja után, az ott látott új stadion hatása alatt karolta fel szívvel-lélekkel a város egészségügyi szempontjából oly fontos intézmény megvalósítását. – A Stadion helye magától adódott a régi, ún. játéktér helyén, hol aránylag kevés fa kivágása után, megkezdődhetett a munka...

Ami magát a Stadiont illeti, legnagyobb részét írségmunkában valósítottuk meg, ami úgy vált lehetővé, hogy eltérőleg a külföldi hasonló nagy arénalétesítményektől, az egész pályát egy méter 70 cm-re lesüllyesztettem, és az innen kikerült földtömegeből létesültek a sáncok...

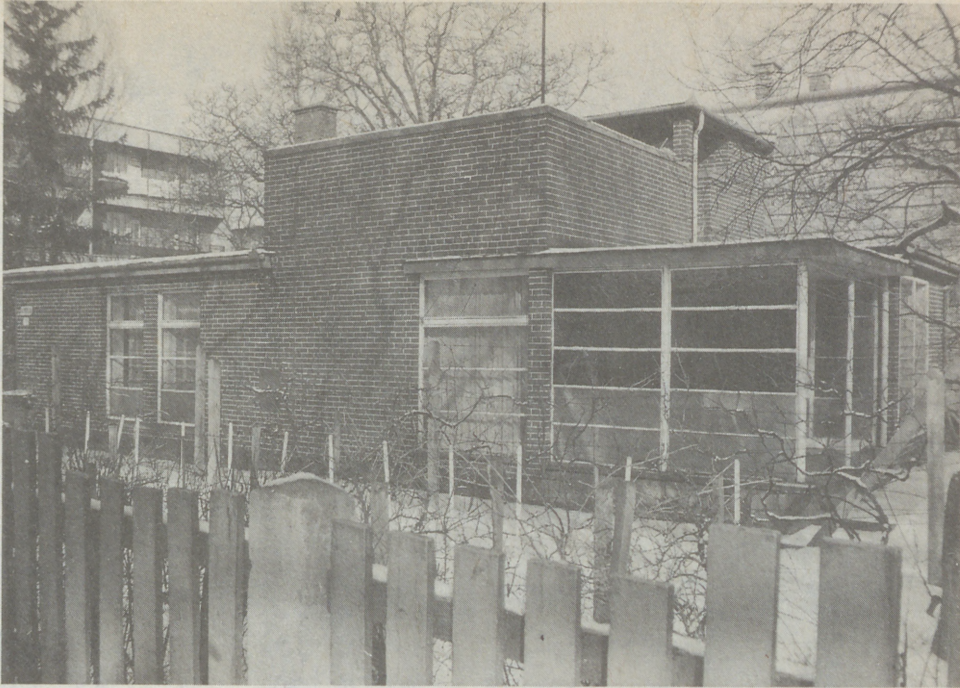
103 Maga a tribünépület, mely modern öltözőépülettel van kombinálva, a pálya nyugati oldalán fekszik, vasszerkezetű fedélszékkal, oly módon tervezve, hogy bármikor minden nehézség nélkül mindkét irányban bővíthető.

A monumentális öltözőépület napozóteraszokkal van megoldva. A pálya kényelmesen cca 20 000 nézőt fogadhat magába...”

S míg Budapest azon gondolkodott, hogy hova építse a nemzeti stadiont, addig Debrecen munkanélküliek ingyenmunkájával egy év alatt, 1934-re elkészítette az ország első stadionját, mely erdei környezetével máig a legszebbek közé tartozik. Építményeinél Sajó következetesen, ésszerűen fokozta a fürdőnél már felismert megoldásokat: a pénztáraknál beforduló sarokablakokat, az öltözők sávablakait, a vízszintes és függőleges, egyszerű téglatömegek feszültségét.

1933-tól kezdve a város megfelelő területekkel és előnyös hitelfeltételekkel segített-

te a magánlakás-építést, s egy szűk értelmiségi réteg, elfogadva az „új építészetet”, modern villákat épített a Sestakertben, a felosztott Kardos-telken s a Széchenyi-kertben. Az elsők közt építette fel Vári Szabó Tibor saját házát a Weszprémi utcában. Az 1933-ban emelt földszintes, kétszobás ház egyszerű, lapos tömegével, nyers téglafalával, mély ablakaival, teraszával jól kapcsolódik a kerthez. Valószínűleg a szemközti villát is Vári Szabó Tibor tervezte, ugyanabban az évben.

104

Érett, szép megoldást mutat 1934-ből Rimanóczy Gyula bérvillája a Tanácsköztársaság útján. Egy nagy kubusban helyezte el a két kétszemélyes lakást, a DNY-i oldalon a szobák nagy ablakával, a többi oldalon a mellékhelyiségek sávablakaival.⁵¹

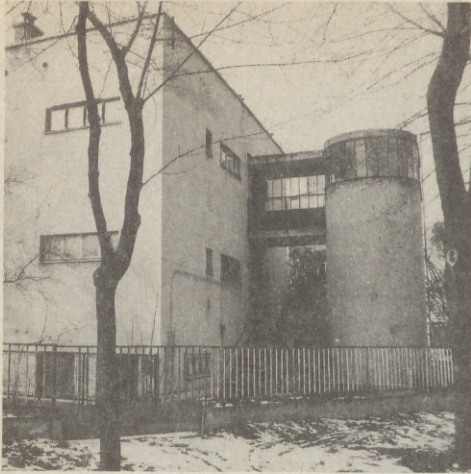
105

A szerkezeti és formai tisztaság érdekében az ovális lépcsőházat külön tömegben állította a ház mellé, így szinte képletszerű épületet alkotott. Elsősorban a Bauhaus esztétikája hatott „modern” építészettünkre, de a Rimanóczy-villa némileg Le Corbusier korai egykubusos házaira emlékeztet, melyek a húszas évek végén készültek. Ha Le Corbusier mellett a korszak legjelentősebb építészeti mozgalmait, a Bauhaus, a De Stijl, a konstruktivizmus tömegalakítását is szemügyre vesszük, akkor úgy tűnik, a magyar „modern” építészet leginkább a középutat szerette járni.⁵² A funkció és forma egységének megfelelő, szigorúan geometrikus szerkesztésű homlokzatok, a részletek, díszítések tagadása, a sávablak, a félkörös lépcsőházak, s az általában osztott tömeg jellemezte a debreceni villákat is. Ezeket eleinte budapesti építészek tervezték, s csak egy szűk polgári, értelmiségi réteg építette magának. Ezt az építészeti felfogást most nem érdemes részletesebben elemezni, hiszen Borsos soha nem közeledett ehhez az

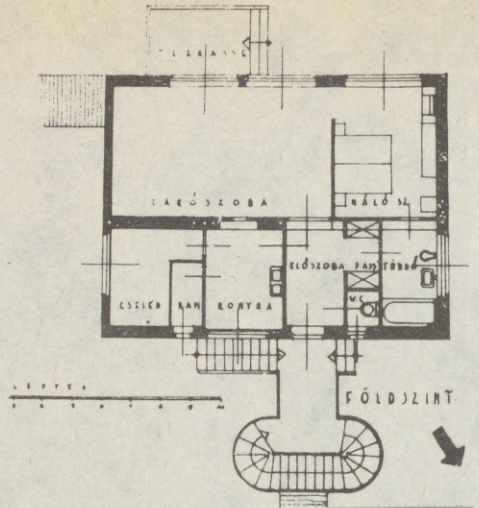
106

107

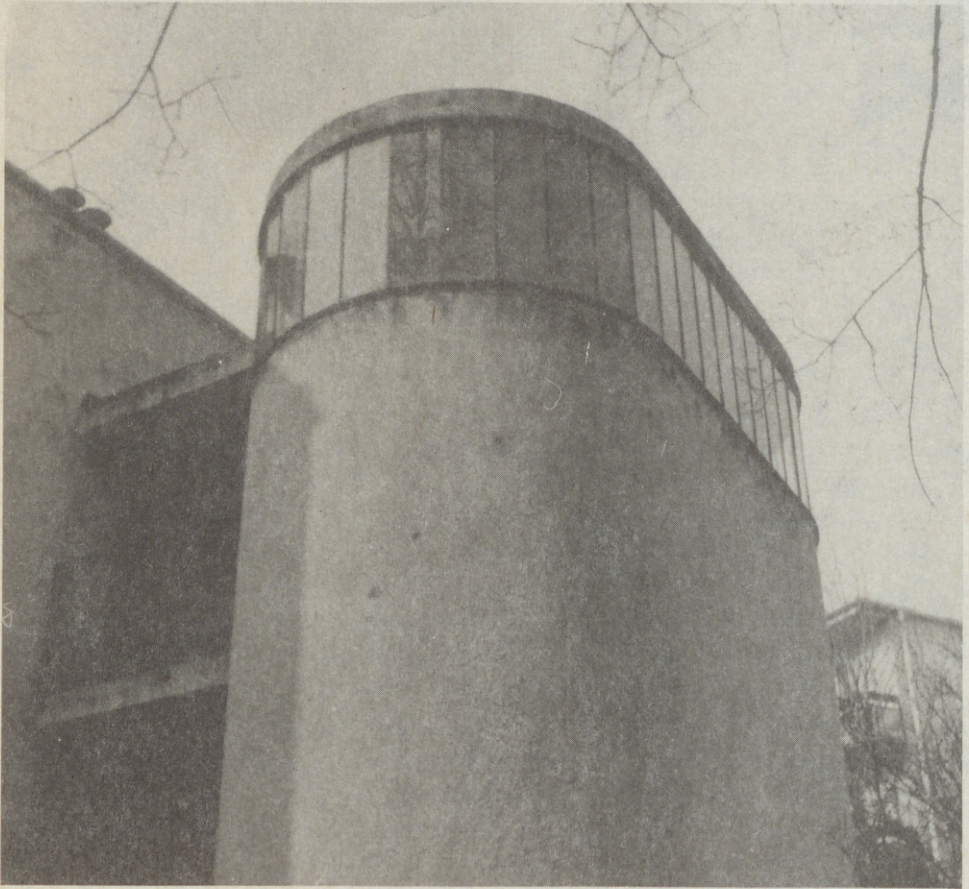
105

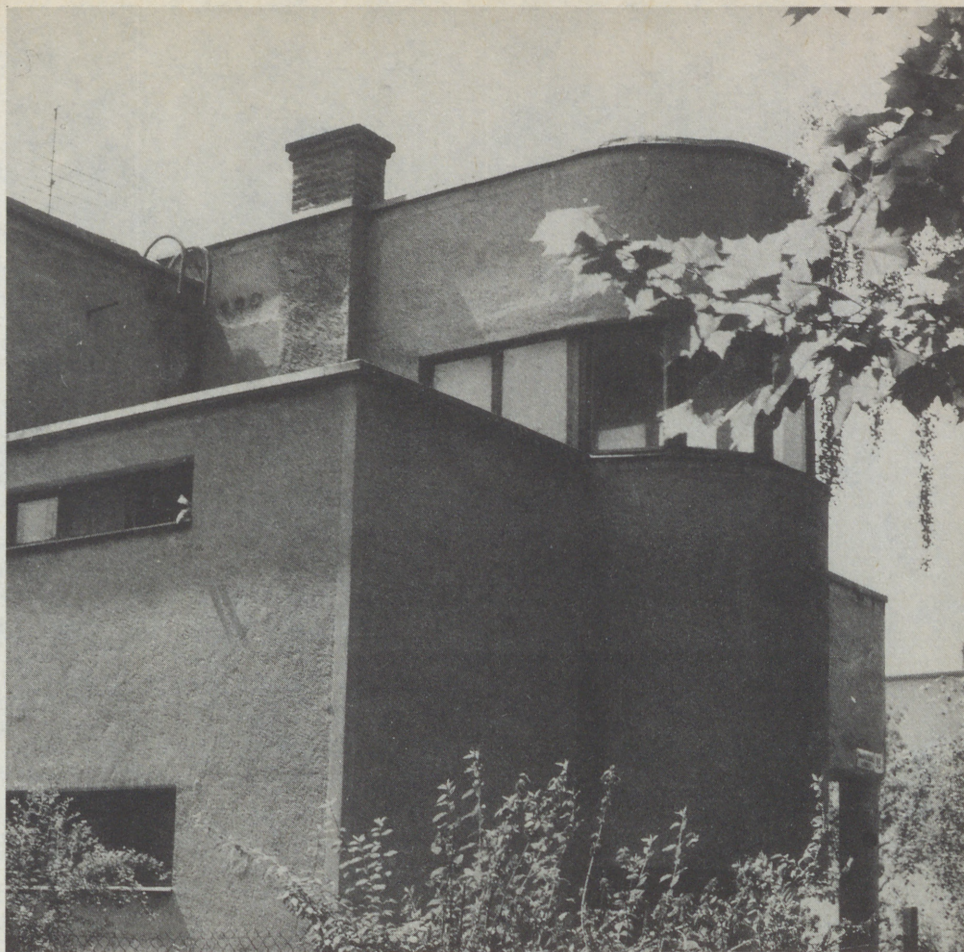

106

107

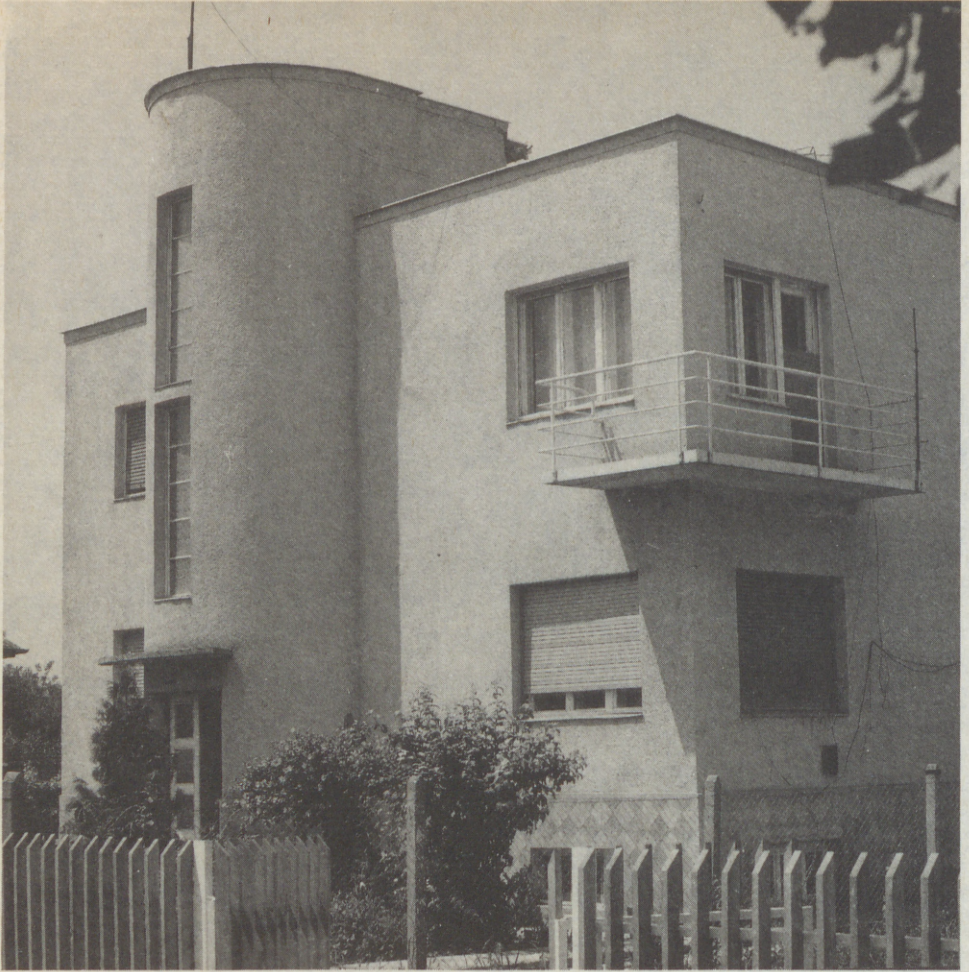

irányzathoz. Jelenlétére mégis érdemes felhívni a figyelmet, mivel hatása felfedezhető még a névtelen mesterek családi házáin is.

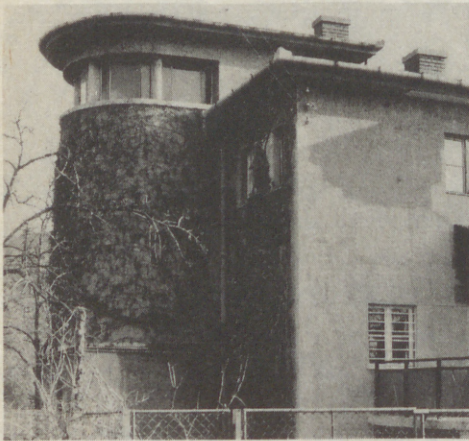
Dávid Károly, budapesti építész tervezte a harmincas évek derekán a Nagyerdei körút 18. számú villát, az 1933-as budapesti, Somlói úti házának⁵³ jellegzetes elemeit logikusan, tisztán, racionálisan alkalmazva. Szépen komponált tömege ismétlődik, bár szerényebb formában, a debreceni Dávidházy Kálmán⁵⁴ Széchenyi utca 99. számú épületén. Hasonlóképpen Molnár Farkas budapesti Lejtő úti, 1932-ben épült villája⁵⁵ ismétlődik meg „debreceniesen” a Széchenyi utca 66. számú fának árnyékában. Berger József 1934-ben építette a szigorúan funkcionalista lakóházát a Nagyerdei körút 52. számú telekre, majd 1935-ben a Dóczy utca 2. számú bérvillát, melyen már a hatásos félhenger lépcsőházat is hozzáadta a szögletes tömegjártékhoz.

A budapesti „stílust” másoló építőmesterek mellett Vári Szabó Tibor és Jost Ferenc voltak azok, akik sajátos, egyéni építészettel tudták Debrecenben felhívni magukra a

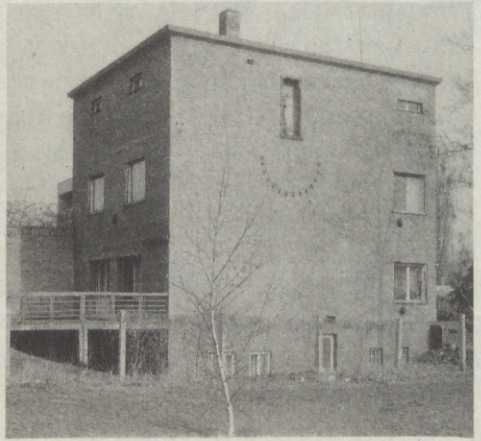
109

110

111

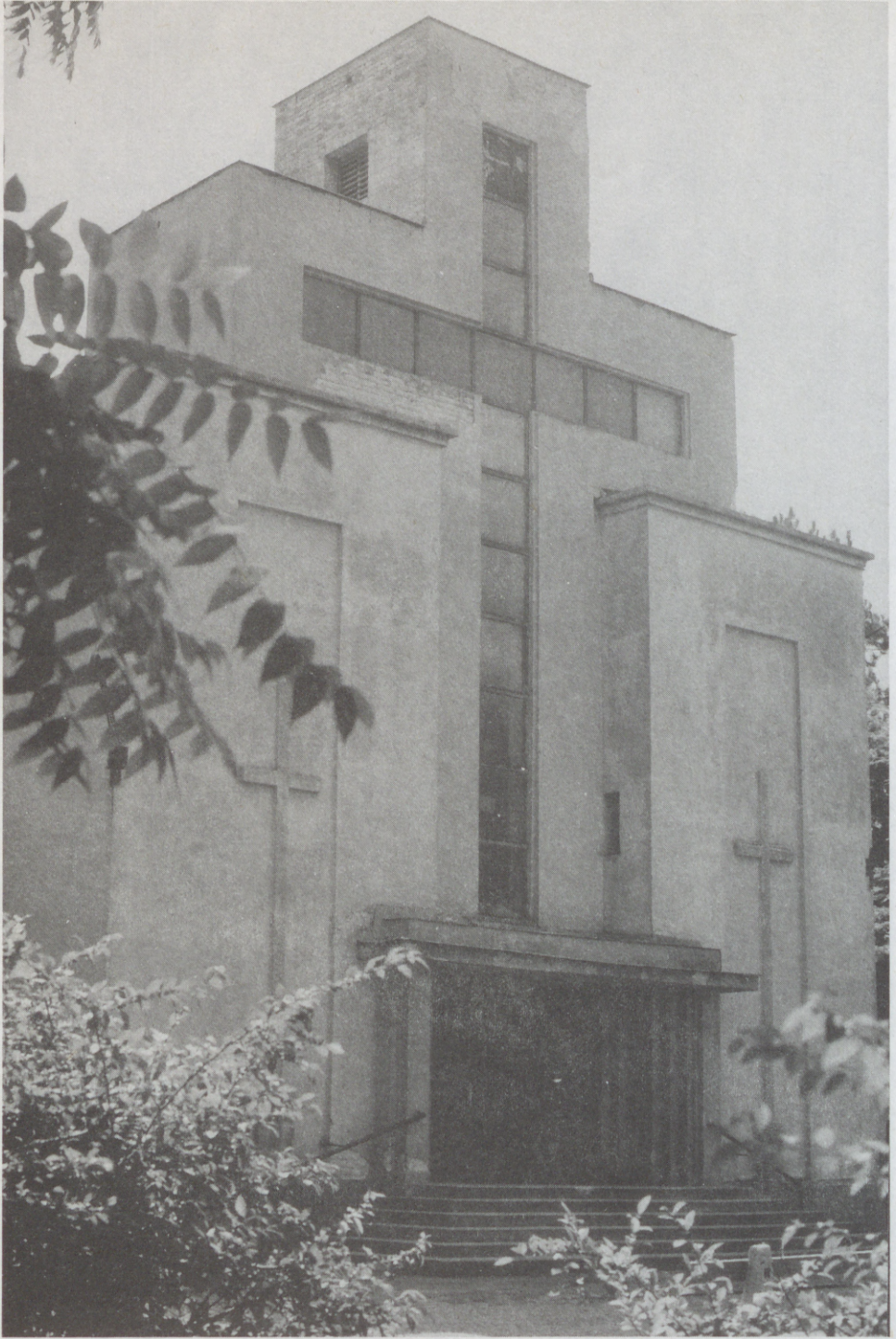

130

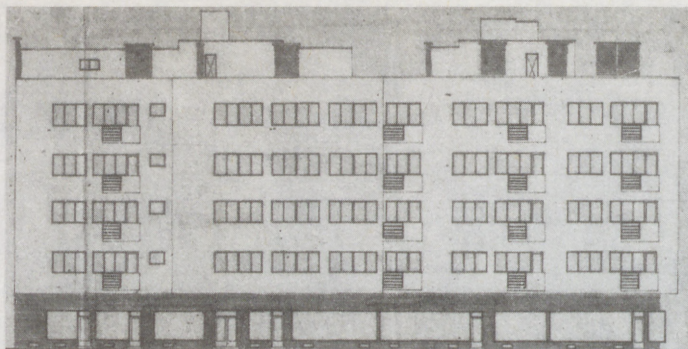

figyelmet. Jost műve a Bolyai és Komlóssy utca sarkán álló családi ház 1935-ből, s a Végh Dezső utca elején álló „Jost-villa”. Ezt az erődszerű, de belül kényelmes lakást rejtő karakteres, nyerstégla homlokzatú épületet saját családja számára tervezte. 111

A katolikus Jost a haladás, a korszerű szellem híve volt. A harmincas években gomba módra szaporodó, az erdélyi múltot kesergő református templomépítészet mellett ő meglehetősen új katolikus templomokat tervezett a városnak.⁵⁶ Nem elégedett meg a konstruktív tömegképzéssel. Formáinak erős hangulati, érzelmi, térbeli szerepet szánt. Az 1934-ben tervezett csapókeri katolikus templomáról írták:⁵⁷ „Tornya nincs, helyén téglából és betonból készült latin kereszt alakú építmény emelkedik a 112
113
114
115

homlokzat fölé – ugyanolyan alakú üvegezett hatalmas nyílással, amelyet majd reflektorral világítanak meg.” A Jézus szent szíve tiszteletére szentelt templom 1936-ra készült el.

116 Ekkoriban épült Jost Nyilas telepi (ma Szabadság telep) katolikus temploma is, a MÁV kolóniának. A meglehetősen idegen benyomást keltő épület szinte minden motívumával a vasúti kereket idézi fel, s a MÁV-jelvény meg is jelenik a homlokzaton.

Érdeemes megjegyezni, hogy Jost itt a kis félkörös szentély természetes megvilágítására azt a megoldást találta ki, amit két évtizeddel később Le Corbusier a ronchamp-i kápolnánál alkalmazott: a felülről sugárzó, láthatatlan eredetű fényt, mely csak az apszist emeli ki.

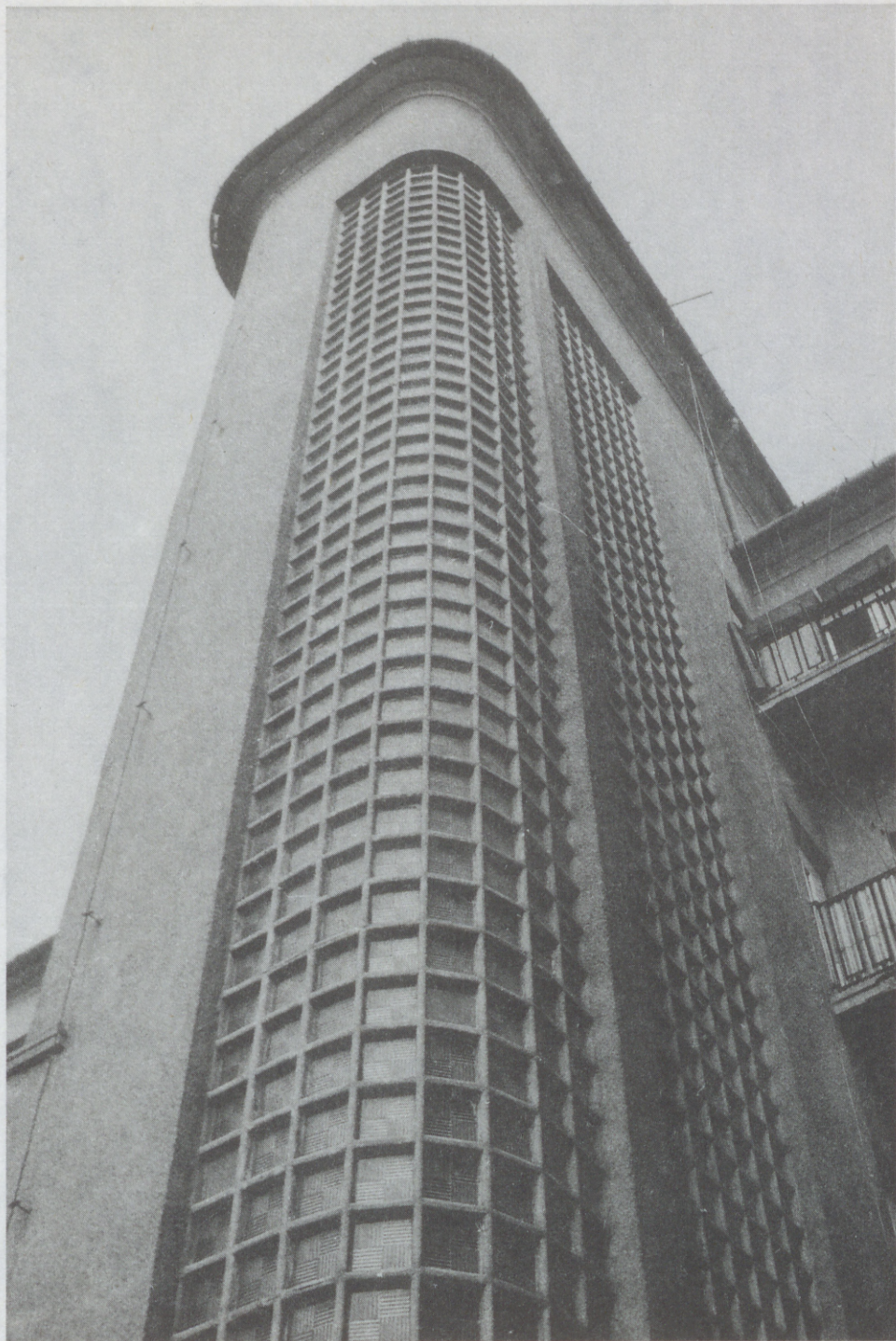
Borsos József, Vári Szabó Tibor, Sajó István, Jost Ferenc mellett Debrecen építészetét továbbra is a nagynevű budapesti tervezők képviselték. Gábor László ifjúkori munkája a Csapó utca–Vár utca sarkán álló „Wiener-ház”, melyet a korabeli tudósítás az olcsón, gyorsan, célszerűen építkező német „Sachlichkeit” útmutató példájának tartott.⁵⁸ Homlokzatát alig bontják meg az apró csőkorlátos erkélyek. A klinkertéglával burkolt földszinten üzletek kaptak helyet.

Érzékeny pontja volt Debrecennek építészeti szempontból is a Piac utca. A mai Vöröshadsereg útján csak olyan ház épülhetett, amely klasszikus formáival alkalmazkodik a környezetéhez. Ezt a város még a racionálisabb „modern” épületektől is megkövetelte. A Magyar Általános Hitelbank bérházát ennek tudatában tervezte 1937-ben Padányi Gulyás Jenő.⁵⁹ Konkrét történeti elemektől mentes, visszafogott homlokzata a nagyvonalú, árkádok kirakatokkal jól illeszkedik szomszédjai közé. Igen elegáns az udvari lépcsőház Luxfer üvegből épített tornya. A bank előcsarnokában egy toszkán oszlopcsarnok tárul elénk, ami feltehetően az építető kívánsága lehetett. A bank helyét később az OTP vette át, tanácstermében pedig a Csokonai könyvesbolt működik.

118 A városkép javítása érdekében a Nagytemplom környékére 1939-ben rendezési tervet készítettek.⁶⁰ A tervezők a Piac utca keleti házsorát, a Kossuth és a Csapó utca között 30 m-rel hátrább kívánták helyezni, lebontva az Alföldi Bank, a MÁV-székház és a városi tanács épületét, hogy a Nagytemplom kellő „távlatot” kapjon. Ezzel a Csapó utcai sarok nehézkes közlekedése is javult volna. A csillagozott vonallal jelölt eredeti elképzelés később módosult. Megkegyelmeztek a Városházának, s a rálátás suga-

119

120

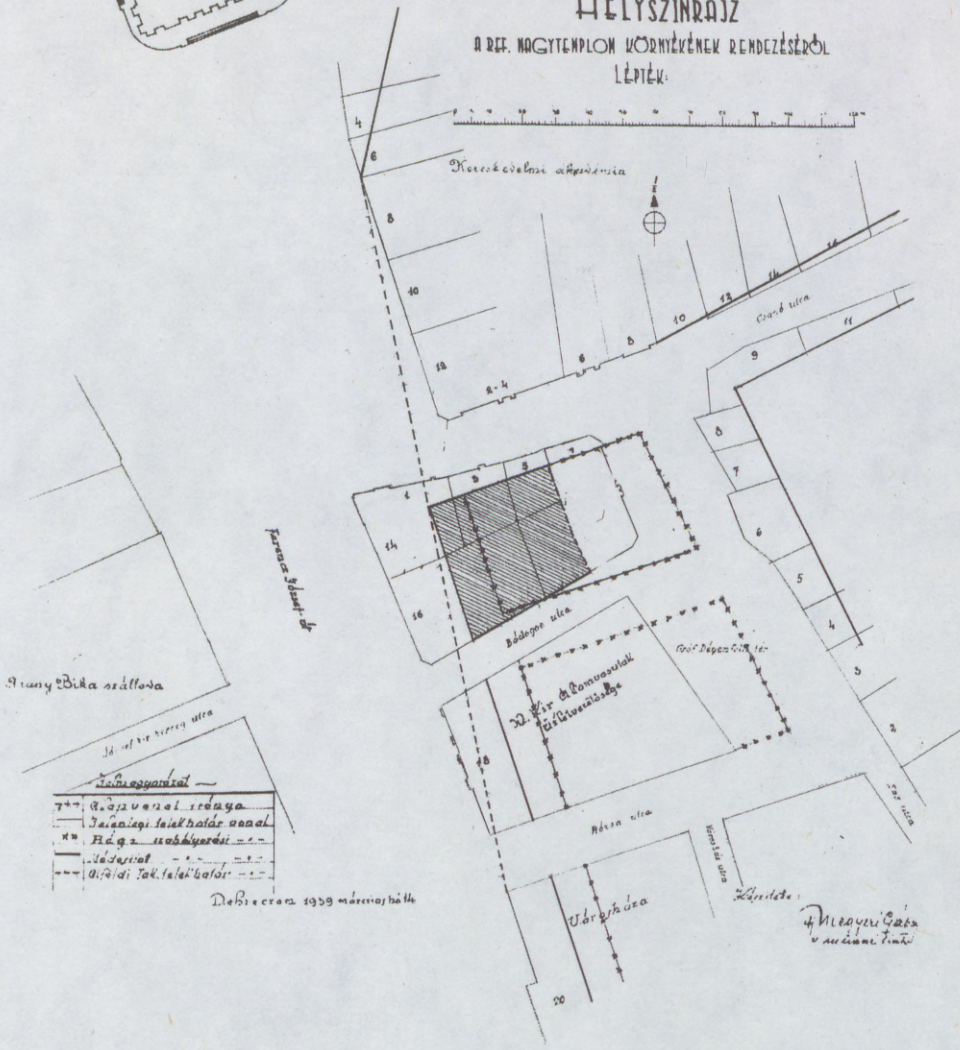

HELYSZINRAJZ

A REF. NAGYTEMPLON KÖRNYÉKÉNEK RENDEZÉSÉRŐL
LÉPTÉK:

Legyezők

—+—	Régi városi csapás
—	Állami tulajdonú csapás
—*	Régi szabványos csapás
—	Állami csapás
—	Állami tulajdonú csapás

Debrecen, 1939 március 16-án

Mészáros utca
v. azonosított

121

122

140

rát ennek sarkából húzták meg a Nagytemplom felé. Ez a vonal kijelölte az új Alföldi Bank helyét a Csapó utca sarkán. Ezután már csak ezt a homlokzati síkot tartva kellett volna a folyamatos vonal szerint, az új MÁV székházat és Városházat hátrébb építeni. Ezek azonban elég tartósaknak bizonyultak, lebontásukra nem lehetett gondolni. Az 1910-ben épült Alföldi Bank salakbeton födémei viszont tönkrementek, s a polgármester nem engedélyezte felújítását, hogy a városrendezési terv szerint meghatározott helyre egy új székházat emelhessenek.

Az Alföldi Bankot ilyen előzmények után tervezte 1939-ben Körmendi Nándor. Az épületet eredetileg négy utca határolta volna, de a hátsó oldalán álló tér felől lévő telket és az ott álló épületet (ma a Napló szerkesztősége) nem sikerült megvásárolni. Ebben a kényszerhelyzetben Körmendi egy dél felé nyitott U alakú bérházat tervezett, a belső udvart lefedve alakította ki a bank pénztárcsarnokát.

A városrendezési elképzelés helyességét igazolja, hogy a Csapó utcába beálló megmaradt árkád ma is kellemetlenül leszűkíti a Tótfalusi téri kereszteződést. Mégis ez a kompozícióbeli „hiba”, városfejlődésben felbukkanó rendellenesség az, ami környezetünket élővé teszi, s tervezett városrészeinkből annyira hiányzik.

A bank homlokzati elképzelésével a város vezetősége elégedetlen volt. Vári Szabó Tibor főmérnök az 1:100-as terven az oldalhomlokzat és a földszinti portálsor átdolgozását kérte. 1940-ben a módosított és kivitelezett terv ugyanazt a portált tartalmazta, de a homlokzati nyílásokat összefogva; s a párkányon megjelent a történeti kapcsolatok hamis eszközökkel idéző báboskorlát.

121

A Piac utca másik végén, a Nagyállomás közelében már nem volt olyan fontos a historizáló díszítés. Így 1939-ben az Országos Társadalombiztosítási Intézet bérházát az Erzsébet utcán szabad akaratára szerint tervezhette Schmitterer Jenő és Szontágh Pál.⁶¹ A változatos tömegű és beosztású ház ötvenkét darab egy-, másfél, két- és háromszobás lakást tartalmazott. Sajnos a világháború romba döntötte. Helyén ma a Petőfi tér parkja zöldell.

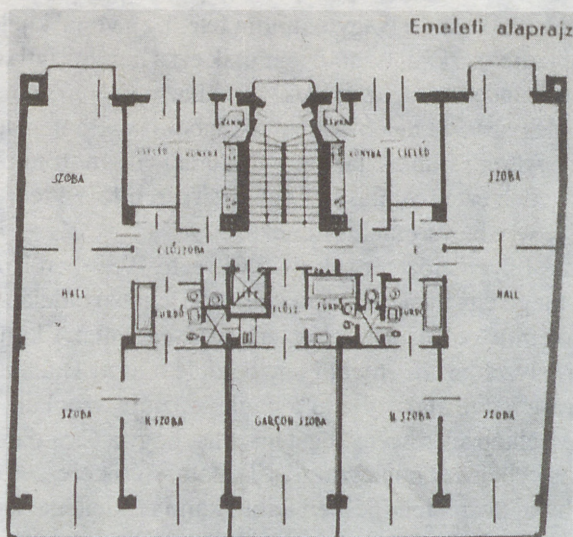
122

Különleges épületet emeltek 1938-ban a Piac utcán, a Szent Anna utcához (ma Béke útja) közel.⁶² Itt készült Münnich Aladár Hangya-bérháza, s nagy haragra gerjesztette a város vezetőit, mivel az ötemeletes utcai lakószárny nagyvonalú, őszinte, új architektúrájával kirítt az utca eklektikus egyvelegéből.

A homlokzat átalakítására azonban a háború miatt már nem került sor, így az csaknem eredeti alakjában maradt az utókorra. A tervező a homlokzat síkja mögé húzta a pilléreket, hogy azok a kirakatot ne zavarják. Így vált lehetővé a széles homlokzati loggiasor kialakítása is, s ez jó árnyékolást is biztosít a szobáknak. A lebegő hatású betonüveg konstrukció mögött két háromszobás lakás között egy garzonlakás fért el emeletenként, s ez a homlokzatra is jól kirajzolódik. A funkció, a forma és a tartalom jó összhangra talált. Lakásai világosak, áttekinthetők, mert a nappalit nem választotta el a halltól. A korabeli építészeti ismertetés kiemeli még azt az erényét, hogy nincs benne zsákszoba, s a fürdőben és a konyhában beépített bútorok készültek. Környezetétől elütő homlokzatát azzal indokolták, hogy nem volt értékes ház a közelében, amely ezt megkívánhatta volna. A Déri tér házainál az egységes műemléki környezet érdekében

123

124

a klasszikus elemeket kellett érvényre juttatni, de itt a szomszédos házak várhatóan úgylis kicserélődnek, ezért helyes volt „jövőbe mutató” házat tervezni – tette hozzá a Tér és Forma cikkírója.

125 Az épület tiszta konstrukcióját kiemelő beton mellvédeket később átalakították, s ugyancsak később helyezték el rajta a napellenzőket is.

Közvetlenül a háború előtt a város utolsó nagy középületét, Borsos egyetemi templomát kezdték építeni. Építése azonban már a háborús évekbe nyúlt. Ezzel lezárult Debrecen újkori építészetének sokszínű, máig legjelentősebb korszaka.

Befejezésül essék szó röviden a város szakmai közéletéről, hiszen ez is hozzátartozott Debrecen építészeti kultúrájához.

A Déri Múzeum előadóterme adott helyet azoknak az előadásoknak, melyekről a múzeum évkönyve is rendszeresen beszámolt. Tanulságos áttekinteni a harmincas évek előadásait, mert kitűnik belőlük a szakmai körök és a kulturális érdeklődés tudományos igénye és sokoldalúsága.

1930 – Borsos József előadása

(Magyar Mérnök és Építész Egylet – a továbbiakban MMÉ)

– a MMÉ debreceni osztályának közgyűlése

1931 – Popper Ferenc A modern építészet című előadása, s az Ady Társaság vita-délutánja

– a debreceni városháza-tervpályázat kiállítása

1932 – Dr. Leffler Béla Svédország című előadása

(Egyetem Földrajzi Intézete)

– Wälder Gyula: A magyar építészeti és iparművészeti stílus fejlődése

(Országos Magyar Iparművészeti Társaság)

- 1933 – filmbemutató: Nemzetközi tanulmányút az amerikai utakon
(MMÉ debreceni osztálya)
- 1934 – Borsos József: Temető és krematóriumok
(MMÉ debreceni osztálya)
- Piskóthy Ferenc: Tíz nap Hitler birodalmában
(MMÉ)
- 1935 – Piskóthy Ferenc: Debrecen város története és a városrendezési terv ismertetése
(MMÉ)
- Csúry Bálint: Az ezer tó országa és a finn testvérek
(Csokonai kör)
- 1936 – Györgyi Dénes: A brüsszeli világkiállítás érdekességei és annak tanulságai
(MMÉ)
- Györgyi Dénes: A modern magyar építőművészet fejlődése és a magyar építőművészetnek az amszterdami kiállításon való szereplése
(MMÉ)
  - Piskóthy Ferenc: A német birodalmi sporttelep mérnöki, építészeti és művészi vonatkozásai
(MMÉ)
- 1937 – Borsos József: A párizsi világkiállítás
(MMÉ)
- Müller Pál: Fa, fém és üveg a mai építészetben
(MMÉ)
- 1938 – Bierbauer Virgil: Utazás a magyar építészet múltjában
(MMÉ)
- Györgyi Dénes: A párizsi világkiállítás és a magyar pavilon
(Egyesült Keresztyén Nemzeti Liga)
  - Mitrovics Gyula: Az építőművészet esztétikája
(Tisza István Tud. Társ.)
  - Csúry Bálint: Finn–magyar kapcsolatok
  - Csobai László: Debrecen város újabb műszaki alkotásai
(MMÉ)
  - H. Kölzow: A mérnök szerepe a modern államban és a mai kultúrában
(MMÉ)
  - MMÉ kiállítása
- 1939 – Papp István: Finnország
(Népszerű Főiskolai Tanfolyam)
- Padányi Gulyás Jenő: A Magyar Általános Hitelbank debreceni székháza
(MMÉ)

Már ebből a felsorolásból is kitűnik, hogy Borsos is részt vett a Magyar Mérnök és Építész Egylet debreceni osztályának munkájában.

Befejezésül tekintsük végig, hogy Borsosnak, munkája sikeréhez, milyen mérvű külföldi tapasztalatokat kellett gyűjteni, s mit adott át ezekből.

Borsos utazásai és beszámolóí

- 1898. München (munka)
- 1903. Észak-Olaszország, *előadás* a szecesszióról.
Kalotaszeg
- 1910. Dél-Olaszország
- 1911. Erdély
- 1912. Düsseldorf (kiállítás) | *írásbeli jelentés*
- 1913. Lipcse (kiállítás)
- 1925. Párizs (építészkongresszus, díszítőművészeti kiállítás)
Franciaország, Észak-Olaszország, Svájc
- 1926. Milánó (kongresszus)
- 1927. London, Amszterdam, Németország, Svájc
- 1928. Amerika, *előadás* az útról
- 1930. Észak-Németország, Svédország, Finnország, Norvégia, Dánia, *előadás* az útról
- 1931. Berlin (építészkiallítás, városépítési kongresszus)
- 1934. *Előadás* a temetőkről
- 1937. *Előadás* a párizsi világiállításról

Összegzésképpen megállapítható, hogy Borsos József széles látókörű, nagy műveltségű építész volt, aki élete folyamán mindig figyelemmel kísérte a világ építészetének alakulását. Egész Európát és Amerika egy részét is bejárta. Gyakran tartott előadásokat, hogy külföldön szerzett tudását, élményeit közlétegye. Amerikai útja során a miénket messze felülmúló technikai lehetőségeket ismerhetett meg, az acélszerkezetű felhőkarcolóktól kezdve a többszintes földalatti közlekedőrendszerekig, figyelmét azonban mindig megragadta a történeti, historizáló építészet és a téglá használata.

Fotói között feltűnik Wright is, az organikus építészet atyja, de azok a lakóház-típusok is, amelyek az amerikaiak számára a romantikus vidéki ház ábrándos hangulatát akarják felidézni. Tanulmányozta az új építészetet, jól ismerte Gunnar Asp-lund 1930-as stockholmi kiállítását. Hatásuk alól nem tudta kivonni magát, életműve azonban a kisebb kitérők ellenére is egységesnek mondható. Művészi felfogása töretlen fejlődést mutat a kezdetektől fogva. Az Egyetemi templom és a nyíregyházi ravatalozó bizonytalansága után pályájának méltó befejezése szegedi temploma.

Divatirányzatoktól mentes, s Debrecen építészetéért végzett munkássága ma is példaadó lehet.

JEGYZETEK

1. *Borsos József* 1931. október 25-én készített önéletrajza, kézirat.
2. Megfagyott muzsikuskok.
Szerk.: Gerle János
h. é. n.
A műgyetem tanszékeiről s tanáraitól a kötet végén található táblázat tájékoztat.
3. Megfagyott muzsikuskok, Gerle János szóbeli kiegészítésével.
4. *Sápi Lajos*: Debrecen település- és építéstörténete.
Debrecen, 1972.
A 75. lapon olvasható, hogy az Árpád téri templomot 1909 körül Tóásó Pál tervei szerint építették. Így a pályázat Borsos debreceni tartózkodása idején 1908 körül lehetett.
5. *Kathy Imre*: Medgyaszay István.
Budapest, 1979.
10. 14. l.
6. Debrecen története 1919-1944.
4. Szerkesztő: Tokody Gyula
A 227. laptól kezdődően *Veress Géza* tanulmánya részletesen elemzi a város építészeti fejlődését lehetővé tevő anyagi körülményeket.
7. A korszak építészetéről a szerzőnek a Magyar Építőművészet 83/2. számában Debrecen építészete a harmincas években című tanulmánya ad részletesebb összefoglalást.
8. *Veress* i. m. 230. l.
9. *Sápi Lajos* közlése.
10. Debreceni Képes Kalendárium, 1933. 94. l.
11. *Aczél Gézáék* terve a városban háromfajta építési területet határozott meg. A belvárost övező kertségek új derékszögű utcahálózatot illesztett, helyenként sugárutakkal és azokat tagoló terekkel, ezek azonban meglehetősen szervesen szervezték alkottak. A Csapó-kert déli részén a kispesti Vekerle-telephez hasonló négyzetes települést képzeltek el. A Nagyerdő hasznosítására nem volt javaslatuk. A belváros közlekedését azzal próbálták megoldani, hogy az árok nyomvonalát felhasználva egy külső körtut, s a történeti város-szerkezet és telekadottságok meglehetősen durva átvágásával egy belső kiskörtut terveztek a Piac utca és annak közintézmény-rendszerének tehermentesítésére. Ennek az akkor már felmerült problémának a megoldására születik napjainkban a kiskörtut keleti és nyugati oldalából valamelyest célszerűbb nyomvonalon tervezett nyugati és keleti tehermentesítő út, melyek közül az utóbbi már el is készült.
12. *Sápi* i. m. 80. l. és
Sápi Lajos: *Borsos József* építőművész.
Megjelent az *Alföld* 1975. évi májusi számában.
13. *Sápi Lajos* közlése.
14. *Vári Szabó Tibor*: Debrecen szabad kir. város új köztemetője ravatalozó és hamvasztó épülete.
h. é. n.

15. *Pamer Nóra*: Magyar építészet a két világháború között.
Budapest, 1986. 39. l.
Pamer a 44. oldalon Rerrich hatásának véli a Ravatalozó téglarchitektúráját. Ugyanígy vélekedik Hadik András is. (A népi irányzat továbbélése a magyar építészetben 1918–1950., az OMF Magyar Építészeti Múzeumának kiállítása, Budapest, 1987. 10. l.) Feltevésük véleményem szerint nem elég megalapozott. Sokkal valószínűbb a mindkettőjüket érő külföldi hatás, hiszen műveik egy időben készülvén, egymástól nemigen tanulhattak.
16. *Györgyi Dénes*: A debreceni ravatalozó és krematóriumépületről.
Tér és Forma, 1932. 279. l.
17. *Dr. Bierbauer Virgil*: A debreceni köztemető és a „Tér és Forma”.
Tér és Forma, 1932. 5. évf. 278. l.
További ismertetések találhatóak még:
Tér és Forma, 1932. 5. évf. 281. l.
Magyar Iparművészet, 1931. 34. évf. 147. l.
18. *Dr. Bierbauer Virgil*: Az örök vitához.
Tér és Forma, 1939. 63. l.
19. Veress: i. m. 234. lapján fejt ki a polgármester bukásának okait.
20. *Tóth Gábor*: Debrecen a második világháború előtti évtizedben, 1931–1941.
Debrecen története 1919–1944. 4. kötet, Debrecen, 1986.
Tóth tanulmányában részletesen elemzi a Vásáry bukását kiváltó politikai okokat, az ellemre indított pert. A perben nem tudtak rábizonyítani semmit, ám az ügy elég nagy horderejű volt ahhoz, hogy a főispán javaslatára a miniszter, erkölcsi okokra hivatkozva nyugállományba helyezze Vásáryt. Erre az adott jogi alapot, hogy Gömbös miniszterelnök az előző évben rendeletet hozott a kényszernyugdíjazásról, így teremtve lehetőséget arra, hogy a politikailag nemkívánatos egyénektől megszabaduljanak.
Elképzelhető, hogy Borsost is ezzel a módszerrel nyugdíjazták, hiszen a megbuktatott polgármester hivatalának egyik vezetője volt.
21. *Borsos József*: A debreceni egyetemi református templom.
Debreceni Képes Kalendárium, 1940. 142. l.
Borsos itt részletesen leírja a tervezés történetét.
22. A műleírás kéziratát a templom lelkészi hivatalában tekinthettem meg.
23. Mivel az épület nem áll, és semmilyen más forrással nem rendelkezem, átvettem Sági Lajos idézett Borsos tanulmányának ide vonatkozó bekezdését.
24. *Hajnóczy Gyula*: A térformálás alaptendenciája.
Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények (a továbbiakban ÉKK). 1961/3. sz. 347. l.
25. *Hajnóczy Gyula*: Térformák és térkapcsolatok az antik római építészetben.
ÉKK 1967/1. sz. 93. l.
26. *Marosi Ernő*: Magyar falusi templomok.
h. é. n. 28. l.
27. *Kocsi Márta–Csomor Lajos*: Festett bútorok a Székelyföldön.
h. é. n. 22. l.
28. *Pap Gábor* A Cantata profanáról tartott előadása Debrecenben, 1987.
29. *Tordai Zádor*: Templom és szertartás.
Vigilia, 1984. február
49. évf. 2. sz. 97. l.
30. Tordai i. m. 98. l.
31. Barokk tervek és vázlatok 1659–1760.
A Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusa.
h. é. n. 70. ábra.

32. Cs. Tompos, Zádor, Sódor: Az építészet története. Középkor. Budapest, 1978. 538. l.
33. Pásztor János: A református keresztyén egyház istentisztelete. Liturgia. Debrecen, 1985. 68. l.
34. Apró Ferenc-íj. Bartha Tibor: A Szeged-Kálvin téri református templom építésének története. h. é. n.
35. Zoltai Lajos: Három új református templom Debrecenben. Debreceni Képes Kalendárium, 1937. 123. l.
36. Pamer i. m. 22. l.
Pamer Nóra elemzi itt a neobarokk debreceni módosulását.
37. A debreceni Tisza István Tudományegyetem. Debreceni Képes Kalendárium ismeretterjesztő és szépirodalmi része, 1933. 92. l. (a továbbiakban DKK).
38. Debrecen sz. kir. város Déri Múzeuma. DKK 1933. 94. l.
39. A debreceni postapalota. DKK 1933. 117. l.
40. A Nemzeti Bank új székháza. DKK 1934. 131. l.
41. A hősök mauzóleuma Debrecenben. DKK 1933. 96. l.
42. Hősök Mauzóleuma Debrecenben (dr. Lechner Jenő és Szontágh Pál). Tér és Forma, 1932. 9. sz. 273. l.
A cikk felemlíti, hogy az újságok az épület átadásakor nem közölték a tervezők nevét. Sajnos ez a feledékenység mára teljesen általános gyakorlattá vált.
43. Debreceni krónika 1932-ben. A nagy alkotások kora. DKK 1933. 91. l.
44. Magyar Építőművészet, 1931. 5. l.
Tér és Forma, 1931. 4. évf.
45. Kubinszky Mihály: Györgyi Dénes. Budapest, 1974. 19. és 34. l.
46. A debreceni nagyerdei városi fürdő. DKK 1933. 101. l.
47. Vári Szabó Tibor villamosmegállójával és teniszklubházával a Tér és Forma 1939-es száma is foglalkozott.
48. A Tér és Forma 1930-ban bemutatta a stockholmi teniszstadiont, s 1931-ben a Margitszigeti Nemzeti Sportuszodát. Az utóbbit azonban vasbeton kosárrívvel tervezte Hajós. Vári Szabó Debrecenben visszatért a legkedvezőbb erőtani formához, a parabolaívhez. Érdeemes itt megjegyezni, hogy Borsos boglyaívei ugyanezt a formát közelítik meg.
49. Vári Szabó Tibor: A nagyerdei Csónakázó-tó. DKK 1934. 143. l.
50. Sajó István: Debrecen sz. kir. város sportpark és Stadion építkezése. DKK 1934. 142. l.
51. Tér és Forma, 1934. 49. l.
A lap egyéb magyarországi villák sorában mutatja be Rimanóczy épületét.
52. Gábor Eszter: A CIAM magyar csoportja (1928-1938) Budapest, 1972.
A szerző ebben a könyvében részletesen elemzi a „modern építészet” magyarországi jellegzetességeit.

53. Gábor: i. m. 16. ábra.
54. Sápi Lajos közlése.
55. Gábor i. m. 14. ábra.
56. A református templomokat a Borsos templomépítészetét ismertető fejezet tárgyalja bővebben.
57. A csapókerti katolikus templom.
DKK 1937. 129. l.
58. Modern bérpalota a debreceni régi kastély helyén.
DKK 1937. 142. l.
59. Tér és Forma, 1939. 180. l.
60. Vári Szabó Tibor: A debreceni Nagytemplom környékének rendezése.
Tér és Forma, 1939. 67. l.
61. Az Országos Társadalombiztosítási Intézet bérháza (Schmitterer Jenő és Szontágh Pál).
Tér és Forma, 1939. 62. l.
62. „Hangya” nyugdíjintézeti bérház Debrecenben (tervező: Münnich Aladár).
Tér és Forma, 1939. 65. l.

BORSOS ÉPÍTÉSZETI MŰVEI

(A * jelű tervek nem valósultak meg)

Hódmezővásárhely: Tabán, református templom és lelkészlak	1900
Kőszeg, villa*	1902
Besztercebánya, lakóház* (?)	1904
Szentes, Református Kör	1906
Hódmezővásárhely, Hódi Pál utca, lakóház* (?)	1906
„Kálvin” - Debrecen, Árpád téri református templom pályaterve*	1908 körül
Hódmezővásárhely: Susán, református templom és lelkészlak	1909
„Közművelődési házak” Debrecenben*	1909 körül
Ortodox zsidó imaház és fürdő, Debrecen, Kápolnási utca	1909
Dr. Imre József villája, Kolozsvár, Mikó utca 28.	1910
Mártonfalva, református templom tornya*	1910
Debrecen, Rákóczi utca, Novelli Ede lakóházának átalakítása	1910
Debrecen, Csapó utca, Horváth J. székelykapuja (lebontva)	1910
Debrecen, Batthyány 12., dr. Tüdős Kálmán háza* (?)	1911
Debrecen, Bajcsy-Zsilinszky utcai óvoda	1911
Debrecen, Arany János utca 31., Móricz Bertalan háza* (?)	1911
Hajdú-örökösök háza, Debrecen, Csapó utca-Piac utca sarok*	1911
Lakóház* (?)	1912
Saját háza, Debrecen, Domonkos Lajos utca 13. (ma: Vénkerti lakótelep)	1912
Dr. Sz. Kun Béla villája, Debrecen, Simonyi út 40.	1912
Debrecen, Piac utca 62., Schneider Mihályné háza*	1913
Nyilas (ma Szabadság) telepi református elemi iskola	1914
Rakovszky (ma Fürst) utcai református elemi iskola	1914 körül
Rendőrség (ma Hajdú-Bihar Megyei Rendőr-főkapitányság) Debrecen, Kossuth utca	1914
Debrecen, lakóház* (?)	1922
Debrecen, Városháza*	1922
Kertészlakás* (?)	1923
Debrecen, temető, helyszínrajz, kerítés	1923
Debrecen, temetői üvegház* (?)	1923
Burgundia utcai ipariskola (Csapó utca sarok), Debrecen, Zeleznik Gyulával	1925
Hajnal, Dobozi, Szoboszlói úti 44 lakásos bérházak, Debrecen, Zeleznik Gyulával	1926
Gondnoklakás* (?)	1928
Ary-villa, Debrecen, Sestakert utca	1928-1930
Debrecen város szabályozási terve	1928-1930
Ravatalozó és krematórium, Debrecen, Köztemető	1923-1930
Debrecen, Református Kollégium bővítése*	1936
Egyetemi templom, Debrecen	1938

Református Főgimnázium (ma Tanítóképző Főiskola), tornaterem, Debrecen	1939
Debrecen, Református Kollégium bővítése*	1940
Nyíregyháza, Ravatalozó-pályaterv*	1941
Szeged, Honvéd téri református templom	1941
Tiszalók, református templom (elkezdve, lebontva)*	1949

KÉPEK JEGYZÉKE

(Borsos műveinél a szerzőt külön nem jelöljük)

- 1-3. Hódmezővásárhely, Tabán, református templom (1900)
4. Hódmezővásárhely, egykori kaszinó (építész: Sándy Gyula) (1899-90)
- 5-7. Szentés, Református Kör (1906)
8. Hódmezővásárhely, egykori Hódi Pál utca, dr. Mónus János háza (1906)
- 9-14. Hódmezővásárhely, Susán, református templom (1909)
15. Debrecen, székelykapu a Csapó utcára (1910)
16. Mártonfalva, református templom tornyának terve (1910)
17. Debrecen, Korcsolya-csarnok terve (1910)
- 18-19. Debrecen, Árpád téri templom – Kálvin jeligéjű pályázat (1908 körül)
- 20-21. Kolozsvár, Mikó utca 28. sz., dr. Imre József villája (1910)
22. Debrecen, Domonkos Lajos utca 13. (Vénkert), saját háza (1912)
- 23-24. Debrecen, Simonyi út 40., dr. Sz. Kun Béla villája (1912)
- 25-27. Debrecen, Bajcsy-Zsilinszky utca, óvoda (1908-14 között)
28. Debrecen, Rakovszky (ma Fürst) utcai elemi iskola (1908-14 között)
- 29-33. Debrecen, Rendőrség, Kossuth utca (1914) (fotó: Nádai Péter és Micskey István)
34. Debrecen, Városháza terve (1923)
35. Debrecen, Halnal utca, bérház (1926)
36. Debrecen szabályozási terve (1928-30) (részletek)
- 37-44. Debrecen, ravatalozó (1930)
- 45-47. Debrecen, Sestakert utca, Ary-villa (1929-30)
- 48-51. Debrecen, egykori Egyetemi templom (1938)
- 52-59. Szeged, Honvéd téri református templom (1941)
- 60-62. Nyíregyháza, Ravatalozó, tervpályázat (1941)
63. Hódmezővásárhely, Tabán, református templom (1900)
- 64-65. Szeged, Kálvin téri református templom (Schulek Frigyes)
66. Debrecen, Árpád téri templom, Kálvin tervpályázat (1908)
67. Hódmezővásárhely, Susán, református templom (1909)
68. Szeged, Honvéd téri református templom (1941)
69. Debrecen, Egyetemi templom (1938) és Szeged, Honvéd téri református templom (1941)
- 70-72. Szentés, Református Kör (1906)
73. Hódmezővásárhely, Susán, református templom (1909)
74. Kolozsvár, Mikó utca 28., dr. Imre József villája (1910)
- 75-78. Debrecen, Rendőrség, Kossuth utca (1914)
- 79-80. Debrecen, Sestakert utca, Ary-villa (1929-30)
- 81-84. Debrecen, Ravatalozó (1930)
- 85-87. Szeged, Honvéd téri református templom (1941)
88. (3 kép) Borsos reprodukciói: Hamburg, Chile ház (Fritz Höger, 1923) és dél-tunéziai téglapítész

89. (3. kép) Borsos amerikai diái: Chicago, Oak Park, unitárius templom (Wright, 1906), amerikai ajánlott terv, New York látképe
- 90–91. Debrecen, Nagyerdei krt., Klinikatelep (Korb Flóris, 1914–27)
92. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem központi épülete (Korb Flóris, 1932)
93. Debrecen, Dóczy József utca, tanácsi villák (Györgyi Dénes, 1929)
94. Debrecen, Déri Múzeum (Györgyi Dénes, Münnich Aladár, 1923–30)
95. Debrecen, Postapalota, Hatvan utca (Münnich Aladár, 1929–31)
- 96–98. Debrecen, Hősök Mauzóleuma, Hősök utcája (dr. Lechner Jenő és Szontágh Pál, 1932)
99. Debrecen, Városháza, tervpályázat (Györgyi Dénes terve, 1931)
- 100–102. Debrecen, Nagyerdei fürdő és uszoda (Vári Szabó Tibor, 1932)
103. Debrecen, Stadion (Sajó István, 1933–34, később bővítve)
104. Debrecen, Ember Pál utca, Vári Szabó Tibor saját háza (1933)
- 105–107. Debrecen, Tanácsköztársaság útja 70., villa (Rimanóczy Gyula, 1934)
108. Debrecen, Nagyerdei krt. 18., villa (Dávid Károly, 1934 körül)
109. Debrecen, Széchenyi utca 99., villa (Dávidházy Kálmán, 1934 körül)
110. Debrecen, Dóczy József utca 2., villa (Berger József, 1935)
111. Debrecen, Végh Dezső utca 4., Jost Ferenc saját villája (1935 körül)
112. Debrecen, Homokkert, református templom (dr. Dolhay Imre, 1935)
113. Debrecen, Csapókert, református templom (dr. Dolhay Imre, 1936–37)
114. Debrecen, Mester utcai református templom (Csanak József, 1938)
115. Debrecen, Csapókert, Jézus Szíve templom (Jost Ferenc, 1934)
116. Debrecen, Nyilas- (ma Szabadság-) telep, MÁV-kolónia katolikus temploma (Jost Ferenc, 1938)
117. Debrecen, Csapó utca, Vár utca sarok – Wiener-ház (Gábor László)
- 118–119. Debrecen, Vörös Hadsereg útja, Magyar Általános Hitelbank (ma OTP és Csokonai könyvesbolt, Padányi Gulyás Jenő, 1937)
120. Debrecen, a Nagytemplom környékének rendezési terve (ifj. Megyeri Gábor, 1939)
121. Debrecen, Vörös Hadsereg útja, Csapó utca sarok, Alföldi Bank (ma OTP, Körmenyi Nándor, 1939–40)
122. Debrecen, Petőfi tér, OTI-bérház (lebontva, Schmitterer Jenő és Szontágh Pál, 1939)
- 123–125. Debrecen, Vörös Hadsereg útja, Hangya-bérház (Münnich Aladár, 1938)

SUMMARY

József Borsos and the Early Architecture of Debrecen

In the first half of the 20th century most of the significant buildings of Hungarian provincial towns were designed by Budapest architects. This was also true of Debrecen in the 20s and 30s, that is to say in the period which not only determined the later development of the town, but whose influence can be discerned even today. Only one Debrecen architect, József Borsos managed to enter the circle of Budapest architects mentioned above. His architecture is not well known to the public, apart from one particular building, the famous Debrecen Mortuary, although his architectural legacy in Debrecen and in other towns is rich, and of the same standard as the best architecture of the country. His activity as an official and organizer of architecture also deserves our attention: together with the then Mayor of Debrecen, István Vásáry, he promoted the architectural development of the town.

How did this architect (a native of Hódmezővásárhely) achieve this high standard? How did he take a leading role in the life of the town? How did he create his unique style, which shows both a depth of thought and richness of emotions, out of the elements of the Art Nouveau, Neo-Baroque, the Bauhaus, architectural conservatism and modernism? These are the questions this book attempts to answer, based upon various written and oral sources and the analyses of buildings and especially original designs. In addition, the author, an architect himself, gives his personal opinion.

The book consists of four chapters. The first of these gives a chronology of Borsos's career, making mention of every building he designed, but emphasizing the most important ones: the Susán church in Hódmezővásárhely (the first peak in Borsos's career, and one of the finest buildings of Hungarian Calvinist ecclesiology), the police headquarters in Debrecen, the town-planning programme, the Mortuary, which has earned admiration all over the country, and the Calvinist church in Honvéd tér, Szeged. The next chapter is on his ornamental art: it represents a number of his patterns originating in folklore. The third chapter analyzes the development of ecclesiology from the beginning to Borsos's Calvinist churches. The last chapter offers a survey of the architecture of Debrecen in Borsos's time, which is intended as a background against which his works can better be seen and assessed.

Borsos's life work was created in one of the most interesting periods of Hungarian architecture. The revival of vernacular art in the beginning of our century persuaded the architects to follow Bartók's and Kodály's example, and investigate their roots in Transylvania. But more than that, Borsos also travelled a lot both in Europe and in America, studying the modern architecture of his own age. On returning home he gave a number of lectures based upon his experiences. His buildings and drawings, however, show that the most important inspiration came from Transylvania. He realized early on in his career the inexhaustible beauty of Transylvanian folklore, and this became the basic experience of his life. He was not closely connected with Károly Kós's circle in Budapest, but his main principles are similar. As a provincial architect, Borsos created a characteristically Hungarian architectural style at the edge of the country.

He worked in every field of architecture, from town-planning to designing buildings and furniture. The complexity of his attitude, however, is well shown in his town-planning programme made in 1930, which has served as a fundamental factor in the development of Debrecen up to now.

5203-2

ISBN 963 260 0231

Kiadta a Csokonai Kiadóvállalat, Debrecen
Felelős kiadó és szerkesztő: Péliné Bán Éva igazgató
Szedte és nyomta az Alföldi Nyomda
Felelős vezető: Szabó Viktor vezérigazgató
Készült Debrecenben, az 1990. évben
A nyomdai rendelés törzsszáma: 2270.66-19-1

Műszaki szerkesztő: Takács László
Készült: 13,94 A/5 ív terjedelemben

160,- Ft

RÁCZ ZOLTÁN * BORSOS JÓZSEF és DEBRECEN KORAI MODERN ÉPÍTÉSZETE

